

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**İRAN'DA ETNOPOLİTİK HAREKETLER
(1922-2004)**

Doktora Tezi

Gülara Yenisey

İstanbul, 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**İRAN'DA ETNOPOLİTİK HAREKETLER
(1922-2004)**

Doktora Tezi

Gülara Yenisey

Danışmanı : Doç. Dr. Gülden Ayman

İstanbul, 2006

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

SIYASET BİLİMİ VE ULUSLAR ARASI İLİŞ. Anabilim Dalı ULUSLARARASI İLİŞKİLER Bilim Dalı Doktora öğrencisi GÜLARA YENİSEY'nin İRAN'DA ETNOPOLİTİK HAREKETLER (1922-2004) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 02.11.2006 tarih ve 2006-11/26 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : ...1.12.06.....

- 1) Tez Danışmanı : DOÇ. DR. GÜLDEN AYMAN
2) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. AYŞEGÜL SEVER
3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. BİRSEN ÖRS
4) Jüri Üyesi : PROF.DR.CENGİZ OKMAN
5) Jüri Üyesi : YRD.DOÇ.DR.NURAY BOZBORA

Önsöz

Sekiz yıllık uğraşların sonucunda ortaya çıkan bu tez çalışması çok renkli, maceralı olaylara da tanıklık etmiştir. Edindiğim tecrübe, tez çalışmasının bilimsel zorluklarının yanı sıra işin sosyal boyutunun da ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. Uzun yılların ürünü olan bu çalışmamda bana sürekli destek olan, arka çıkan, maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen değerli eşime en içten duygularıyla teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca, dürüst kişiliği, cesur ve paylaşımcı yanıyla hayranlığımı kazanan danışman hocam Doç. Dr. Gülden Ayman hanımefendiye de iki yıllık çalışmamız boyunca bana vermiş olduğu destek ve katkılarından dolayı büyük teşekkür borçluyum.

Tezimin, etnopolitik hareketler konusunda, özellikle İran bağlamında yeni olması nedeniyle bu alandaki büyük boşluğu doldurma yönünde küçük bir katkı sağlayacağını umuyorum.

İran'da etnopolitik hareketler (1922-2004)

İran, Orta Doğu'nun kilit konumundaki ülkelerinden birisidir. Bu nedenle bu ülkedeki bütün önemli olaylar her zaman dünya kamuoyunca dikkatli bir şekilde izlenmekte, incelenmektedir. Fakat İran'daki etnik gruplarla ilgili ister Türkiye'de, isterse de dış dünyada kapsamlı bir çalışmanın yapıldığı söylenemez.

İran'ın iç yapısının, toplumsal özelliklerinin, ülke içi ve ülke dışı siyasal kararları üzerinde etkilerinin ne olduğu; söz konusu toplumsal dengelerin ülkenin siyasal önceliklerini, tercihlerini nasıl etkilediği; günümüzde İran'ın iç dinamizminin nasıl bir tablo oluşturduğu ve önümüzdeki yıllarda bu dinamiklerin ne tür değişimlere yol açabileceği soruları cevaplanmamış olarak kalmaya devam etmektedir. Tezin çıkış noktasını, işte bu soruların bir kısmını bir ölçüde aydınlatmaya çalışma arzusu, söz konusu boşluğu doldurmak için küçük de olsa bir katkıda bulunma isteği teşkil etmiştir.

İran'daki etnopolitik hareketleri incelemek için Batılı araştırmacıların geliştirmiş oldukları en son yöntemler, özellikle etnopolitik mobilizasyon kuramı ile ilgili çalışmalar baz alınmıştır. Etnopolitik hareketlerin kaynaklarını tespit ederek, mikro ve makro düzeydeki değişkenleri incelemek suretiyle, üç etnik grup – Azerbaycanlılar, Kürtler ve Araplar bağlamında aynı döneme ait etnopolitik hareketler karşılaştırmalı çözümleme yöntemi ile incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle, etnopolitik mobilizasyonu besleyen mikro ve makro düzey kaynakların yer aldığı bir şema oluşturulmuş, şemanın yardımıyla üç farklı dönemde cereyan eden etnopolitik hareketler ele alınarak, çıkan sonuçlar her dönem için ayrı ayrı değerlendirilmenin ardından elde edilen veriler özel çizelgelerde toparlanmıştır. Kuramsal çerçevenin ışığında toplanan görgül veriler ayrıca, her döneme ait gerçek yaşam öyküleri ile de desteklenerek, soyut kavramlarla somut yaşam arasında bağ kurulmaya çalışılmıştır. Tez çalışmasında batılı, Rus kaynakların yanı sıra İran içindeki yerel yayınlardan yararlanılmıştır.

Abstract

Ethnopolitical Movements in Iran (1922-2004)

To research ethnic issues in Mideast, especially in Iran, the country where so many ethnic groups get along, is of a great importance. But surprisingly no comprehensive research was made on the issue nor in Turkey, neither in the world. There are a lot of ethnic groups in Iran which differ from each other by their linguistic, religious, racial and cultural features. These groups also indicate variety in their number and density. There are different subjects each one to investigate solely such as the investigation of the relations between the dominated group and other ethnic groups and the relations among the minority groups themselves; definition of the internal dynamics' effects on the government policies and also on political processes will take place in Iran in the near future.. The investigation all of these subjects may be helpful in drawing the present portray and in answering the questions about the future appearance of Iran. So this thesis is aimed to fulfil a small gap on this issue.

New methods developed by Western investigators, especially in the sphere of ethnopolitical mobilization theory was used in creating the theoretical basis for the research of ethnopolitical movements in Iran. By defining the sources of ethnopolitical movements, through investigating micro and macro level variables and the comparative analysis of ethnopolitical movements of the three ethnic groups - Azerbaijanis, Kurds and Arabs of the same period was done. For this purpose the scheme covering micro and macro level sources feeding the ethnopolitical movements was created, with help of which ethnopolitical movements of the three different periods were investigated and after which the results were evaluated for each period and then the data gathered was illustrated in special schedule. These amprical data also were supported by the real life stories for each period, through creatng a tie between abstract concepts and reality. Western, Russian sources were very useful for this work, also local periodicals in Iran had contributed much.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Giriş

7

BİRİNCİ BÖLÜM

Ulusçuluk, etnik ulusçuluk ve etnopolitik mobilizasyon kuramları üzerine tartışmalar

13

1.1. Günümüzde ulusçuluk ve etniklik kavramları ile ilgili genel tanım, terim ve kuramsal yaklaşımlar.

13

1.2. Etnopolitik mobilizasyonun farklı ülke örneklerinden alınan ampirik bulgular ve normatif değerlendirmeler çerçevesinde çözümlenmesi. 25

1.3. Etnopolitik hareketlerin entegre çözümlene modeli. 43

İKİNCİ BÖLÜM

Ulus-devlet öncesinde İran'da Fars ulusçuluğunun gelişimine ortam sağlayan tarihsel olaylar. Safevi ve Kaçar dönemi

54

2.1.Ulus devlet kurulması öncesinde Orta Doğu'da evrensel İslam ümmeti kavramı.

54

2.2 Safeviler ve Osmanlı'da din faktörünün devlet politikaları üzerindeki etkisi.

56

2.3 Avrupa'da ulusçuluğun doğuşu ve ulus devlet kavramının gelişi ile Doğuda başlayan yeni dönüşüm süreci. 61

2.4 Kaçarlar döneminde İran'da Memalik-i Mahrusa sistemi ve ülkenin etnik yapısı.

64

2.5. İran'ın çok uluslu yapısı ve Kaçarların etnik denge politikaları. 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

20. yy. Fars ulusçuluğunun gelişimini destekleyen temel faktör ve şartlar. Kaçarların darbe ile devrilmesi, Pehlevi hanedanının kuruluşu. Merkezileştirmenin doğurduğu etnopolitik hareketler

71

3.1. Eski çağlarda İran ve Aryani kavimler üzerine rivayetler. 71

3.2 Fars ulusçuluğunun gelişimini destekleyen temel faktör ve şartlar. 73

3.3 Rıza Şah Pehlevi döneminde devletin merkezileştirilmesi ve etnik azınlık politikalarına karşı tepkisel nitelikli etnopolitik hareketler	77
3.4 Etnopolitik hareketler konusunda genel değerlendirme	84
Rıza Şah döneminde etnik gruplara yönelik baskıcı politikaların kültürel hayata yansımaları:Emir Hasanpur'un dilinden Kürt şairlerin sıkıntıları	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'da ortaya çıkan etnopolitik hareketler

89

4.1 İkinci Dünya savaşı sırasında İran'da etnomilliyetçilikleri besleyen temel faktör ve şartlar.	89
4.2 Mohammed Rıza Şah Pehlevi döneminde 1945-46 etnopolitik hareketleri : Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti ve Mahabat Kürt Cumhuriyeti.	91
4.3 Etnopolitik hareketler konusunda genel değerlendirme	98
1945-46 etnopolitik hareketleri döneminde Azerbaycan'da yaşanmış gerçek hayat öykülerinden bir örnek :İsmail Şems'le söyleşi	101

BEŞİNCİ BÖLÜM

İran İslam Devrimi öncesinde etnopolitik mobilizasyonu besleyen temel faktörler

103

5.1 Etnik grupların Şahtan hoşnutsuzluğunun, temel faktörlerden biri olarak İslam devrimi üzerindeki etkileri. "Ak Devrim" reformlarının çevreye ekonomik ve sosyopolitik yansımaları.	103
5.2 İran İslam Devriminin ideoloji doktrini ve Fars etnik çekirdeği temelli Şii Müslüman üst kimliğinin ortaya çıkışı.	106
5.3 Etnopolitik mobilizasyonu harekete dönüştüren etkenlerin analizi	109

ALTINCI BÖLÜM

İran İslam Devrimi sırasında etnopolitik hareketler ve merkezi hükümetin etnik gruplara yönelik politikaları

110

6.1 İslam Devrimi sırasında yaşanan etnopolitik hareketler : Azerbaycan'da Halkın Müslüman Hareketi, Kürdistan krizi, Türkmen Sahra'daki silahlı çatışmalar, Beluçistan münakaşası, Kuzistan ayaklanması.	110
6.2 İran İslam Cumhuriyeti kurulması aşamasında Humeyni'nin etnik hareketlere yönelik politikaları.	117

6.3. Etnopolitik hareketler konusunda genel değerlendirme	118
---	-----

Bir Arap kökenli aydının görüşlerinden Arap etnopolitik hareketlerinin değerlendirilmesi ve sorunun çözülmesine yönelik öneriler :Yusuf Benitorof'un 1978 yılında yapmış olduğu konuşmanın özeti	121
--	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

<i>İran İslam Cumhuriyeti döneminde rejimin etnik sorunlara bakışı ve etnik grupların etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi</i>	124
---	-----

7.1 İran İslam Cumhuriyetinin etnik azınlık kavramına bakış açısı. İİC Anayasasında öngörülen etnik haklar ve bunların uygulanmasında yaşanan sorunlar.	124
---	-----

7.2 Etnik azınlıkların merkezin politikalarına bakışı: son dönemde Azerbaycanlıların, Kürtlerin ve Arapların karşılaştırmalı etnopolitik mobilizasyon çözümlemesi.	129
--	-----

7.2.1 Azerbaycanlıların etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi	132
---	-----

7.2.2 Kürtlerin etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi	135
---	-----

7.2.3 Arapların etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi	141
---	-----

7.3. Etnik milliyetçilik araştırmacılarının son dönemde çok kültürlülük konusunda yeni çözüm önerileri ve federalizm konusunun İran bağlamında değerlendirilmesi.	145
---	-----

<i>Genel değerlendirme</i>	154
----------------------------	-----

<i>Sonuç</i>	157
--------------	-----

EK1.....	162
EK 2.....	163
EK 3.....	164
EK 4.....	165
KAYNAK.....	167

Giriş

Soğuk Savaş sonrasında dünyada eski düzenin hızla değişerek farklı tehdit algılamalarının etkisi ile şekillenen yeni güvenlik politikalarının öne çıktığını, olası çatışma tehlikesinin süper güçler arası alandan bölgesel çatışma alanlarına kaydığını görmekteyiz. Günümüzde tek süper güç konumuna gelen ABD, özellikle 11 Eylül sonrasında güvenlik stratejilerini değiştirerek İslami terörü hedef alan **“önleyici saldırı”** doktrini geliştirmiş, Afganistan’a ve daha sonra da Irak’a açık askeri müdahalelerde bulunmuştur. Özellikle Irak’ta yaşanan son gelişmeler öncelikle Orta Doğu’da bazı taşların yerinden oynayacağına işaret etmektedir. ABD’nin bölgedeki diğer ülkeleri, İslami terörü destekledikleri ve nükleer silahlara sahip oldukları gerekçesi ile tehdit oluşturan ülkeler listesine alması Orta Doğu’da gerilimi daha da arttırmaktadır. Bu listenin başında da İran yer almaktadır. İran, Orta Doğu’nun önemli aktörlerinden biri olmakla birlikte, bölge güvenliği üzerindeki etkisi de apaçık ortadır. İran, 1979 İslam devriminden bu yana bölgeye yönelik rejim ihracı politikaları ile hep gündemde olmuş, özellikle Saddam sonrası Irak’ında ülkenin büyük bölümünü oluşturan Şii nüfus üzerindeki nüfuzu ile bölgedeki gücünü bir kez daha ortaya koymuştur.

1. Körfez savaşından beri ABD desteği ile Irak’ta Kürt egemen bölgesinin oluşturulması olayının ve Irak’ın bugünkü parçalanmış halinin sınırdaş ülkeleri nasıl etkileyeceği sorusu güncelliğini koruduğu gibi yakın gelecekte bölgedeki dengelerin değişeceği ve Orta Doğunun çehresinin yeniden şekilleneceği varsayımlarını da beraberinde getirmektedir. Gelişmelere bu açıdan baktığımızda da İran, konunun kilit ülkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İran’ın bölgedeki yeni oluşumlara tepkisini, tehdit algılamalarını ve bunların etkisi altında şekillenen dış politikasını anlamamız için öncelikle ülkenin iç politik dengelerini iyi bilmemiz gerekmektedir. Batılı araştırmacılar, İran’ı bu açıdan incelemeğe çalışsalar da, çalışmaları daha çok İran içindeki rejim karşıtı hareketleri kapsamaktadır. Son dönemde bazı Batılı araştırmacılar (örn. Brenda Shaffer, Robert Olson)bu hususa dikkat çekmektedirler. Öte yandan İran’ı 19. yüzyıldan beri çok iyi araştıran Rus araştırmacılar da ülkeyi daha çok kültürel açıdan ele almaktalar, bu da Rus etnograflarının çalışmalarının geleneksel olarak kültürel ağırlıklı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Rus araştırmacılar İran içinde bazı etnik

grupların incelenmesine azami çaba harcadıkları halde (Sovyet tarihçilerinin Kürt histografisinin temelini atan çalışmaları buna ilginç bir örnektir), diğer etnik grupların ülkedeki hassas konumlarının aksine çok az, ya da hiç araştırılmadığı görülmektedir. Batılı kaynaklarda da özellikle Kürtlere yönelik çalışmaların İran'daki diğer azınlıklara oranla daha fazla araştırılması hususu Rus araştırmacılarla benzerlik göstermektedir.

İran'daki iç dinamikleri etnik dengeler açısından incelemenin önemi, ülkenin çoketnili (multiethnic) yapısının politik kararlar üzerinde nasıl etki yaptığını, etnopolitik hareketleri besleyen kaynaklar açısından yakın gelecekte ülkenin ne tür değişimlere gebe olduğunu anlamamız açısından tartışılmazdır. İran'ı etnik milliyetçilik ekseninde araştırmamız, önümüzdeki yıllarda ülkede yaşanacak gelişmeleri daha iyi analiz etmemize yardımcı olacaktır. Konu, bu gelişmelerin Orta Doğu'yu nasıl etkileyeceği sorusunu akla getirmekle bölge güvenliğini yakından ilgilendirdiği gibi, bu gelişmelerin sadece bölge ile sınırlı kalmayıp yansımalarının Yakın Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya'ya da yayılacağına işaretlerini vererek, global anlamda bütün Avrasya kıtasını kapsamaktadır.

İran'ı etnik milliyetçilik açısından incelemek için öncelikle tezin teorik çerçevesini oluşturma aşamasında etnik milliyetçilik alanındaki zengin Batı kaynakları kullanılmıştır. İran'daki etnopolitik hareketleri ele almadan önce konunun tarihsel arka planı, özellikle Safevi ve Kaçar döneminden günümüze dek İran'ın etnik yapısı, Fars milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişim süreci konularına kısaca değinilmiştir. Tez konusunun tarihsel perspektifte araştırılması aşamasında Batılı, Rus ve kısmen yerel tarihçilerin eserleri kullanılmaktadır. Son dönem araştırılırken, ağırlıklı olarak yerel kaynaklar, kitaplar vb. güncel yayınlar incelenmektedir.

Tez yazımında araştırmaya kavramsal çerçeve çizme amacıyla konu ile ilgili dünya literatüründe mevcut eserler incelenerek teorik temel oluşturulmaya çalışılmıştır. Görgül araştırmalar için ise gözlemlere, yerli basında yayınlanan yazılara, röportajlara ve yer yer mülakatlara yer verilmektedir.

Öncelikle tezin teorik çerçevesi içinde ulusçuluk ve etniklikle ilgili genel tanımlar, etnik milliyetçiliğin öğeleri, etnik kimliğin oluşum süreci, etnik rekabet türleri ve özellikle tezin temel kuramsal dayanağı olan etnopolitik mobilizasyon konularına dair teorik yaklaşımlardan faydalanılmıştır. Kuramsal çerçeveyi belirlerken temel amaç, etnopolitik mobilizasyonu etnopolitik harekete dönüştüren etkenlerin çözümlenmesine çalışarak, İran örneğinde etnopolitik hareketlerin sistematığının iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Bu amaçla, konu ile ilgili farklı yaklaşım ve görüşler derlenmiş, bunlara

ilaveler yapılarak, İran'daki etnopolitik hareketlerin incelemesine ışık tutacak yeni bir grafik oluşturulmuştur. "Etnopolitik mobilizasyonun mikro ve makro düzey kaynakları" adı altında düzenlenmiş grafik, tez içinde ele alınan etnopolitik hareketlerin incelenip, çözümlenmesinde büyük kolaylık sağlamıştır.

İran içinde toplam 24 farklı dinsel, dilsel grubu ve bunlar içinde 11 etnik grubu barındıran bir ülkedir. Ayrıca, baskın etnik grubun sayısal çoğunluğa sahip olmadığı diğer ülkelerdendir. Etnik çeşitliliğin yanı sıra, bu etnik grupların belirli bölgede yoğunlaşmış bir şekilde, çoğu zaman da bu bölgeye sınırdış olan ülkedeki etnik soydaşlarına coğrafi olarak yakın konumu ile ilgi çekicidir. İran'ı etnik milliyetçilik açısından incelememiz için baskın (dominant) etnik grup olan Farslarla, diğer baskın olmayan (non-dominant) etnik gruplar arasındaki ilişkileri iyi anlamamız gerekmektedir. Bu ilişkilerin her zaman uyum içinde geliştiği, ülke entegrasyonunu pekiştirici nitelikte olduğu söylenemez. Tam tersine, İran'da etnik gerilimin sürekli var olduğunu, zaman zaman merkezkaç kuvvetlerin hızlanması ile bu gerilimin daha da şiddetli hal aldığı, bazı durumlarda ise ülke bütünlüğünün bir pamuk ipliğine bağlı olacak kadar kritik dönemlerden geçtiğini görüyoruz.

Tez boyunca cevaplanmaya çalışılan temel soruları şöyle sıralayabiliriz: 1) İran'da etnik çatışma var mı, varsa hangi düzeydedir? 2)Çatışmayı doğuran, gerilimi tırmandıran nedenler nelerdir? 3)Hangi şartlarda bu çatışma isyana dönüşmektedir? 4)İsyanların ortaya çıkış, yükseliş ve çöküşünde etkili olan temel faktörler nelerdir? 5)İsyanların bastırılmasında baskın etnik grupla tabi etnik grupların seçkinlerinin çıkarlarının örtüşmesi ne derece etkili olmaktadır? 6)Etnopolitik hareketlerin çöküşü ile, kitlenin irredentist istekleri ve seçkinlerin rasyonel seçimleri arasında bağlantı var mı? 7)İsyanların bastırılması, etnik grupların tamamen sindirilmesi mi, yoksa belirli bir süre içinde tekrar güçlenmek için zaman kazanma anlamına mı geliyor?

Genel gözlem etnopolitik isyanların İran'da belirli aralıklarla ortaya çıktığını gösteriyor. Bu durum baskın etnik grupla tabi etnik gruplar arasındaki zıtlığa işaret ederken, **bu çelişkilerin ortadan kalkmadıkça isyanların da süreceği düşüncesini akla getirmektedir.** Söz konusu varsayımın verilerle doğrulanıp, örneklerle desteklenmesi için görgül (ampirik) bulgular toplanmaktadır. Bu amaçla etnik çatışmaların ortaya çıkış tarihi olarak, Pehlevi hanedanının kuruluşu milat olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar etnik bölgelerdeki isyanlar Kaçarlar döneminden beri baş gösterse de, özellikle Rıza Şah'ın merkezileştirme politikalarının ardından etnik grupların politik mobilizasyona sahip hareketler olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.* Bu

nedenle tez çalışmasında 1922 yılı İran'daki etnopolitik hareketlerin incelenmesi için bir başlangıç tarihi olarak belirlenmiştir.

11 etnik grubun tez içinde tek tek araştırılması zor olduğu için etnopolitik mobilizasyon açısından en aktif gözükten üç etnik grup incelenme kapsamına alınmıştır.

3 farklı dönemde 3 farklı etnik grup üzerinde etnik çatışmanın tırmanmasında etkili olan mikro ve makro düzeydeki etkenlerin araştırılması, çalışmanın etkinliğini de büyük ölçüde arttırmaktadır.

Tez çalışmasında 1922 yılından 2004'e kadar olan zaman dilimini kapsayan bir dönemde etnopolitik hareketlerin nasıl geliştiği, hangi etkenlerin bir araya gelmesi sonucu bu hareketlerin ortaya çıktığı, ideolojik hedef ve kurumsal yapılarının ne olduğu konuları araştırılmıştır. İlk olarak, 1920-30'lu yılların etnopolitik hareketleri incelenirken, bu dönemde modernleşmeğe geçiş süreci, Fars ulusçuluğunun nasıl geliştiği, Pehlevi'nin iş başına gelmesinde iç ve dış faktörlerinin rolünün ne olduğu, Pehlevi'nin çoketnili yapıya sahip İran'ı Fars ulus-devletine dönüştürme çabaları ve bunların doğurduğu sonuçlarla ilgili konulara değinilmiş, sert merkezileştirme politikalarına karşı etnik grupların tepkileri bağlamında gelişen etnopolitik hareketler ele alınmıştır. 1945-46 yılları İran'da etnik milliyetçilik hareketlerinin doruk noktasıdır. Bu tarihte etnik milliyetçiliklerin hızla yükselişe geçtiği, İran'ın toplumsal bütünlüğünün bozularak, etnik çatlakların oluştuğu, otonomi talebi ile ayaklanmalar şeklinde vuku bulan etnik milliyetçilik hareketlerinin doruğa ulaştığını görüyoruz. Bu hareketlerin iç ve dış faktörlerin yardımı ile bastırılmasının ardından etnik grupların, merkezin politikalarına karşı tutum ve tavırlarının ne yönde geliştiği, bu tarihten itibaren 1979 devrimine kadar olan süre zarfında etnik grupların politik mobilizasyonunu besleyen değişkenlerin ne olduğu soruları akla gelmektedir. 1978-80 dönemi etnopolitik hareketlerini araştırırken 1979 devrimini doğuran iki önemli faktörü de unutmamalıyız. Bunlardan birincisini Pehlevi'nin İran'da gerçekleştirmeye çalıştığı hızlı batılılaşma süreci ve laiklik politikalarına toplumsal tepki ve ikincisini Pehlevi'nin baskıcı politikalarına karşı etnik grupların tepkisi oluşturmaktadır.

1978-80 dönemi etnopolitik hareketlerinin bastırılmasından 2004 yılına kadar olan süre tez çalışmasının son bölümünü oluşturmaktadır. Bu dönemde İran'daki etnik grupların etnik kimlik bilincinin ne düzeyde olduğu, ekonomik, politik, kültürel alanlarda etnik rekabetin var olup olmadığı, etnik mobilizasyonun hangi düzeye ulaştığı konuları araştırılmıştır. İran'da mevcut etnik gruplardan hangileri etnik milliyetçiliğe dayalı mobilizasyon sergilemekte? Bu etnik grupların ne tür kaynaklara sahip

oldukları: liderlerinin tutum ve davranışları, kullandıkları ideolojiler; örgütler; gösterilen hedef ve kullanılan taktikler, ayrıca bu etnik hareketlerde aydınların rolü ve konumu, toplumun istek ve taleplerinin ve etnik bilinç düzeyinin göstergesi olan basın ve yayınlar da ele alınmıştır. Tezin son bölümünde, İran'da etnopolitik mobilizasyon kaynaklarını besleyen hangi değişkenlerin var olduğu, rejimin etnik gruplara yönelik politikaları ve bu politikalara etnik grupların tavır ve beklentilerinin ne olduğu incelenmiştir. Ayrıca, son dönemde etnopolitik mobilizasyonların hangi düzeye ulaştığı, devlet için tehdit oluşturup oluşturmadığı, İran'ın gelecekte de ulus-devlet olarak varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği soruları da çalışmanın bu bölümünde ele alınmaktadır. Günümüz dünyasının bir post-modernist ikilemi olan küreselleşme ile yerelleşme eğilimlerinin zıtlığı bir dönemde İran'ı bu çerçevede ele alıp araştırmanın özgün bir çalışma ortaya çıkaracağını umuyoruz.

Tez içinde yapılan dönemlendirme daha önce de belirtildiği üzere, 1920-1930, 1945-46 ve 1978-80 yıllarında cereyan eden etnopolitik hareketleri kapsamakta olan üç dönemi içine almaktadır. Her üç dönemde etnopolitik hareketler tarihsel gelişim süreçleri, tetikleyici etkenleri, mikro ve makro düzey değişkenleri açısından ele alınmaktadır. Belirli döneme ait etnopolitik hareketlerin incelenmesinin ardından genel değerlendirme, bunun ardından tezin kuramsal çerçevesinde oluşturulmuş grafik yardımı ile söz konusu etnopolitik hareketin mikro ve makro düzey kaynakları bağlamında elde edilen verilerden ibaret bir çizelge, çizelgenin ardından ise o döneme ait bir gerçek yaşam öyküsü yer almaktadır. Üç dönemde üç etnik gruba ait verilerin bulunduğu çizelgeler, etnik grupların etnopolitik mobilizasyon düzeyleri bağlamında karşılaştırmalı çözümlemesini kolaylaştırmanın yanı sıra bu yöndeki gelişim süreçlerinin iyi anlaşılmasına da katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada İran'daki etnik gruplar etnopolitik mobilizasyon göstergeleri çerçevesinde ele alınarak, bu bağlamda diğer etnik gruplara oranla daha aktif görünen, daha fazla politize ve mobilize olmuş etnik gruplar incelenmiştir. Konuya bu perspektiften baktığımızda Azerbaycanlılar**, Kürtler ve Araplar öne çıkmaktalar. Bu nedenle, araştırma adı geçen gruplar üzerine odaklanmakta, etnopolitik hareketlerin ağırlık merkezini de bu etnik gruplar oluşturmaktalar. Neden bu etnik gruplara öncelik verildiği konusuna gelince ise ülkenin en büyük etnik grubunu Türk soylu, Şii mezhebinden olan Azerbaycanlıların oluşturduğunu, (çoğunlukla) Sünni mezhebine mensup Kürtlerin ülkede merkezi hükümete karşı yürüttükleri mücadelede etnik milliyetçilik açısından aktif konumda oldukları, Arapların ise sayıca küçük azınlığı

oluşturdıkları halde, özellikle son yıllarda Arap kökenli aydınların Fars ulusçuluğunu ve merkezi hükümetin etnik politikalarını hedef alan sert eleştirel yazıları ile dikkat çektikleri söylenebilir.

Birinci Bölüm

Ulusçuluk kuramları üzerine tartışmalar

1.1. Günümüzde ulusçuluk ve etniklik kavramları ile ilgili genel tanım, terim ve kuramsal yaklaşımlar.

Sosyal Bilimler Uluslararası Ansiklopedisi (1968) ulus, ulus devlet, ulusçuluk, milliyet gibi terimlerin tanımlamasını şöyle yapmaktadır: “ulus” sözcüğü günümüzün merkezi politik kavramı olarak devletle onun vatandaşları veya devletle, ortak sorumluluk ve dayanışma içinde birbirine bağlı olan insan grubu ile eş anlamda tanımlanmaktadır. O zaman **ulus devlet** devletle ulusun bir arada var olduğu toprak esasına dayalı (territorial) bir birimi ifade etmektedir. Öte yandan, **ulusçuluk**, devleti kurup yaşatma arzusu olarak öne çıkmakta ve bunun için çoğu zaman ulusu vazgeçilmez bir unsur olarak görmektedir. **Milliyet**, 18. yüzyılda kuzey ve batı Avrupa’da ortaya çıkmış, kökü orta çağa kadar uzanan sülalelerin ve hakim elitin siyasal iktidarının devamlılığına dayanmakla birlikte, siyasal kimlik ve sorumluluğun temel belirleyicisi konumuna da gelmiştir. **Etnisite** kelimesi ilk kez 1972 yılında Oxford English Dictionary’ye girmiş, ilk kullanımı ise 1953 yılında Amerikalı sosyolog David Riesman’a addedilmektedir. **Etnik** kelimesi ise çok daha eskidir, Yunanca *ethnos* kelimesinden türemiştir (*ethnos* da *ethnikos* kelimesinden türemiştir). Günlük kullanımda etnisite kelimesi azınlık konuları ile ilintili gözükse de, çoğunluklar ve baskın halklar azınlıklara göre hiç de daha az “etnik” değillerdir.

Ulusçuluk kuramlarına geçmeden önce bir hususu özellikle vurgulamak gerekir. Ulusçuluk, 19. yüzyıla damgasını vurmasına ve günümüzde de güncelliğini korumasına karşın genel olarak milliyetçilik terminolojisinde büyük bir kaos ve karışıklık sürmektedir. Bunun bir nedeni de ulusçuluğun yalnızca 20. yüzyılın 20’li yıllarından itibaren akademik çalışmaların inceleme alanına girmeye başlaması ve ancak 60-70’li yıllardan sonra milliyetçilik üzerine kapsamlı çalışmaların yapılmaya başlamasıdır. Özellikle 80’li yıllardan başlayarak milliyetçilik çalışmaları büyük ivme

kazanmıştır. Bu dönemde (yani 60'lardan itibaren) milliyetçilik üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar konuyu çok farklı açılardan incelemeye çalışmış, çözümlene için değişik yöntemler geliştirmiş, milliyetçiliği farklı kalıplara sokarak, çeşitli kapsamlarda ele almışlardır. Fakat çalışmaların çoğalmasına, milliyetçilik üzerine yapılan araştırmaların yoğunlaşmasına karşın, **ulusçuluk konuları ile ilgili ortak tanım, topolojiler, çözümlene yöntemleri geliştirildiği söylenemez.** Hatta konunun uzmanlarının temel kavramlar (örneğin, millet, milliyetçilik nedir? Hangisi daha önce ortaya çıkmıştır? vb.) üzerinde bile uzlaşamadıkları görülmektedir. Bunun da nedeni milliyetçilik olgusunun son derece değişken ve karmaşık yapıya sahip olmasıyla ilgilidir. Ulusçuluk çalışmalarına ilişkin bir başka husus, konu ile ilgili literatürün büyük bir bölümünün İngiltere ve Amerika'da yapılmış çalışmalardan oluşması, dolayısıyla İngilizce kaynakların egemen oluşudur. Her ne kadar son yıllarda farklı bölgeleri temsil eden araştırmacılar ortaya çıkmış olsalar da ulusçuluk çalışmaları üzerindeki İngiliz-Amerikan hegemonyasını kıramamışlardır. Bu da doğal olarak zaman zaman milliyetçilik konularının tek taraflı ele alınmasına, yani sadece Batı perspektifinden araştırılmasına yol açabilmektedir. Konunun objektif bir gözle incelenmesi, alternatif yaklaşımların geliştirilmesi, farklı bakış açılarıyla ele alınması sonucunda **ulusçuluk çalışmalarının Batı merkezli olmaktan kurtulup** daha zengin bir içerik kazanması, bu alanda daha tutarlı çözümlene yöntemlerinin ortaya çıkması, farklı görüşleri de içerecek şekilde inceleme alanının genişlemesi ve belki de bu sayede ulusçuluk çalışmalarının kavramlar kaosundan, terminolojik kargaşadan kurtulması mümkün olacaktır .

1964 yılında Ernest Gellner'in "*Thought and Change*" adı altında yayınladığı yazılarına bir yenisi eklendi. "*Nationalism*" makalesini kaleme alan Gellner, ulusçuluğun sosyo-bilimsel teorisinin de temelini atmış oldu. Böylece milliyet politikaları ile ilgilenenler için yeni bir sayfa, önlerinde yeni bir çığır açılmış oldu. Gellner, endüstrileşmenin modern politik milliyetleri nasıl ürettiğini modernleşme süreci çerçevesinde açıklamayı başarmıştır. Fakat bunu yapmaktan öte gidememiş, modern felsefenin gerçek konusunun endüstrileşme değil de, onun yarattığı darbe sonrasında ortaya çıkan son derece kompleks ve çeşitlilik arz eden bir alan olan ulusçuluğun olması gerektiğini belirtmemiştir.

Bunu yapma görevi ve tabii ki ulusçuluğu daha farklı yönleri ile araştırma, farklı yaklaşımlarla çözümlene çabaları Gellner'in öğrencisi olmuş Antony Smith ve diğer yeni kuşak kuramcılara düşmüştür.

“Ulusçuluk” terimi ilk kez 1774 yılında Herder tarafından yazılmış bir metinde olguların hayret verici karışımını anlatmak için kullanılmıştır. Yorumcular sık sık ulusçuluk tabirinin birbirinden farklı çok sayıda anlamı kapsadığından ve bu yüzden kavramın karmaşık bir hale geldiğinden yakınmaktadırlar. Ulusçuluk araştırmalarının merkezi sorunu, ulus ve ulusçuluk gibi anahtar kavramların herkesçe kabul görmüş uygun tanımlarının bulunmaması ile ilgilidir. Ayrıca, ulusçuluk üzerine çalışma yapan araştırmacıların dürtülerinin analitik olmaktan çok politik olması olgusu da işi biraz daha karmaşık hale getirmektedir.

Antony Smith “*Nationalism and Modernism*” kitabında ulusçuluk alanında temel soruları belirlemenin zorluklarına işaret etmektedir:

“Çoğu zaman biz farklı sorulara yanıt aramamız nedeniyle muhalif görüşler üzerine inşa ettiğimiz kuram, model, yaklaşımlar makul ve sabit olmaları bakımından eşitlik arz etmekte. En belirgin ayrılık, ulusçuluğun nedenleri ve sonuçları konusundaki görüşler arasında görülüyor. Fakat çeşitli kuram ve perspektifler farklı açıklama konuları için aynı eşitlikte kullanılabilir. Milliyetçilik alanındaki bu sorunlar her ne kadar aşılması zor görünse de bir genel kuramın yapılması hem entelektüel hem de sosyo-politik açıdan gereklidir. Zira etnik ve ulusal olgular (phenomena) alanını daha geniş planda anlamak ve anlatmak için, bu çok dallı alandaki değişik bakış, boyut ve süreçler arasındaki ilişki ve mekanizmaları kavramak için, hem bu geniş alanı anlamak adına, hem de etnik ve ulusal olguların insan yaşamının uluslararası ilişkiler ve evrensel güvenlik gibi diğer alanları üzerindeki etkisini öğrenmek adına önemlidir. Fakat böyle bir genel kuram yaratmak, çok çeşitli soruları farklı boyutları ile yanıtlayabilecek tek bir kuram ortaya koymak mümkün mü? Farklı yaklaşımları göz önünde bulundurduğumuzda cevap olumsuzdur. Milliyetçilik alanında temel sorular üzerindeki süregelen anlaşmazlıklar ve alanın her biri tek bir görüşe odaklanmış rakip yaklaşımlar arasında bölünmüş olması olgusu birleşik bir kuramı imkansız hale getirmekte, genel bir kuram yapma isteğini ütopyaya dönüştürmektedir. Tüm bu olumsuzluklara karşın 1950’li ve 60’lı yılların ya ulusçuluk ideolojileri üzerine ya da ulus-kurma sürecinin sosyo-demografik boyutu üzerine odaklanmış yaklaşımları içeren kaba modelleri ile karşılaştırıldığında son yıllarda yapılan çalışmalar alanı daha anlaşılır ve incelenmiş hale getirmiştir. Son 30 yılın araştırmaları kolektif kültürel kimliklerin *öznel* boyutuna –dil ve kitle kültürünün etkileri, politik ve entelektüel elitlerin stratejileri, etnik sembol, mit ve hafızanın etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalar etnik ve ulusal olgular alanındaki bilgileri epey genişletmiştir.”

Daha sonra A. Smith, ulusçuluk alanındaki yaklaşımlara değinmekte, ilkçi (primordialism), eskilci (perennialism), etno-sembolcü, modernist ve post-modern yaklaşımlarla ilgili görüşlerini ifade etmektedir. Araştırmacıya göre :

“**İlkçi yaklaşım**, dil, din toprak ve akrabalık gibi temel toplumsal ve kültürel olguların “ilkçi” vasıflarından türemiş olduğu inancı çerçevesinde ulus ve ulusçuluğun ihtiras ve özveri gibi niteliklerini anlamaya çalışma girişimidir. İlkçi kuramın hem kültürel, hem de sosyo-biyolojik yaklaşımlarını benimseyenler etnisite ve akrabalık, etnisite ve toprak arasındaki ilişkiye dikkat çekerek, bu bağların güçlü kolektif aidiyet duygularını ortaya çıkarma yollarını da açıklamışlardır. Bu yaklaşımın en somut örneklerini Van den Berghe ve Clifford Geertz’in çalışmalarında görmek mümkün olduğu gibi, Steven Grosby’nin antik İsrail üzerine yaptığı araştırmasında da bu yaklaşıma rastlanmaktadır. **Eskilci yaklaşım**, ulusların eskiden beri var olduklarını

savunmakta ve onların tarihsel gelişim içindeki rollerini uzun vadeli öğeler şeklinde açıklamaktadır. Etkililer, modern ulusların modernleşme sürecinden değil de, temel etnik bağlardan türediğini öne sürmektedirler. Etkililer yaklaşımına mensup Joshua Fishman, John Armstrong, Hugh Seton-Watson ve etniklik konusunda Walker Connor ve Donald Horowitz'in, dil ve etnik bağların işlevlerinin, ayrıca ulusçuluğun kitle desteğine kavuşmasında etnik köken hakkındaki mitin gücünün anlaşılmasında büyük katkıları olmuştur.”

Smith'e göre **etno-sembolcülük**, uluslar için etnik kimliğin sembolik meşruiyetinin önemini gözler önüne sermekte ve modern uluslarla, ulusçulukların modern çağın zorlukları ile yüzleştikçe nasıl kendi etnik tarihlerindeki sembol, mit, hafıza, değer ve gelenekleri yeniden keşfedip, yeni yorumlarla açıklamaya çalıştıklarını göstermektedir. Smith, Armstrong, Hutchinson ve kendisinin mit, sembol, değer ve hafızanın etnik ve ulusal bağlılıkları vücuda getirmedeki rolünü açıklamaya çalıştıklarını, ulus ve ulusçuluğun öznel ve tarihsel boyutunu da araştırma kapsamına aldıklarını belirtiyor.

Smith, **modernistleri**, ulusların ve ulusçulukların modernleşme süreci sonucunda ortaya çıktığını, devletlerin, ulusların, ulus-devletlerin ve elit katmanlarının, toplulukları modern koşullarda ve modern politik talepler ortamında yeni, alışılmadık biçimde seferber edip birleştirdiğini öne süren bir yaklaşım olarak tanımlayarak, modernist ve post-modernist yaklaşımı benimsemiş araştırmacıları şöyle tasnif etmektedir :

“Anderson ve Hobsbawm gibi modernistler iletişim ağlarının, ritüelleşmiş aktivitelerin, ve sembolizmin ulusal topluluğu nasıl vücuda getirdiğini anlatmışlardır. Mann, Breuilly, Tilly ve Giddens gibi bilim adamları devlet, savaş ve bürokrasinin formatif rolünü araştırmış, Brass ve Hechter ise politik elitlerin stratejilerinin kesin rolünü açıklamaya çalışmışlardır. Hroock ve Nairn aydınların rolünü incelemiş, diğerleri de Gellner ve Kedourie'nin araştırmalarını derinleştirmişlerdir. **Postmodernist yaklaşım**, günümüz ulusal kimliklerin parçalanmış olduğunu öne sürerek, kimlik politikalarının ve evrensel kültürün yeniden “ulus-sonrası” (post-nation) düzene göre düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Feminizm, küreselleşme, modernist paradigmanın devamı niteliğinde görülmektedir. Bhabba, Chatterjee ve Yuval-Davis postmodernist dekonstruksiyonizmi savunurken, Mosse, Schlasinger, Brubaker ve Billig yeni postmodern boyutları araştırmayı yeğlemektedirler.”

John Breuilly ve Michael Hechter, ulusçuluğun tanımlanması ve tipolojisi üzerine geniş araştırma yapmış ve ulusçuluğun farklı türlerini belirlemişlerdir. Breuilly'ye göre, “geniş çerçevede bakıldığında **ulusçuluk**, düşünce, duygu ve eylemlerle ilgilidir.” Düşünce bağlamında ulusçuluk, entelektüellerin çalışmalarını ve tarihçilerin kaynaklarını da içeren kitaplar, makaleler vb. ulusçu yayınları aklı getirmektedir. Duygu anlamında belirli kültürü nitelendiren, kısaca “**bilinç**” olarak adlandırılan duygular, tavırlar ve değerler kastedilmektedir. Eylem anlamında ise ulusal çıkarları

göz önünde tutan örgüt ve hareketler ifade edilmektedir.

Antony Smith'in ulusçuluk tanımlaması da John Breuilly'ninki ile benzerlik teşkil etmektedir. Smith'e göre : "Ulusçuluk, bir siyasi doktrin ve siyaset üslubu olmaktan ziyade tınısını yerküreye yaymış bir kültür-bir ideoloji, bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç-biçimi ve millet de anlam ve önceliği bu kültür biçimi tarafından ön varsayılan bir kimlik tipidir. Bu anlamda **millet ve milli kimlik milliyetçiliğin ve taraftarlarının bir yaratusı** olarak görülmelidir. Anlamı ve kutsallığı da milliyetçilerin el emeğidir."

John Breuilly'e göre "ulusçuluk" terimi ile devlet iktidarını elde etmek veya kullanmak için yapılan politik hareketler ve bu hareketleri haklı çıkarmak için kullanılan milliyetçi savlar ima edilmektedir. **Ulusçu söylem 3 temel iddia üzerine inşa edilmiş politik doktrindir:**

- a) Özgün ve müşahhas bir karaktere sahip bir ulus vardır,
- b) Bu ulusun çıkarları ve değerleri tüm diğer çıkar ve değerlerden önde gelir,
- c) Ulus mümkün olduğu kadar bağımsız olmalıdır. Bu, genelde politik bağımsızlığı ifade etmektedir.

Breuilly "*Nationalism and the State*" adlı çalışmasında ulusçu hareketleri baz almakta, ulusçu baskı gruplarına fazla rağbet etmemektedir. Bunun da nedenini bu grupların ulusçu düşüncelere sahip olsalar dahi devleti kontrol etmeyi amaçlamadıklarına bağlamaktadır. Çünkü bu gruplar mevcut devleti ulusal devlet olarak görmekte, bu yüzden devletin politikalarını fazla etkilememektedirler. Bunun bir nedeni de onların gerçek gücünün yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Breuilly, bu tespitine :"**Fakat bu baskı grupları daha fazla destek sağladıkları zamanlarda veya devletten dışlandıkları durumlarda harekete dönüşebilmektedirler**" ilavesini de eklemektedir. Daha sonra Breuilly, bu tür milliyetçi hareketleri sınıflandırmaya çalışmakta ve bu sınıflandırmayı ampirik olarak doğru veya yanlış olarak değil, faydalı veya faydasız olarak nitelendirmenin doğru olacağını öne sürmektedir. Tasnif yaparken, Breuilly **ulusçuluğu, esasen, muhalefet bazlı siyaset biçimi** bakış açısıyla ele almaktadır. Bu yüzden sınıflandırma ilkesini devletle, devlete muhalefet eden veya onu kontrol eden ulusçu hareketler arasındaki ilişkiye dayandırmaktadır. Breuilly'e göre :

"**Ulusçu hareket**, mevcut devletten kopmayı (separation), devleti milliyetçi yönde reforme etmeyi (reform) veya başka devletlerle birleşmeyi (unification) amaçlamaktadır. Muhalefet edilen devlet kendisini ulusçu terimlerle tanımlayabilir veya tanımlamayabilir. Ulusçu tanımlamalar yapıldığı takdirde devlet ve muhalefet milliyetçilikleri arasında çatışma çıkar. Bu çatışma, kendini milliyetçi addetmeyen devletle milliyetçi muhalefetler arasındaki çatışmadan çok farklıdır. Böylece, **6 kategorilik bir sınıflandırma** yapılabilir:

ulus olmayan devlete karşı milliyetçi muhalefet -ayrılıkçı, reformcu,

birleşmeci
ulus devlete karşı milliyetçi muhalefet hareketi –ayrılıkçı, reformcu,
birleşmeci.”

Ayrıca Breuilly, ulusçuluğun politik eylem şeklinde tanımlanıp sınıflandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Araştırmacıya göre, ulusçuluğu başka türlü kategorize etmek, sosyal taban veya politik doktrin şeklinde ele almaya çalışmak sınıflandırmanın bütünselliğini bozabilir. Ulusçu hareketlerin sosyo-ekonomik açıdan tanımlanması ve sınıflandırılması yalnızca daha özgül çözümlene çalışmasında yapılabilir. Aynı şey ulusçu hareketlerin politik doktrin şeklinde araştırılması için de geçerlidir. Bunun için öncelikle ulusçu ideoloji tanımlanmalı ve sınıflandırılması yapılmalıdır. **Ulusçu ideolojinin sınıflandırmasını** yaparken Breuilly aşağıdaki araştırmacıların fikirlerine yer vermektedir :”

Hayes, örneğin, milliyetçi ideolojiyi daha genel politik değerlerle bağdaştırmaya çalışmış, **Jakoben, geleneksel ve liberal milliyetçi doktrinler** şeklinde tanımlamıştır. **Kohn ise milliyetçiliği "batı" ve "doğu" kategorilerine** ayırarak, yurttaşlık ve bireysel seçimi vurgulayan doktrinle kültürel kimlik ve grup üyeliğine dayalı doktrin arasındaki farka işaret etmiştir. Bazen farklı ideolojilerden yeni karışımlar yapıldığı da görülmüştür. Örneğin, bazı politik hareketlerde milliyetçi ve liberal talepleri birleştirmeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. **Sonuçta, liberal milliyetçilik var olduğu gibi, romantik milliyetçilik, dilsel milliyetçilik, etnik milliyetçilik** ve diğer doktrinler eğilimlerin milliyetçi öğelerle birleşiminden oluşan farklı milliyetçilikler ortaya çıkmıştır. Politik ve sosyal öğelerin birleşiminden oluşan diğer bir çözümlene yöntemi çeşitli hareket veya örgüt türleri üzerine odaklanmaktadır. Buna göre, **elit ve kitle milliyetçiliği; anayasal ve yasadışı milliyetçilik; barışçıl ve şiddet yanlısı milliyetçilikler** şeklinde tasnif yapılabilir. Örgütler parti veya gizli cemiyet şeklinde faaliyet gösterebilir; milliyetçi partiler kapalı ve demokrasi dışı veya açık ve demokratik koşullarda varlığını sürdürebilirler. Çoğu zaman milliyetçi hareketlerin aynı anda örgütlenmenin değişik ilkelerini kendi bünyelerinde birleştirdiği bilinmektedir.

Michael Hechter “*Containing Nationalism*” eserinde ulusçuluğun tipolojisinden bahsederek değişik türlerini belirlemektedir. Hechter’e göre, **ulusçuluğun en iyi tarifi**, ulusun sınırlarını, onun yönetim biriminin sınırlarına uygun hale getirmek için tasarlanmış kolektif eylem şeklinde yapılabilir. Hechter, ulusçuluğun türlerini şöyle belirlemiştir: **devlet-kurucu (state-building) milliyetçilik, periferal milliyetçilik, toprak talebinde bulunan (irridentist) milliyetçilik, birleşmeci (unification) milliyetçilik**, ayrıca milliyetçilik türlerinden ayrı tutmakla birlikte **yurtseverlikten** de bahsetmektedir.

Hechter'e göre, **devlet-kurucu ulusçuluk**, kültürel açıdan farklı bölgeleri belirli bir devlete katmayı ve onun içinde eritmeyi amaçlayan ulusçuluktur. Merkezi yöneticilerin bu tür bilinçli çabaları sonucunda çok-kültürlü nüfus kültürel olarak türdeş topluma dönüşmektedir. Örneğin, 16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar İngiltere ve Fransa türdeşlik sağlama adına kendi krallıkları içindeki kültürel açıdan farklı olan Kelt bölgelerini kendi kültürleri içinde **eritmeye** (assimilation) çalışmışlardır. Devlet-kurucu ulusçuluk için rasyonel olan, jeopolitik açıdan sınırlarını gerçek ve olası rekabetten koruma gereksinimidir, bu da bu tür milliyetçiliğin kültürel kapsayıcılığa (culturally inclusive) yönelmesine neden olmaktadır. Merkezi yöneticiler, ayrıca, kendi ülkelerini birleştirmek için kültürel açıdan yabancı olan toplulukları **sürme** (İspanya *Reconquista*'nda olduğu gibi) veya **yok etme** (Kuzey Amerika yerlilerinin akıbeti) yollarına baş vurmaktadırlar.

Periferal ulusçuluk, kültürel açıdan farklı bölgenin yayılmacı devletle birleşmeye karşı direniş gösterdiği durumlarda veya ayrılıkçı hareketlerde ve kendi yönetimini kurma durumlarında (Quebec, İskoçya ve Katalanya'da olduğu gibi) ortaya çıkmaktadır. Çoğu zaman, bu tür milliyetçiliği yukarıda belirtilen devlet-kurucu milliyetçilik çabaları da kısıktırmaktadır.

İrredentist (kendi topraklarını geri isteyen) ulusçuluk, devletin mevcut sınırlarını bitişik devlet tarafından daha önce işgal edilmiş topraklar hesabına genişletme girişimleri sonucu ortaya çıkmaktadır (Sudeten Almanları örneğinde olduğu gibi).

Son olarak **birleşmeci ulusçuluk**, politik olarak bölünmüş fakat kültürel açıdan türdeş olan toprakları bir devlet altında birleştirme çabalarını kapsamaktadır. Bunun en meşhur örnekleri 19. yüzyılda İtalya ve Almanya'dır. Bu durumda, kültürel ve yönetsel sınırları uyumlu hale getirme çabaları, ulusal üyelerini içine alan yeni devletin kurulmasını gerektirmektedir. **Böylece, devlet-kurucu ulusçuluk kültürel kapsayıcılığa, birleşmeci ulusçuluk çoğunlukla kültürel dışlayıcılığa dayanmaktadır.**

Yurtseverlik, (patriotism) kendi ulus-devletinin uluslararası sistemde güç ve prestijini yükseltme isteğidir. **Hechter, yurtseverliği kesinlikle ulusçuluk türü olarak görmemekte**, bunu da ulusun ve yönetimin sınırlarının zaten uyumlu olması ile açıklamaktadır. Araştırmacıya göre, bu bakımdan sınırlama yapmak fazla zararlı değildir, çünkü ulus-devlet olarak tanımlanan çok az devlette yurtseverlik görülebilir. Genel söylemde yurtseverlik gibi gözükken şey, aslında çok-kültürlü devletlerde bir

ulusun çıkarlarının zımnen diğerlerinininkinden daha öne çıktığını göstermektedir. Hechter çalışmasında Siyonizm ve Mormonizm gibi, dinsel grupların vaat edilmiş uzak topraklara göçünü hedefleyen çok ender milliyetçi hareketlere yer vermemiştir.

Etnik ulusçuluk (ethnonationalism) terimini icat eden kişi Walker Connor'dur. Bu terim devlet kurma peşinde olan ulusçulukla artık mevcut devletin ulusçuluğunu ayırt etmede ve öncekinin etnik-kültürel boyutunu vurgulamada faydalıdır. **Etnik ulusçuluk**, bir grubun bir veya daha fazla ortak özellikten doğan özel dayanışma duygusu temelinde birleşerek belirli düzeyde kendi kendini yönetme talebinde bulunması ve bunun sonucunda "ulus"un ortaya çıkabileceği şeklinde yorumlanabilecek eylemdir. Geniş anlamda **etnik grup** kavramı, etnik ulusçuluğun kendisi için özerklik ve ya bağımsızlık talep ettiği birimi ifade etmektedir. Stanley Tambiab'a göre ise etnik ulusçuluk ulus-devletin aşırı ve istenmeyen merkezileştirme ve tektürleştirme politikalarına karşı bölgesel reaksiyon şeklidir. Andre Lecours, etnik grubu etnik kimlik geliştirme bazında ikiye ayırmaktadır. **Etnik kimlik geliştirenlere etnik topluluk, geliştiremeyenlere etnik kategori demektedir**. Bir başka deyimle etnik topluluk etnik özbilince sahip etnik kategoridir. Lecours'un tanımlamasına göre etnik grup genel bir terim olup, etnik kimlik geliştirmiş veya geliştirememiş, üyelerinin bir veya birden fazla ortak özelliğe sahip olduğu gruplar için kullanılmaktadır. Anthony Smith de etnik kategori ve etnik topluluk arasında ayırmada bulunmanın yararlı olacağını belirtmiştir. Smith'e göre etnik bir grup, soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa tanınan ve ayırt edilen bir kültürel kolektif tiptir. **Etnik bir topluluğun (Fransızca adıyla etni'nin) altı ana niteliğini** Smith şöyle sıralamaktadır: **1.** Kolektif bir özel ad; **2.** Ortak bir soy miti; **3.** Paylaşılan tarihi anılar; **4.** Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur; **5.** Özel bir yurt adı; nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu. **6.** Bu unsurların bütün belirtilerinin bir arada bulunması, ortak bir kimlik duygusuna sahip tarihsel bir kültürü olan topluluğa işaret etmektedir.

Jyotirindra Das Gupta, etnik grupların politik sorun haline gelişini şöyle anlatmaktadır: "Etnik gruplar yaygın gözükmelerine karşın her zaman politik analiz kapsamına alınacak kadar ilgi çekici bulunmamaktalar. Etnisite, etnik bölünmeler politik düşünce ve eylemi etkileyebilecek dayanışmayı oluşturmaya başladığı zaman politik soru haline gelmektedir. Etnik bölünmeler, kendi kendine, politik bölünmeyle sonuçlanıp sonuçlanmayabilir. Etnik grupların sosyal alandan politik alana kayması için

etnik çıkarların belirli bir politik dönüşümden geçmeleri gerekmektedir. Bu tür dönüşümler, politik karar ve organizasyonlar aracılığı ile gerçekleştirilmektedir.“

John Packer, azınlık konularını incelemektedir. **Azınlığı**, belirlenmiş amaç doğrultusunda serbestçe birleşebilen ve paylaştıkları ortak isteğin, çoğunluk idaresince ifade edilenden farklı bulunan bir halk grubu olarak tanımlayan Packer, iki tip: “pozitif” ve “negatif” azınlıktan bahsetmektedir. O’na göre, pozitif azınlıklar, çoğunluktan farklı bulunan, ortak ülkü ve yaşam planını gerçekleştirme amacı doğrultusunda birleşebilen azınlıklardır. Negatif olanlar ise kendilerini ayrımcılık uygulamalarından veya insan hakları ihlallerinden koruma amacıyla bir araya gelen azınlıklardır. Bu azınlıkları, ayrıca “etnik”, “dinsel”, “dilsel” ve “ulusal” olmak üzere dörtlü kategori içinde ele almaktadır.

Thomas H. Eriksen, ulusçulukla etnisitenin yakın kavramlar olduğunu ve çoğu ulusçulukların karakterine göre etnik olduklarını vurgulamaktadır. Ulusçu ideolojiyi kabaca, etnik grup adına devlet kurma talebinde bulunan etnik ideoloji olarak tanımlayan Eriksen, söz konusu tasnifin pratikte son derece problematik olduğunu vurgulamaktadır. Bunun da nedenini 1)ulusçuluğun kimi zaman ortak kültürel köklerden daha ziyade ortak sivil haklara vurgu yapan çoketnili veya etniaşırı ideolojiyi ifade ettiğine; 2) belirli insan kategorisinin ulusla etnik kategori arasındaki gri bölgede bulunduğuna, bu topluluğun bazı üyelerinin tam politik bağımsızlık talebinde buldukları halde, diğerlerinin taleplerinin mevcut devlet içinde dil vb. haklarla sınırlı kaldığını ve bunun da kategorinin ulus veya etnik grup olup olmadığı ile ilgili olduğunu, ayrıca ulusal ve etnik üyeliğin de şartlara göre değişebileceğine dikkat çekmektedir. Eriksen’e göre, etnisite ile ulusçuluk arasındaki bir diğer çatışma türü modern ulus-devlet çerçevesi içinde baskın etnik grupla tabi grup arasındaki zıtlıktan kaynaklanmaktadır. Bu durumda egemen grubun ulusçu ideolojisi üniversal (bütünleştirici) olmaktan çıkıp parçalayıcı karaktere bürünmekte, adalet ve kucaklayıcı mekanizmler zayıflayarak, etnik ayrımcılığa dayalı dışlayıcı mekanizmler ivme kazanmaktadır.

Ulus ve ulusçuluğun tanımını yaptıktan ve farklı kuramsal yaklaşımları derledikten sonra etnik grupların türlerinin de kısaca belirtilmesi yararlı olacaktır. Etnik gruplar baskın ve baskın olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Uzun yılların deneyimlerine dayanan araştırmalar, **devletle baskın olmayan (non dominant) gruplar arasındaki** etkileşimin belirli kalıp ve modellerinden bahsetmeye olanak vermektedir. P. Smith, **devletin baskın olmayan etnik gruplara yönelik**

politikalarının üç türünden bahsetmektedir: asimilasyon politikası; izolasyon politikası; entegrasyon politikası.

Araştırmacı, **baskın olmayan etnik grupların devlet politikalarına karşı tepkilerinin türlerini** ise aşağıdaki şekilde tanımlamıştır: kabul ediş; pasiflik; gizli direniş ve açık çatışma. Baskın olmayan etnik gruplara yönelik negatif devlet politikalarının sonuçlarının 4 boyutundan bahsedilebilir: dil boyutu; sosyal boyut; yasal koruma; psikolojik sonuçlar.

Ulusçuluk alanındaki farklı kuramsal yaklaşımlara değinildikten sonra bu çalışmanın kuramsal çerçevesinden de bahsetmek gerekli ve açıklayıcı olacaktır. Birçok araştırmacının geliştirmiş olduğu çözümlene yöntemleri arasında bu tezin mantıksal akışına ve genel ruhuna en uygun gözükene yöntem, **İngiliz tarihçi John Breuilly'nin geliştirmiş olduğu ulusçuluğu karşılaştırmalı tarih yöntemiyle çözümlene deneyimidir.** Breuilly, ulusçuluğu değerlendirmek için önce bir kuramsal çerçeve çizmekte, sonra da bunu belirli örnek olaylara uygulayarak karşılaştırmalı tarihçesini sunmaktadır. Bu çözümlene yöntemi, Breuilly'nin çalışmasını özgün kılmakla birlikte ulusçuluğu daha anlaşılır hale getirme konusunda da takdire layık görülmektedir. Özkırımlı'nın belirttiği gibi:

“Genel kuramlara güvenmeyen Breuilly'e göre, genel bir yöntem ya da bakış açısı, belirli örneklerin etkili ve ayrıntılı çözümlenmesine imkan verdiği ölçüde kabul edilebilir. Bu iki aşamalı bir süreç gerektirir. Milliyetçilik tek bir yöntemle araştırılmayacak kadar değişken olduğundan, öncelikle işe değişik milliyetçilik türleri belirlenerek başlanmalıdır. İkinci olarak, belirlenen farklı türler karşılaştırmalı tarih yöntemiyle incelenmelidir. Yazar çalışmasında önce milliyetçilikleri özelliklerine göre kategorilere ayırır, sonra her kategori için birkaç örnek seçer ve bu örnekleri aynı kavramları ve tanımları kullanarak ayrıntılı olarak çözümler. Yazara göre bu yöntem, örneklerin karşılaştırılmasına, farklılık ve benzerliklerin belirlenmesine olanak tanır.”

Tezin ana konusu olan İran'da etnik ulusçuluk sorununun kuramsal çerçevesi kapsamında Kaçar, Pehlevi ve son dönem olmak üzere üçlü dönemlendirme içinde, tarihsel perspektifte karşılaştırmaları gerçekleştirilecek ve milliyetçilik türleri belirlenerek karşılaştırma yoluyla incelenme yöntemine baş vurulacaktır. Lecours ve A. Smith'in etnik kimliklerle ilgili görüşleri temel alınarak, İran'da etnik grupların kimlik gelişiminin ne düzeyde olduğu, bir başka deyimle etnik bilincinin yükseklik derecesi incelenecektir. P. Smith'in, devletin baskın olmayan etnik gruplara yönelik politikaları ve bu grupların söz konusu politikalara tepkilerine ilişkin görüşleri İran'da baskın etnik

grupla tabi gruplar arasındaki etkileşimin incelenmesi konusuna aydınlık getirecektir.

1.2. Etnopolitik mobilizasyonun farklı ülke örneklerinden alınan ampirik bulgular ve normatif değerlendirmeler çerçevesinde çözümlenmesi.

Etnopolitik mobilizasyon konusunun kapsamlı bir şekilde incelenebilmesi için farklı ülke örneklerine baş vurarak kuramsal bilgileri ampirik verilerle bağdaştırmak uygun görünmektedir. Bu amaçla rejim biçimi, tarihsel geçmişi ve kültürel gelenekleri farklılık gösteren ülkelerden elde edilmiş bilgiler kullanılmıştır. Uluslararası bir proje olarak gerçekleştirilmiş olan Risk Altındaki Azınlıklar Projesi, yapılan araştırmalar sonucu ilk kriter olarak öncelikle devletlerin rejim türü ile etnopolitik mobilizasyon arasında güçlü bir bağın söz konusu olduğu kanısına varmış ve bu değişkenleri 4 kategoriye ayırmıştır :1) eski demokrasiler (1980 öncesi); 2) yeni demokrasiler (1980-1994 arası dönem); 3) geçiş dönemi yönetim biçimi ve 4) otokratik rejimler. Bu çalışmada da bu modelden yararlanılarak farklı rejim türlerine sahip ülke örnekleri karşılaştırılacaktır. Eski demokrasilerden İrlanda örneği, yeni demokrasilerden Baltık devletleri ve otokratik rejimlerden de Afrika ve Güney Asya ülkeleri örneklerine yer verilecektir. Etnik azınlıklarla ilgili farklı ülke örneklerinden elde edilen bilgilerin **İran’da etnik ulusçuluk** konusunun incelenmesinde yol gösterici olacağı, pratik deneyimlerle teorik bilgilerin bağdaştırılarak söz konusu ülkede etnopolitik hareketlerin araştırılmasına ışık tutacağı umulmaktadır.

Eghosa Osaghae, Nijerya’daki etnik politikaları incelerken, bu politikaların karmaşık yapısı dolayısıyla konunun **çözümlemesini 3 boyutta** ele almaktadır: etnisitenin alanları veya düzeyleri; etnik politikaların hedefleri; stratejiler veya kullanılan araçlar. **Etnik politikaların şekillenmesinde etkili olan faktörler** ise şöyle sıralanmaktadır : çıkarların karakterleri, etnik mobilizasyonun meşruiyeti, devlet hayatında etnisitenin tarihi, devlet şekli ve iktidarı elinde bulunduranların yönelimi. Etnik politikaları barışçıl ve şiddet yanlısı olmak üzere 2 türe ayırarak, barışçıl protestolardan seçimlerde etnik blok oluşturmaya ve silahlı ordu veya milis

birliklerinden iç savaşa varacak kadar farklı şekillerinden söz etmektedir

Osaghae, Nijerya'daki **etnik politikaları 4 alan veya düzeyde: bireysel, grup-içi, gruplararası ve etni-devlet düzeyinde** incelemiştir. Bireysel düzeyde, bireysel aktörler etnik bağları kişisel ve özel amaçları için kullanmaktadırlar. Etnikliğin (ethnicity) bireysel düzeydeki en belirgin özelliği “durumsallığıdır” (situationality). Bu da bireyin etnikliği bir çok kimlik temelli (örneğin sınıf, statü, din, cins, politik parti ve uzman kimliği vb.) kaynak ve bağlardan biri gibi kullandığı içindir. A. Smith ise söz konusu “durumsallığı” şöyle ifade etmektedir: “Bireyin durumu değiştiğinde grup ayniyeti de değişecektir, ya da en azından bireyin bağlı kaldığı pek çok kimlik ve söylemin o birey açısından önemleri farklı dönem ve durumlara göre değişiklik gösterecektir”.

Osaghae, 2. düzey olarak ele aldığı alt grup düzeyinde etnikliğin, etnik grup içinde birim veya parçaları arasındaki lehçe, din, eşit olmayan gelişme şekli, tarihi farklar, özerk sosyo-politik örgüt ve kültürel pratiği içeren farklılaşma ve işbirliği politikalarını kapsadığını öne sürmektedir. Farklılaşma ve işbirliğinin dinamikleri ise etnik mobilizasyonun düzey ve hedeflerine bağlıdır. Diğer düzey etnik gruplar arasındaki etnik politikaları belirlemektedir. Yazar, Nijerya'daki **gruplar arası çatışmaların 3 türünden: çoğunluğun çoğunluğa karşı, çoğunluğun azınlığa karşı, azınlığın azınlığa karşı olduğu çatışmalardan bahsediyor**. Nijerya federasyonunun tarihsel olarak 3 ana ögesini oluşturan 3 çoğunluk grubu ülkenin bölünüp parçalanması bakımından en fazla tehdit edici unsurlarıdır. Çoğunluk-azınlık çatışmalarının kökü eski bölgelerdeki azınlıkların, çoğunluk grupların uyguladıkları baskı, ayrımcılık ve eritme girişimlerine karşı verdikleri mücadeleye uzanmaktadır. Azınlıkların çoğu halen “karşı koyma politikasını” sürdürmektedir. Azınlık-azınlık çatışmaları azınlık devletlerinde gerçekleşmektedir. Bu tür çatışmalar daha çok iç sömürgecilik diye adlandırılan durumlarda ortaya çıkmaktadır. Etnik politikaların son düzeyi etnik gruplarla devlet arasındaki çatışmalarla ilgilidir. Bu tür çatışmalar hoşnutsuz grupların devlet yönetimi ve kaynaklara erişim, yerel politik özerklik, politik hayatın tüm alanlarında eşitlik ve adalet talepleri şeklinde ortaya çıkan devlet karşıtı mobilizasyon biçimlerine bürünmektedir.

Osaghae'nin, Nijerya örneğinde etnik politikaları 4 düzeyde inceleme yöntemi kullanılarak, İran'da bu tür politikaların hangi düzeylerinin mevcut olduğu ve bunların ülkede nasıl bir tablo ortaya koyduğu incelenecektir. Örneğin, araştırmacının bahsettiği gruplar arası çatışmaların 3 türü olan: çoğunluğun çoğunluğa karşı, çoğunluğun

azınlığa karşı, azınlığın azınlığa karşı olduğu çatışmalardan hangi türün İran'a uygun olduğunu düşünüldüğünde, en az %36'lık orana sahip Türklerle, %36 nüfuslu Farsların arasındaki etnik rekabet, İran için çoğunluğun çoğunluğa karşı olduğu çatışma türünü akla getirmektedir. Tezin ana konusu, İran'daki etnomilliyetçiliği incelemeye hedeflediği için **çalışma boyunca ülke tarihinin 3 farklı döneminde baskın etnik grupla baskın olmayan etnik gruplar arasındaki etnik rekabet ve çatışma biçimleri belirlenmeye ve karşılaştırılmaya çalışılacaktır.**

Etnik ulusçuluğun gerçekte nasıl işlediğini anlayabilmek için Andre Lecours, kimlik, çıkarlar ve mobilizasyon konularını kapsamlı bir çerçevede ele almayı ve etnik ulusçuluğu 3 aşamalı bir süreç halinde değerlendirmeyi faydalı görmüştür. Bu değerlendirmeye göre **etnik ulusçuluğun ilk süreci etnik kimliklerin oluşum, dönüşüm ve billurlaşma sürecidir.** Dil ve kültürel sembollere seçkinler ve kurumlar tarafından öznel anlamlar yüklenmektedir. Bu süreçte göze çarpan rekabet, çatışma, etkiler ve bazen de işbirliğinin kaynağını, seçkinlerin iktidar uğrunda mücadelesi oluşturmaktadır. Araştırmacı, seçkinler arasındaki etkileşimin politik kurumları ortaya çıkardığını öne sürmektedir. Böylece, devlet yapısı, parti sistemleri, anayasal düzenlemeler ve iktidarın toprağa dayalı bölünme biçimleri etnik kimliğin yapı, zamanlama, şiddet ve hatta var oluşunu belirlemede kilit rol oynayan etkili değişkenlerdir. Bu da etnik kimliklerin neden bu kadar durumsal ve rastlantısal olduğunu açıklamaktadır.

Lecours'a göre, **ikinci süreç çıkar belirlenmesi ile ilgilidir.** Çıkarlar, etnik grupların öne sürdüğü spesifik taleplerin ve politik eylemlerin rasyonelliğinin temelini oluşturmaktadır. Seçkinler bu aşamada da ön plandadır. Menfaatlerin belirlenmesi ulusçu hareketin öne sürdüğü taleplerin tipi, hareketin program ve ideolojisi bakımından çok önemlidir.

Etnik ulusçuluğun üçüncü evresini etnik kimliklerin politizasyon ve mobilizasyonu sürecinin oluşturduğunu belirten Lecours, bu kimliklerin belirli çıkarlarla bağdaşmış olsa bile, önce politik açıdan uygun hale getirilip, sonra seferber edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Etnik kimliklerin siyasallaşması seçkinler açısından etnik grubun üyelerini ikna etmede etkili olabilir, fakat kültürel çatlama diğerlerine oranla çok daha önemlidir. Araştırmacı, ayrıca etnik kimliklerin politik olarak dikkat çekici olduktan sonra aktif politik güç haline gelmek için mobilize olmaya ihtiyaç duyduklarına ve bu mobilizasyonun, seçkinlere talepleri için kitle desteğine gerek duymalarına ve meşru oldukları yönünde iddia ileri sürmelerine yardımcı

olduğuna dikkat çekmektedir.:

“Kitle desteği seçkinler için güçlü politik bir silaha dönüşmektedir. Politik kurumlar da bu aşamada önemli rol oynamaktadır. Seçkinlerin ve kurumların, etnik kimliklerin politize ve mobilize olmasında merkezi rol oynaması olgusu, ulusçu hareketlerin belirli zamanlarda çok şiddetli, belirli zamanlarda çok zayıf, hatta bazen sıfıra indiğine de açıklık getirmektedir.”

İran’ı, etnik ulusçuluk evreleri açısından ele aldığımızda, etnik kimliklerin 1. aşaması olan oluşum, dönüşüm, billurlaşma safhasını çoktan arkada bırakarak etnik gruplar arasında sınırların iyice belirginleştiğini; çoğu etnik kimliklerin 2. aşama olan çıkarların belirlenmesi safhasını da aşmış olduğu; Azerbaycanlıların, Kürtlerin ve Arapların 3. aşama olan etnik politizasyon ve mobilizasyon sergileme evresinde olup, merkeze karşı bölgecilik eğilimlerini güçlendirdikleri söylenebilir.

Etnik ulusçuluk politikaları ile ilgili diğer konulara geçmeden önce etnomilliyetçiliğin, Lecours’un da yukarıda bahsettiği ilk evresini oluşturan etnik kimliklerin oluşum, dönüşüm ve billurlaşma sürecine kısaca değinmek gerekmektedir. Etnomilliyetçilik kuramcılarının, etnik kimliklerin oluşumuna dair farklı görüşleri vardır. Kimi kuramcılar, özellikle etniklikle ilgili ilkçi yaklaşımı benimseyenler (Walker Connor, Will Kymlicka, Charles Taylor vb.), etnik kimliklerin eski dönemlerden beri var olduğunu, araçsalçı yaklaşımı yeğleyen kimi kuramcılar (Sidney Tarrow, Herbert Kitschelt vb.) ise bu kimliklerin modernleşme sonucunda oluşmaya başladığını, sonra da dönüşüm ve billurlaşma sürecinden geçtiğini öne sürmektedirler. Konu ile ilgili düşüncelerini Anthony Smith şöyle ifade etmektedir: ”Etnik kimlik ve etnik oluşum hakkında gerçekçi bir açıklamanın, bir uçta kültürel örüntüleri(pattern) doğası gereği sabit addeden, öteki uçta etnik duyguları “stratejik” bakımdan manipölasyona müsait ve kültürel olarak da mütemadiyen şekil verilebilirmiş gibi telakki eden ilkselci-araçsalçı ihtilafının kutupsallığından uzak durması gerekir.” Araştırmacı, nüfusun belli kültürel birimlerinin kolektif kaderlerine dair düşüncelerini, müşterek anılarını ve süreklilik duygusunu içine alan kültürel unsurlardan oluşan kolektif kültürel kimliğin verili olduğunun, fakat bu kimliğin statik bir tekbiçimlilikten uzak olup, sürekli değişime uğrayan bir dinamizme sahip olduğunun altını çizmektedir. Fakat bu değişim, kolektif kimliği oluşturan kültürel unsurlar arasındaki temel örüntüselliğin travmatik gelişmeler karşısında uğradığı bozulma derecesine göre farklılık göstermektedir. Bu değişim, ortak etniklik duygusu ile etnik kimliğin yenileştirilmesine katkıda bulunabileceği gibi, tahrif niteliğinde kültürel bozulmaya da yol açabilir. Smith’in bir başka gözlemi, zengin bir “iç” ya da “etno” tarihle ekseriyetle tam tersi diş etkenlerin bir araya gelmesi sonucu

etnik kimliklerin billurlaşması, kalıcılaşması olgusu ile, örneğin kültürel farklılığın tarih öncesi dönemlerde kaybolup gittiği durumlarda devlet kurma, askeri hareketlilik ve örgütlü din gibi devresel güçlerin etnik kimlik duygusunu bir araya getirip birleştirmede ve uzun süre devamını sağlamada hayati önem taşıması ile ilgilidir.

Smita Sabhlok'un görüşü de A. Smith'in etnik kimliklerin oluşumu hakkındaki düşüncesini destekler niteliktedir. Sabhlok'a göre: "Etnik kimlikler geçmişin kültürel verilerinin uzantısı olabileceği gibi, sonradan yaratılması da olanaklıdır. Örneğin, Sri Lanka'daki Tamil, Hindistan'daki Mizo hareketleri etnik kimliklerin verili olması gerekmediğini göstermektedir. Her iki durumda etnik kimlik billurlaşma sonucu sonradan ortaya çıkmıştır."

İran'daki etnik kimlikler incelendiğinde, bu kimliklerin verili olduğu, geçmişten bu güne eski kültürel mirasın uzantısı olarak süregeldiği görülür. Diğer ülke örneklerinden farklı olarak, İran'daki etnik kimlikler oluşum ve dönüşüm sürecinden geçerek sonradan ortaya çıkmış değildir. 20. yüzyıl tarihçisi Vladimir Minorski'nin "İran'ın geçmişinin temel özelliğinin Türklerle Farmlar arasındaki sürekli çatışmalar olduğunu" belirterek, "bu ikisinin hiç bir zaman tıpkı "su ile yağ gibi" bir birine karışmadığı" şeklinde benzetme yapması, bahsedilen etnik kimlikler olgusunun İran'da eskiden beri var olduğunu kanıtlar niteliktedir. İslam'ın "ümme" anlayışı ile yeniden şekillenen bu kimlikler, varlıklarını sürdürmekle birlikte Şii Müslüman kültürel kimliği içinde büyük ölçüde yaklaşmış, kaynaşmıştır. **Rıza Şah Pehlevi'nin Fars ulusçuluğuna dayalı merkezileştirme politikaları, söz konusu etnik kimliklerin billurlaşması ve etnik grupların kutuplaşması sürecini de başlatmıştır.**

Etnik kimlik konusuna açıklık getirdikten sonra etnomilliyetçiliğın hedefleri konusu ele alınabilir. Osaghae, etnik politikaların hedeflerinin, etnikliğin düzeyine, taleplerin yoğunluğuna ve katılan insanların sayısına göre (düşük, orta ve yüksek şiddetli olmak üzere) geniş farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Araştırmacıya göre, ulusçuluğın dayanak noktasını oluşturan etniklik, dil ve kültürel özerklik iddialarından yerel politik özerklik ve kendi kaderini tayin etme taleplerine kadar çeşitlilik arz etmektedir. Osaghae, **etnomilliyetçiliğın hedeflerini üç düzeyde** tasnif etmiştir :

"Hedef, yerel yönetim çapında iktidarı ve kaynakları kontrol etmeye yönelik ise **yerel düzeydedir. Devlet düzeyinde mobilizasyon**, devlet yönetimini ve kaynakları kontrol etmeyi, devlet içinde dengeli ve eşitlikçi gelişimi ve devletle ilgili diğer rekabet türlerini içermektedir. **Federal düzeyde mobilizasyon**, devlet yönetimine ve kaynaklara erişim ve paylaşımı, yerinden yönetim, devletler ve yerel yönetimler kurma şeklinde yerel politik özerklik, yeniden taksim, eşitlik ve adalet gibi başlıca amaçlarla ilgilidir. Daha önce de değinildiği gibi, azınlık gruplar yalnızca federal düzeyde, etnik mobilizasyona sahip çoğunluk grupların fiili tekelini kırmak için uğraşırlar.

Osaghae'nin, etnomilliyetçiliğin hedefleri ile ilgili görüşlerinden yararlanarak, İran örneğinde farklı etnik grupların hedeflerinin ne düzeyde (yerel, devlet, federal) olduğu, ne tür talepler ile sürdürdükleri ve ne kadar destekçi sayısına sahip oldukları belirlenmeğe çalışılacaktır. **İran'daki etnik gruplar içinde eyaletçilik-bölgecilik eğilimlerinin artması olgusu** ilk bakışta çevredeki etnomilliyetçiliklerin hedefinin **yerel düzeyde** olduğu düşüncesini akla getirmekle birlikte, son yıllarda etnik grup temsilcileri arasında ister yurt içinde, isterse de yurt dışında yapılan tartışmalarda federasyon taleplerinin sıkça dile getirilmesi gerçeği, etnik gruplar açısından **hedefin yerel düzeyden federal düzeye taşınma yönündeki isteğini** de ortaya koymaktadır.

Kuzey İrlanda ve Zimbabve örneklerinde etnik ulusçuluğa dayalı mobilizasyonu inceleyen Andrea Grove, liderlerin mobilizasyon stratejileri ile gelişen koşullar arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapılan propagandalarda liderlerin stratejilerini belirlemek için "içerik çözümlemesi" (content analysis) dediği kampanya konuşmaları, parti konferanslarına müracaatları incelemiş, karşılaştırmalı metotla tarihi çözümlemeye baş vurarak çevresel değişkenleri araştırmıştır. Grove, çalışmasında şu sorulara cevap aramaktadır: liderler ne tür stratejilerin birleşimini kullanarak ulusal kimliğin az veya çok daha dışlayıcı tanımları etrafında potansiyel yandaşlarını toplayabilmekte ve bu stratejilerden hangisi daha başarılı mobilizasyonu sağlamaktadır? Uluslararası ve ülke içi şartların önemli değişkenleri, liderlerin kapsayıcı yerine dışlayıcı stratejiler kullanmasındaki başarılarını ne yönde etkilemektedir? Araştırmacı, insanların grup davranışları için mobilize olmalarının nedenlerini açıklayabilecek 5 geniş perspektife: göreceli yoksunluk teorisi; imaj teorisi; seçkinlerin konsolidasyonu yaklaşımları; hayali cemaatler perspektifine baş vurmaktadır.

Araştırmacıya göre, toplumsal kimlik yaklaşımı, liderlerin belirli gruplardaki insanların birbirine benzeyip başkalarından farklı oldukları yönündeki düşüncelerini nasıl sundukları ile ilgilidir. Öteki kavramsal yaklaşımlar (göreceli yoksunluk, imaj teorisi, seçkinlerin konsolidasyonu ve hayali cemaatler) liderler tarafından bu grupların belirli siyasi çizgi ve/ veya eylem için birleşmesini sağlayacak modelleri geliştirmek için kullanılmaktadır.

Teorilerden stratejilere geçerken, Grove, içerik çözümlemesinin stratejileri kodlamak amacıyla geliştirildiğini ve bu tür çalışma için kamuya hitaben yapılan konuşmaların en uygun malzeme olduğunu belirterek, **liderlerin kullandığı stratejileri: kimlik stratejisi; adalet stratejisi; grup dışı imaj stratejisi; yönetim**

stratejisi ve öykü anlatma stratejisi şeklinde sıralamaktadır. Kimlik stratejilerinden bahsederken, Grove, liderlerin belirli sosyal kimlikleri politik konulara uygun hale getirmede çok önemli olduklarını vurgulamakta ve bir araştırmacının, liderlerin grupları tanımlama şekline ve canlandırdığı kimliklerin dışlayıcılık derecesine göre kodlama yaparak, bu sayede kimliğin yerel veya ulus aşırı, daha sivil, etnik veya dini boyutlarının bir politik grup için ne zaman en öncelikli hale geldiğini takip edebileceğini savunmaktadır. Bu metot zaman ve olaylar bakımından genelleşici olup, grup referansı ve grup tanımlamasını içine almaktadır. Grove'a göre, grup referansı, liderlerin hangi halkı tasnif etmesi ile ilgili olup liderin grup için çizdiği sınırları ifade etmektedir (örneğin, Kuzey İrlanda, İrlanda veya Britanya halkı gibi tabirlerden hangisi kullanılmaktadır). Grup tanımlaması ise her bölgenin halkının tanımlanması için kullanılan etiketler listesi ve bu listenin dışlayıcılık derecesine göre: fazla dışlayıcı, orta derecede dışlayıcı, orta derecede kapsayıcı, fazla kapsayıcı olmak üzere kategorize edilmesi (örneğin kuzey İrlanda milliyetçileri veya kuzey İrlanda emekçi halkları gibi grup referansları) ile ilgilidir

Grove, daha sonra adalet, grup dışı imaj, yönetim ve öykü anlatma stratejilerinin tanımını yapmaktadır. Grove'a göre, **adalet stratejisi** göreceli yoksunluk teorisinin ana düşünceleri kullanılarak geliştirilmiştir. Bu tür stratejiler, liderlerce grup üyelerinin mevcut durumdan hoşnutsuzluğunun vurgulanması, grubun çok daha iyisine layık olduğunu iddia etmesi ve çatışmayı göreceli yoksunluk paradigmaları bağlamında tanımlaması için kullanılmaktadır.

Grup dışı imaj (düşman veya müttefik) **stratejisi** ulusçuluk ve etnik çatışmalar üzerine yapılan araştırmalar, liderlerin gruba yönelik tehditleri grup dayanışmasını pekiştirmek amacıyla nasıl manipule ettiklerini ortaya koymuştur. Grup dışındakilerin düşman veya müttefik olarak algılanması, tehdit veya fırsat sundukları imajı liderin amacına ve grup dışındakilerin davranışına bağlıdır.

Yönetim stratejisi (governance strategy) seçkinlerin konsolidasyonu teorisi ile bağlantılıdır. Liderlerin potansiyel ve mevcut yönetim yapıları – yasalar, kurumlar ve diğer elitlerle olan ilişkilerini nasıl düzenledikleri bu strateji ışığında analiz edilmektedir.

Öykü anlatma (storytelling) **stratejisi**, “hayali cemaatler” yaklaşımı çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu perspektif, liderlerin ortak tarih ve ortak kader konularını bireyleri bir topluluk halinde birleştirmek ve mevcut durumu eyleme dönüştürmek için nasıl kullandıkları ile ilgilidir. Dışlayıcılık derecelerinin her lider için konuşmalarından kodlanmış stratejilerin yüzdelerinin, dışlayıcı stratejiler yüzdesi ile

kapsayıcı stratejiler yüzdesine bölünerek belirlenebileceğini öne süren Grove, fazla dışlayıcı stratejilere: negatif adalet, negatif yönetim, düşman imajı, öykü anlatma ve (grup içi referans için fazla dışlayıcı tanımlama) kimlik stratejilerini ve fazla kapsayıcı stratejilere de: pozitif adalet, pozitif yönetim, müttefik imajı ve (grup içi referans için fazla kapsayıcı) kimlik stratejilerini dahil etmektedir. Bu stratejilerden hareketle araştırmacı, tarihi çalışma ve analizlerden, ayrıca resmi evraklardan elde edilen ampirik bulgulara dayanarak dış müdahale ile etnik liderler arasındaki bağlantıyı gözler önüne seren ilginç bir **3 hipotez modelini** ortaya koymuştur. Bu modele göre: 1) İç sorun olarak tanımlanmış, dış aktörlerin müdahale etmediği durumda daha fazla dışlayıcı stratejilere sahip lider, seçmen bazında oy artışı sağlayacaktır; 2) Uluslararası nitelik kazanmış, dış aktörlerin müdahale edip fakat tarafsız oldukları durumda daha fazla kapsayıcı stratejilere sahip lider, seçmen bazında oy artışı sağlayacaktır; 3) Rakip milliyetçi liderlerden biri dış aktörlerin desteğini kazandığı durumda, içeride de destek elde edecektir.

Osaghae, **etnik politikalarla ilgili stratejileri geniş çapta şiddet karşıtı ve şiddet yanlısı olmak üzere iki grupta tasnif etmektedir**. Şiddet karşıtı stratejiler, grup çıkarlarına barışçıl, meşru, anayasal yollarla ulaşmanın yasal araçlarını içermektedir. Bu tür stratejiler, dilekçe, basın açıklaması, gazete ilanları, seçimler yolu ile kamu görevlerine, meclis ve devlet kurumlarına katılım, hakları pekiştirmek için dava açma, barışçıl gösteriler, lobi faaliyetleri, vergi ödememe, seçimleri boykot etme, politik partiler ve etnik örgütler kurma, etnik blok halinde oy verme şeklinde sivil itaatsizliğin çeşitli türlerine baş vurma eylemlerini kapsamaktadır. Şiddet yanlısı stratejiler ise isyan, sabotaj, suikast, silahlı mücadele, gerilla savaşı ve ayrılıkçı hareketleri içermektedir. Bu tür eylemlere çoğu zaman barış yanlısı stratejiler iflasa uğradığında, örneğin mahkemelerin etkisiz olduğu, haksızlıkları ıslah etmede (kamu şikayetleri komisyonu, insan hakları komisyonu, ve Meclis gibi) kurumların yetersiz kaldığı durumlarda rastlanmakta veya devlet yetkililerinin hoşnutsuz gruplara karşı duyarlılıktan uzak kayıtsız davranışları, söz konusu hoşnutsuz grupları şiddet yanlısı stratejilere baş vurmaya itmektir.

Grove'ın, liderlerin kullandığı stratejiler ile ilgili görüşlerine baş vurarak, **İran'daki etnopolitik hareketlerin liderlerinin** kendi etnik gruplarını hangi kimlik altında tanımladıkları, kitle desteğini kazanmak için adalet, grup dışı imaj stratejilerini nasıl kullandıkları, devletin kurumları ve diğer elitlerle olan ilişkilerinin ne düzeyde olduğu, etnik seferberlik için ne tür öykü anlatma yöntemlerine baş vurdukları,

liderlerin kullandıkları stratejilerin barışçıl mı, yoksa şiddet yanlısı olduğu, hangi yöntemleri ve eylemleri yeğledikleri belirlenecektir. Örneğin, tezin son bölümünde Kürtler incelenirken, İran Kürdistan Demokratik Partisinin stratejilerinin son 50 yılda zaman ve koşullara uygun olarak nasıl değiştiği, çağın gerçeklerine nasıl uyarlandığı konusu ele alınacaktır.

Güney Asya ülkelerinde ulusçuluk ve etniklik konusunu inceleyen Smita Sabhlok, bu bölgede devletin meşruiyetinin ve baskın kimliğin herkes tarafından kabullenişinin gerçekleşmediği bir ortamda ulusal ve etnik kimliklerin beraberlik içinde yaşamasını sağlayacak, dağınık haldeki etnik grupları bir bütün halinde birleştirebilecek bir kuramsal modelin eksik olduğu sonucuna varmıştır. Sabhlok, etnik toplulukların liderleri tarafından toplumsalcı (communalist), özerklik yanlısı, ayrılıkçı ve toprak talebinde bulunan (irredentist) stratejilerin benimsenmesinin, onların kendi şartlarına uygun ulusçu söylemleri kabul etmesi ve kendi topluluklarının özel durumuna uyumlu ulusal stratejilerin oluşturulması çabaları ile ilgili olduğunu savunmaktadır.

Osghae, Nijerya örneğinde etnik stratejiler açısından mobilizasyonun daha militan biçimlerinin benimsenmesinde iki faktörün rol oynadığını öne sürmektedir. Birincisi, aşırı otoriter askeri hükümetlerin iş başına gelmesi ile ilgili olarak ülkenin politik hayatında hüküm süren kanunsuzluktur. İkinci faktör, kimlik politikalarının ve grup aktivitelerinin alternatif modellerin eksikliği sorunudur. Araştırmacının Nijerya örneğinden etnik politikalarla ilgili çıkardığı sonuç şöyledir: “Etnik politikalar devlet yönetimini ele geçirmek, ekonomik ve sosyal ilerleme için yapılan çabalardan doğar, çatışmaya doğru gittiğinde önem kazanır (bir başka deyimle tehlikeli hale gelir) ve devlet istikrarına meydan okumak için kullanılır. Ülkede politik partilerin, devlet ve yerel yönetimlerin zayıflığı dikkat çekicidir ve bu durumda da hiç kuşkusuz onların yerini etnik bölgesel örgütler ve hareketler doldurmaktadır. Bu yüzden Nijerya’da etnik sorunlar tehlikeli boyutlara varmıştır.”

İran örneğini ele aldığımızda, özellikle son dönemde etnik politikaların hangi hedeflere yönelik olduğu, devlet istikrarı açısından tehlikeli boyutlara ulaşip ulaşmadığı konusuna da değinilecektir. Günümüzde, İran’da teokratik kapalı bir rejimin mevcut olması nedeniyle etnik gruplar açık faaliyet gösterebilecek örgüt ve partilerden yoksun durumdadır. Ayrıca, mevcut Anayasa etnik partilerin kurulmasını da yasaklamaktadır. Bu durum merkez-çevre ilişkilerini nasıl etkilemekte, çevrenin hoşnutsuzluklarını nasıl ifade etmekte olduğunu, Anayasada kültürel hakları belirlenmiş olmasına karşın, bir türlü uygulanamayan etnik gruplar haklarını savunmak için hangi

yollara baş vurdukları vb. bu gibi sorular yanıtlanması gereken konular arasında yer almaktadır.

Bazı araştırmacılar, etnik ulusçuluk konularını çözümlenmede farklı yöntemler, değişik çözüm önerileri sunmaktadırlar. Lecours, Batıdaki etnik ulusçuluk kuramcılarının ulusal hareketlerin özelliklerini açıklamakta aciz kaldıklarını, örneğin ulusal hareketlerin zamanlamasını; taleplerin türlerini; politik kuramsallaşmanın özelliklerini; program, ideoloji, talepler ve katılım biçimleri konularını içine alan ulusal aktivitelerdeki düzenli ve düzensiz değişimleri açıklamakta zayıf olduklarını öne sürüyor. Araştırmacıya göre, bunun nedeni etnik ulusçuluğun itici gücü olarak gördükleri kültür ve ekonomiyi “aşağıdan yukarıya” bir süreç şeklinde kavramsallaştırmaları ile ilgilidir. **Gerçekte ise etnik ulusçuluk bir politika biçimidir ve esasen etnik kimliklerin oluşum, dönüşüm ve billurlaşması ile ilgili 3 süreçten ibaret “yukarıdan aşağıya” bir olgudur.** Bu da etnik ulusçuluğu kavramak için politik kurumlar ve seçkinler üzerinde odaklanan politik yaklaşımın benimsenmesini gerektirir. Bu strateji diğer faktörleri göz ardı etmemektedir. **Lecours, politik kurum ve seçkinlerin, sosyo-ekonomik çevre göz önünde tutularak araştırılmasını önermektedir** : “Sosyo-ekonomik yapılar ulusçu hareketlerin varlığı ve gelişimi için uzun vadeli genel koşulları sağlamaktadır. Politik kurumlar ve seçkinler üzerine odaklanma ise kitlelerin unutulduğu anlamına gelmez. Etnik ulusçuluk, liderleri ve takipçileri olan bir harekettir. Siyasal seçkinlerin ileri sürdüğü talepleri yeterli sayıdaki gayri-seçkinler desteklemedikçe bu hareket varlık gösteremez.” Etnik ulusçuluk için “yukarıdan aşağıya” politik yaklaşımını benimsemiş stratejisini savunan Lecours, **2 faktör – politik kurum ve seçkinler** üzerine odaklanmanın etnik ulusçuluk konularına açıklık getireceğine inanmaktadır. Batı toplumlarındaki etnik ulusçuluk kuramcılarının bu iki faktörü yeterince önemsememesi nedeniyle etnik ulusçuluk süreçlerinin kültürel ve yapısal (structural) yaklaşımlar kullanılarak çözümlenmesi çabalarının başarısızlığa uğradığını öne süren araştırmacı Batılı bilim adamlarının 1) politik kurumların kuramsal önemini ve onların sosyal, politik gelişmeler üzerindeki etkilerini vurgulayan tarihi kurumsallığı (historical institutionalism) ve 2) elit etkileşiminin bu sonuçlar üzerindeki etkilerini inceleyen elit çözümlenmesini içine alan kuramlar geliştirmeleri gerektiğinin altını çizmektedir.

Lecours’un sosyo-ekonomik çevre göz önünde tutularak politik kurumlar ve seçkinler üzerine odaklanma önerisi, **İran’da etnopolitik hareketler incelenirken politik kurum ve seçkinlere** gereken dikkatin yöneltmesi anlamında bir uyarı niteliği

taşımaktadır. Bu iki faktör, 1945-46 etnopolitik hareketlerin incelenmesinde, özellikle çöküş nedenlerinin anlaşılmasında çok yararlı olacağı düşünülmektedir.

Ramon Maiz, birbirine yabancı 3 farklı çözümleme alanını bir araya getirerek çokuluslu devletlerde kendi kendini yönetme (self-governance), politik yerinden yönetim ve kolektif politik kimliklerin tanınması konularını yeniden araştırıp değerlendirmek için ilginç bir çözümleme yöntemi önermiştir. **Bu yöntem, üç farklı alanı: politik demokrasi teorisi; federalizmle ilgili karşılaştırmalı kurumsal araştırma ve ulusçu mobilizasyon çözümlemesini** içine almaktadır. Araştırmacının fikrine, böyle bir çalışmada tabii ki pozitif çözümleme yanında ampirik bulgulara dayalı kuramların yanı sıra federalizm, ulusçuluk ve demokrasi alanlarının normatif kuramları çerçevesinde ele alınması girişimi de yarar sağlayacaktır. Normatif kuramlar kendi araştırma programlarını, varsayım ve sorularını geliştirdiği sürece ulusçu mobilizasyonun ve sosyoloji ile siyaset biliminin sunduğu kurumların yapısal yararları konularının çözümlemesine ihtiyaç duyar. Aynı şekilde, ampirik kuramlar da kabul edilmiş değerlerin, özgürce seçmeye dayalı anlaşmaların ve demokrasinin normatif dünyasını küçümseyemez. Araştırmacının belirttiği gibi, gerçekten de bu üç alan hem ampirik-pozitif hem de normatif-kuramsal çerçevede çağımız çok kültürlü devletlerinin sorunlarını derinlemesine tartışmada çok yararlıdır.

Maiz'in önermiş olduğu politik demokrasi, federalizm ve ulusçu mobilizasyon alanlarını bir araya getirerek **3'lü çözümleme modelinin bu gün itibarıyla İran'da demokratik rejimin ve federal yapının yoksunluğu** nedeniyle uygulanmasının olanaksız olduğu, fakat çevrede yoğunlaşmakta olan ulusçu mobilizasyonların varlığı göz önünde tutularak, toplumun demokratikleşme yönündeki talepleri ve etnik grupların federalizmden yana istekler sergilemeleri bu modelin İran için özellikle geleceğe yönelik perspektiflerin belirlenmesinde faydalı olacaktır.

Güney Asya ülkelerinden Hindistan, Sri Lanka ve Pakistan'ı karşılaştıran Sabhlok ilginç örnekler sunmaktadır. Araştırmacı, bu ülkelerdeki azınlık politikalarını şöyle özetlemiştir :

“Hindu dilinin Hindistan'ın resmi dili ilan edilmesi olgusu, Hindu'ca konuşmayan diğer azınlıklar tarafından kuzey bölgesi seçkinlerinin egemenliğine sokulmak şeklinde algılanmıştır. Bunun sonucunda Hindistan, dil politikalarıyla ilgili yeniden düzenlemeler yapmaya ve Hindu dilinin kullanımıyla ilgili devletlerin 3 sınıfta tasnif edilmesi politikasını kabul etmeye zorlanmıştır. Benzer durum Sri Lanka'da da ortaya çıkmıştır. Sinhallerin Tamiller üzerinde egemenlik kurmaya çalışması ters teperek, Tamil dilinin tanınması ile sonuçlanmıştır. Pakistan'da ise yeni kültür yaratma çabaları sırasında Müslüman ulusunu mu, yoksa Pakistanlılık kimliğini mi kullanma konusu sorunlara yol açmıştır. Dini kimlik ön plana çıkarılsa da, din sadece iktidarı kitlelerin gözünde meşrulaştırma aracı olarak

kullanılmıştır. Pakistan'daki çeşitli gruplar arasında kültürel türdeşlik mevcut olmadığı için Pencap eliti ile diğer bölgelerin seçkinleri arasında egemen-tabii ilişkisi ortaya çıkmıştır.”

Sabhlok, başarılı ulusçuluğu, etnik ideolojileri veya etniklikleri devlet aygıtı ile bağdaştırarak ulus devlet kurma şeklinde tanımlamakta ve bu açıdan bakıldığında Güney Asya ülkelerinde yurttaşlık bağının etnik dayanışmaya oranla halkı ulus devlete bağlamada zayıf kaldığını öne sürmektedir. Araştırmacı, ulus konusuna değinirken ulus kavramını: **kontrat üzerinde ulus (contractual) ve kültürel ulus** olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kontrat temelli ulusun yapay, politik, anayasal çerçevede tanımlandığını, kültürel ulusun ise tarihi bellek, coğrafya, akrabalık, gelenekler, din ve dille ilgili olduğunu öne sürmektedir. Fakat tamamen kontrat temelli ulus bulunmadığı gibi tamamen kültürel ulus da mevcut değildir. Bu yüzden Sabhlok, bu iki kavram arasında tuhaf bir ilişki bulunduğunu, kültürel boyutun ulusu toplum bazında, kontrat bağlılığı boyutunun ise ulusu politik kurumlar temel alınarak tanımladığını belirtmektedir. Kültürel boyuta fazla ağırlık verilmesi, ulus düşüncesinin depolitize olması anlamına geldiği gibi, sırf kontrat bağlılığının öne çıkarılması olgusu da beraberinde çatışma tehlikesini getirmektedir. Ulusçuluk-etnisite birlikteliği ile ilgili düşüncelerini: “İşin doğrusu, ulusçuluk biçiminde kontrat bağlılığı boyutu ile etniklik biçimindeki kültürel boyutun uyum içinde var olması gereksinimidir.” şeklinde özetleyen Sabhlok, Güney Asya ülkelerinin böyle bir uyumu sağlamada başarısız olduklarını, Bangladeş'in, kültürel boyutla kontrat bağlılığı boyutu arasındaki çatışmanın bir ürünü olduğunu, üniter Pak kimliği kurma girişimlerinin çok sayıda dilsel ve kültürel kimlikleri zayıflatmayıp, tam tersine pekiştirdiğini ve etnisiteye dayalı mobilizasyonu teşvik ettiğini vurgulamaktadır.

Sabhlok, Güney Asya ülkelerindeki bugünkü çatışmaların kökünde ulusçulukla etniklik arasındaki ilişkiyi anlayamama ve kurumsallaştıramama sorununun yattığına inanmaktadır. “Bir yanda etnomilliyetçilik hareketlerinin farklı biçimlerinde görünen “politize olmuş etniklik” olgusu, öte yanda ne devlet, ne de yurttaşlar tarafından aktif desteğe sahip ulusçuluk vardır” diyen araştırmacı, kitleler içindeki cehaletin, adaletsiz sosyal sistemlerin, sömürge dönemlerinden kalma yapı ve uygulamaların, tecrübesiz bürokrasilerin ulus projesini gerçekleştirmede birer engel olduğunu vurgulamaktadır. Sabhlok, Güney Asya'daki etnik sorunlara postmodernist yaklaşımla çözüm aramaya çalışmaktadır. Postmodernizm, ulusçulukla etniklik arasındaki ilişkiyi bir diyalektik biçimi olarak görmektedir. Bu yüzden Sabhlok, Güney Asya ülkelerindeki

ulusçulukların inşa edildiği kavramsal varsayımları sorgulamakta, ulus kurmanın modernizasyon ve türdeşleştirme sürecinden geçilerek yapılması gerektiği düşüncesini eleştirmektedir. Postmodernizm, dünyanın her yerinde baş göstermekte olan etnik çatışmalar sorununu çözmek için ulusçulukla etniklik arasındaki uçurumu kapatacak olan çok kültürlülük ve bir arada yaşama (consociationalism) şeklindeki düzenlemeleri önermektedir. Buna ek olarak, Sabhlok Güney Asya ülkeleri için eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve yenilenmiş kimlik duygusu ile yurttaşların yönetimde aktif rol almaları gerektiğinin önemine değinmekte ve bunun sonucunda sivil ve entegre olmuş toplum ortaya çıkarak, ulusçuluğu ve etnikliği bir çerçeve içinde ele almayı olanaklı kılacağına inanmaktadır.

Sabhlok'un, Güney Asya ülkeleri örneğindeki araştırmasına konu olan etnik sorunlar ve bunların doğurduğu sonuçlar bir çok bakımdan İran ile de benzerlik göstermektedir. Araştırmanın özellikle sorunların çözümü ile ilgili önerileri tezin son bölümünde İran yönetiminin geleceğe yönelik ne tür politikalar izlemesi gerektiği konusuna ışık tutacaktır.

Rima Wilkes ve Dina Okamoto daha kapsamlı bir çalışma yaparak, dünya genelindeki 116 ülkedeki 275 etnopolitik grubun 1990-1997 yılları arasında özellikleri ve politik eylemleri izlenerek oluşturulmuş "Risk Altındaki Azınlıklar" (Minorities at Risk) projesinin veri bankasından yararlanmak suretiyle etnik rekabetin, etnik mobilizasyon üzerindeki etkilerini incelemeye çalışmışlardır. Araştırmacılar, öncelikle risk altındaki azınlık olarak tanımlanabilmek için bir grubun etnisitesinin farklı bir davranış tarzına tabi tutulması, ve/veya kolektif politik mobilizasyona temel oluşturması gerektiğini, ayrıca bu grubun ülkenin toplam nüfusunun 10/1 veya en azından toplam nüfusun %1'ni oluşturacak nüfusa sahip olması gerektiğini belirtmişlerdir. Wilkes ve Okamoto, bu çalışmayı karşılaştırmalı analiz perspektifinden **etnopolitik mobilizasyonun 5 rekabet türü: ekonomik, politik, demografik, ekolojik ve kültürel rekabet** esasında dünyadaki çoğul (multiple) devlet örneklerini (bundan önceki çalışmalar yoğunlukla tekil (single) örnekler üzerine odaklanmıştı) inceleyerek yapmışlardır. Ayrıca, **etnik mobilizasyon türleri olarak 3 tür: toplumsal çatışma, isyan ve protestolar** baz alınmıştır. Çalışmanın kuramsal temelini Susan Olzak'ın geliştirmiş olduğu etnik rekabet teorisi oluşturmaktadır. Ampirik çalışmalar Olzak'ın "politik ve ekonomik rekabetin etnopolitik mobilizasyona yol açacağı" şeklindeki savını doğrular niteliktedir. Wilkes ve Okamoto, Olzak'ın çalışmasındaki 2 temel faktöre 3 yenisini daha ekleyerek, etnik mobilizasyon teorisi çerçevesi içinde

demografik, ekolojik ve kültürel rekabet türlerini de incelemeye almışlardır. Ekonomik rekabet alanında 4 ölçek kullanılmıştır: 1)Çoğunluk grubun dilsel eritme politikaları. Bu tür politikalar azınlık grubun ekonomik alanda rekabetini kısıtlar; 2)Bir gruba karşı diğer gruplardan farklı olarak ekonomik ayrımcılık düzeyinin değişmesi. 3)Ekonomik ayrımcılık değişiminin değişkenleri ile ilgili ölçek: ayrımcılık konusunda azalma ve ya çoğalma olduğunu belirler; 4) Azınlık bulunan ülkedeki kentleşmenin düzeyi ile ilgili ekonomik rekabet ölçeği. Politik rekabet ölçeklerine şunlar dahildir: 1)Etnik hareketlere zemin oluşturan sömürge mirası; 2)Politik engellerde görülen değişiklikler (politik ayrımcılığa neden olabilen bu tür değişiklikler: ifade, eylem ve örgüt kurma özgürlüklerinin kısıtlanması, hukuki uygulamalar, seçme-seçilme hakkının, sivil hizmetler ve daha yüksek görevlerde bulunma hakkının sınırlandırılması); 3)Politik ayrımcılıkta değişikliklerin değerlendirilmesi. Demografik rekabet, grubun ülke nüfusu içindeki oranında görülen değişikliklerle ilgilidir. Çevre alanı rekabeti, toprakla ilgili olup grup için çok büyük öneme sahiptir. Kültürel rekabet için 2 ölçek kullanılır: 1) kültürel kısıtlamalar düzeyindeki değişim dikkate alınır ve 2)bu değişime göre değerlendirmeler yapılır.

Olzak, Wilkes ve Okamoto'nun geliştirmiş olduğu rekabet teorisinden yararlanarak, **İran'da günümüzde etnopolitik mobilizasyonun hangi rekabet türlerinin mevcut olduğu**, bu rekabet türlerinin doğurduğu sonuçların etnopolitik hareketleri körüklemeye veya çatışma ortamını beslemeye ne denli etkili olabileceği belirlenmeye çalışılacaktır.

Wilkes ve Okamoto'nun yapmış oldukları ölçüm ve değerlendirmeler ekonomik ve politik rekabetin etnik mobilizasyon üzerinde etkili olduğunu, ayrıca ekonomik rekabetin toplumsal çatışmalara, politik rekabetin ise protestolara yol açabileceğini ortaya koymuştur. Toplumsal çatışmalara neden olabilmesi bakımından demografik rekabetin hiç bir etkisinin, kültürel rekabetin ise çok az etkisinin olabileceği görülmüştür. Çalışmadan elde edilen en ilginç bulgular toprak üzerinde çevre alanı rekabetinin etnopolitik mobilizasyonun her 3 türü üzerinde etkili olduğunun saptanması ile ilgilidir. Toprak konusu bütün etnik gruplar için çok büyük öneme sahip olması nedeniyle en güçlü rekabete de zemin oluşturmaktadır. Araştırmacılar, gelecekte çevre alanı rekabeti (ecological competition) konusunun daha geniş şekilde araştırılması gerektiğini vurgulamışlardır. Wilkes ve Okamoto, etnik rekabet modelinin isyan ve protestolardan daha çok toplumsal çatışma konularını anlatmada yararlı olduğunu saptamışlardır. Araştırmacılar, genel olarak rekabet süreçleri incelenerek yapılan

araştırmaların etnopolitik mobilizasyonun neden ve ne zaman gerçekleştiğinin iyi anlaşılması açısından faydalı olacağına inanmaktadırlar.

Michael Johns da Risk altındaki Azınlıklar projesinin veri tabanından yararlanarak Baltık ülkelerindeki etnik hareketleri risk açısından değerlendirmiştir. 275 grup çözümlemesinden elde edilen bilgiler ışığında etnopolitik protestolar için aşağıdaki faktörlerin kilit rol oynadığını belirlemiştir: kültürel kısıtlamalar; hükümet baskıları; demokratik yönetim biçimi; rejim istikrarsızlığı; akraba grupların desteği. Etnopolitik ayaklanmaları doğuran risk faktörlerini ise şöyle sıralamıştır: 1985-94 yılları arasında aralıksız devam eden protestolar; hükümet baskıları; bölgesel yoğunlaşma; grup örgütlenmesi; rejim istikrarsızlığı; yabancı hükümetlerin desteği. Ayrıca, risk faktörlerinin yanı sıra ayaklanma olasılığını azaltıcı, arttırıcı iç ve dış faktörlere de yer verilmiştir. Johns'a göre, bu tür iç faktörler: geçmişte kaybedilmiş özerklik (risk arttırıcı); konvansiyonel politikalar için grup desteği (risk azaltıcı); grup türü (toplumsal çatışma ve etnomillet (ethnonational) risk arttırıcı) bölgeye yayılmış yüksek düzeyde silahlı çatışmadır. Johns, etnik çatışmaları tanımlamak için Tellis'in 1997'de geliştirdiği "etnik çatışmaları önceden tahmin etme" modelini kullanmaktadır. Bu modele göre, etnik çatışma 3 aşamaya bölünmektedir: 1) çatışma potansiyelinin bulunması; 2) potansiyel durumdan olası çatışmaya dönüşmesi; 3) stratejik pazarlık. Tellis'e göre, potansiyel çekişmenin olası çatışmaya dönüşmesini sağlayan faktörler şunlardır: başlangıç halindeki değişiklikler; tetikleyici olaylar; liderlik; kaynak ve örgütler; dış faktör.

Etnik çatışmaları önceden tahmin etme modeli kullanılarak, **günümüzde İran'da çatışma potansiyelinin bulunup bulunmadığı, varsa çatışmanın hangi aşamasında bulunduğu** sorularına yanıt aranacaktır. Merkezi hükümetle etnik gruplar arasındaki ilişkilerdeki gerilimin tırmandığı ve baskıcı rejim nedeniyle etnik gruplar bazında açık faaliyetlerin yapılamayıp gizli direnişin sürdürüldüğü gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, İran'da çatışma potansiyelinin var olduğu tahmin edilmekle birlikte, açık çatışmaya dönüşebilmesi veya olası çatışmanın önlenbilmesi için ülke koşulları dikkate alındığında hangi etkenlerin daha etkili olabileceği konusunu da akla getirmektedir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, yukarıda incelenen ülkelerden de anlaşılacağı gibi özellikle otokratik rejim kategorisine giren devletlerdeki etnik azınlıkları yok sayarak tek kültürlü, tek etnili devlet kurma girişimlerinin pek başarı sağlayamadığı gibi ülkede büyük sorunlara da yol açtığı görülmektedir. A. Smith

konuyla ilgili düşüncesini şöyle dile getirmektedir: “Endonezya, Filipinler, Malezya, Burma, Sri Lanka, belli bir ölçüde Hindistan, Pakistan, Irak, Mısır, Cezayir, Sudan, Kenya, Gana ve Zimbabwe’de görüldüğü gibi bu egemen etni devletlerinin çoğunun devletin içindeki etnik azınlıkların sert muhalefetiyle karşılaşmaları, etnik milliyetçiliğin periferik, demotik toplulukları harekete geçirdiği ve onlara yeni, öz-bilinçli bir siyasi çıkış olanağı verdiği bir sırada, gerek egemen ve gerekse azınlık etninin etnik kimliklerini kuşatabilecek veya aşabilecek yeni bir siyasi kültür ve mitoloji “icad”ında başarısız kaldığını gösterir.

Wilkes ve Okamoto’nun “Risk altındaki azınlıklar” projesinin veri bankasından yararlanarak, etnopolitik mobilizasyonun çeşitleri ve rekabet türleri ile ilgili belirlemiş oldukları görüşleri, **İran örneğinde de etnopolitik mobilizasyonun çeşitleri ve türleri**, ayrıca Johns’ın da aynı projeyi kullanarak Baltık ülkelerindeki etnik hareketler için yaptığı risk değerlendirmesi İran örneğinde konu ile ilgili risk arttırıcı ve azaltıcı faktörlerin incelenmesine, merkezle çevre arasında hangi rekabet türlerinin mevcut olduğunun, bu rekabetten doğan çekişmenin ne düzeyde olduğunun belirlenmesine yardımcı olacaktır.

1.3. Etnopolitik hareketlerin entegre çözümleme modeli

İran’da etnopolitik hareketleri inceleyebilmek için öncelikle yukarıda bahsedilen genel teorik yaklaşım ve yöntemler kullanılmalı, ayrıca böyle bir çalışmanın, diğer ülke örneklerini de göz önünde bulundurmanın yanı sıra İran’ın kendine özgü koşulları çerçevesinde sürdürülmesi gerekmektedir. Örneğin, **İran için azınlık terimini** kullanırken bazı hususları dikkate almak gerekir. İran’da çok sayıda etnik grup vardır. Bunlar arasında Farslar baskın etnik grup olmakla birlikte demografik sayısı (toplam nüfusun yaklaşık % 36’sı) dikkate alındığında etnik çoğunluk şeklinde telakki edilmeleri doğru değildir Aynı şekilde, Türklerin nüfus sayısı dikkate alındığında (toplam nüfusun en az %36’sı) etnik azınlık terimi ile tanımlanmaları da doğru değildir. Bu nedenle etnopolitik hareketleri incelerken İran için etnik gruplar teriminin kullanılması uygun olacaktır.

İran’da etnik milliyetçiliklerin nasıl doğduğunun, gelişim düzeylerinin hangi noktalara ulaştığının doğru belirlenmesi ve hangi etkenlerin etnopolitik mobilizasyonu etnik mücadeleye dönüştürdüğünün daha iyi anlaşılması için etnopolitik hareketleri tek

bir kuramsal şemsiye altında birleştirecek bir şema oluşturulması gerekmektedir. Her ne kadar farklı etnik milliyetçilik kuramlarını bir araya getirip, bir çerçeve altında birleştirmek zor görünse de, etnik hareketlerin nasıl ve hangi koşullarda cereyan ettiğini tek bir kurama istinat ederek anlatmakta oluşacak eksik ve boşluklar gerçeği, genel bir çerçeve arayışını zorunlu kılmaktadır. Tanja Ellingsen, ampirik ve kuramsal yaklaşımlar arasındaki mesafeye işaret ederek, her ne kadar idiografik, özel (specialist) ve tedricilik (gradualist) yaklaşımı yanlısı araştırmacıların, genel bir yaklaşımın yüzeysel ve aceleci olduğunu düşünseler de en azından çatışmanın doğası, nedenleri ve sonuçlarını kapsayacak genel teorik yönelmelerin önemli olduğunu, ayrıca çatışma olgusunu tartışmak için uygun bir dilin oluşturulmasının da yalnızca birleştirilmiş kuramsal çerçeve sayesinde mümkün olacağını vurguluyor. Gregory D. Saxton ise genel bir çerçeve oluşturma zorunluluğunu şöyle açıklamaktadır :

İhtiyaç duyulan şey, bütün etkenleri entegre edebilecek, sosyal hareketler, iç çatışma süreçleri ve ulusçuluk literatürleri arasındaki boşlukları gidermede köprü rolü oynayacak bir teorik yaklaşımdır. Böyle girişimlerin sayı çok az olduğundan, araştırmacıların bu tür literatürleri birleştiremediklerinden dolayı ulusçuluk olgusu anlaşılabilir olarak kalmaya devam etmektedir. Şans eseri 1990'lı yıllarda bir takım araştırmacılar iç etnopolitik çatışmaları ele alan konsolide bir yaklaşımı geliştirmeye çalıştılar. **Gurr'ın (1993), McAdam, Tarrow, Tilly'nin (1996) ve Lichbach'ın (1998)** çığır açıcı çalışmaları teoride önemli ilerleme sağlamıştır: öncelikle göreceli yoksunluk (relative deprivation) teorisi ile kaynak mobilizasyonu (resource mobilization) yaklaşımının sentezi yapılmış, ikinci olarak, politik fırsatlar yapısı (political opportunity structure) teorisinin kapsamı genişletilmiş ve son olarak, rasyonel aktör yaklaşımı ile politik olanaklar yapısı kuramlarının sentezi üzerinde çelişilmiştir.

Adı geçen kuramcıların : yoksunluk ekolüne ait hoşnutsuzluk ve saikler tezi (Gurr, 1970), kaynak mobilizasyonu yaklaşımının toplum düzeyinde mobilize olma kapasitesi (Tilly, 1978), yapısal politik fırsatlar kuramının olanakları (McAdam, 1982), ulusçu literatürün kimliği (Horowitz, 1985) çalışmalarının hepsi etnopolitik çatışma kuramının gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Entegre bir yaklaşım literatürdeki şu üç kusuru ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır : öncelikle, ulusçuluğun doğuşu için yaşamsal öneme sahip yapısal belirleyicilerle politik etkenlerin entegre edilmesini sağlamaktadır. Buna göre, sosyodemografik ve grup etkenleri sonucunda ulusal topluluğun mobilizasyonu gerçekleşmektedir : ortak etnik-dilsel kimlik temeli oluşturmakta, topluluğun mobilizasyon kaynakları gerekli araçları teşkil etmekte, hoşnutsuzluk nedene dönüşmektedir. Entegre modelde böylece politika, mobilize grupların politik davranışlarının biçimlenmesinde belirleyici olmaktadır.

Entegre edilmiş kuramsal çerçevenin önemini kısaca anlattıktan sonra Saxton, etnik mücadeleyi doğuran etken ve belirleyicileri bir şemsiye altında toparlayarak aşağıdaki şemayı oluşturmuştur :

Etnik mücadelenin entegre edilmiş nedensel modeli

Bölgesel kimlik
gücü

mobilizasyon
kaynakları

hoşnutsuzluk

mobilizasyon

baskı

açık rejim

bölgesel özerklik

rejim değişikliği

mücadele
(protesto ve ayaklanma)

Etnopolitik mobilizasyonu ve çatışmayı çözümlmek için genel bir çerçevenin önerildiği son yılların en değerli eserlerinden biri Ted R. Gurr ve Barbara Harff'ın yazmış oldukları "Ethnic Conflict in World Politics" kitabıdır. Politik açıdan **dört aktif etnik grup** : **etnik ulusçular, yerli halklar, toplumsal ihtilafçılar** (communal contenders) ve **etnik sınıflar** tanımlamasını yapan araştırmacılar, çoğu etnik milliyetçilerin tarihsel olarak bağımsız olduklarını ve kendi devletlerini kurma çabası içinde bulduklarını, yerli halkların ise genelde kendi geleneksel toprak, kaynak ve kültürlerini korumaya çalıştıklarını belirtiyorlar. Toplumsal ihtilaf grupları çoğulcu toplum içinde kültürel açıdan belirgin gruplar olup politik iktidarın paylaşımı konusunda rekabet etmekte, oysa etnik sınıflar, göçmen ve azınlık statülerinden doğan ayrımcılığın giderilip eşit hak ve olanaklara sahip olma arzusundalar.

Araştırmacılar, ayrıca etnik grupları **ayrılıkçılar, çoğulcular ve aktivistler** olmak üzere üç kategoriye bölmekte. Ayrılıkçıları, otonom veya bağımsız devlet kurmak isteyen gruplar şeklinde, çoğulcuları mevcut devlet yasaları çerçevesinde eşit muamele arayışında olan azınlıklar olarak, aktivistleri ise kendi yönetimlerine karşı

spesifik hoşnutsuzluğa sahip fonksiyonel gruplar şeklinde tanımlamaktalar. Gurr ve Harff, **kolectif eylemlerin, etnik grubun bulunduğu politik ortama göre biçimlendiğini** belirterek, politik çatışmanın türü ve kapsamının ise grubun birleşme gücü, liderlerinin strateji ve taktikleri, onları yöneten politik sistemin şekli ve dış himaye gibi etkenlerle belirlendiğini öne sürüyorlar. **Etnopolitik çatışmanın ortaya çıkışının en önemli belirleyicisi, meydan okuyan etnik grubun birleşme gücü ve liderlerinin güç ve birliğidir.** Birleşmiş gruplar, liderlerle ardıllarını bir birine bağlayan sıkı iletişim ve etkileşim ağına sahiptir. Güçlü etnopolitik liderler, insanların bireysel önceliklerini grup önceliklerine gönüllü bir şekilde tabi kılacak ortamı hazırlayabilmekteler. Grubun birleşme gücü, belirli bölgede yoğunlaşmış, uzun süreden beri hoşnutsuz olan, geniş biçimde kabul gören otokratik liderlere sahip gruplarda giderek pekişmektedir. . Gurr ve Harff, **politik çevre faktörünü devletin rejim türüne bağlayarak, dört tip rejime** : kurumsallaşmış demokrasiler, otokrasiler, sosyalist ve popülist devletlere ayırmaktalar. Politik çevre ne denli demokratik olursa, etnopolitik gruplar da o denli eylemlerinde şiddetten uzak duracaklar. Araştırmacılar, **iki tür dış etkenden** : dış destek ve ekonomik statüden (devletin uluslararası alanda) bahsediyorlar. Dış destek ne denli büyük olursa, grupların da yetkililere meydan okumak için şiddete baş vurma şansları o denli artacaktır. Böylece, yaptıkları eylemin türü, politik çevre(rejimin türü, dış destek) ile uğradıkları ayrımcılığın şiddet bileşkesi veya etkileşimine bağlıdır.

Gurr ve Harff farklı değişkenlerin bir araya gelmesi ile oluşan etnopolitik şiddetin çözümlenmesi için aşağıdaki şemayı çizmişler :

Etnopolitik şiddetin anlatım (çözümleme) çerçevesi

	4	5
	politik çevrenin	hükümet şiddetinin
1 grup ayrımcılığının derecesi	türleri	derecesi
		7
2 grup kimliği gücü	etnopolitik şiddetin kapsamı	rejimin uluslararası statüsü

3 etnik grubun
birleşme gücü

dış desteğin
kapsamı

6

Gurr ve Harff, **yedi değişken** belirleyerek, bu değişkenlerin yardımı ile standart göstergeler ve gözlemlere dayanarak, yedi kavram oluşturmuşlar. Bunlardan **1. ayrımcılık kavramıdır ki**, bunun da değişken özelliği ayrımcılığın derecesine göre belirlenip, ekonomik ve politik ayrımcılık göstergeleri ile desteklenmektedir. **2. kavram grup kimliği ile ilgili olup**, değişken özelliği de grup kimliğinin gücüne dayanmaktadır. **3. kavram, etnopolitik liderlik ve grubun birleşme gücünü kapsamaktadır**, değişkeni ise liderlerle ardılları arasındaki birleşme gücüne göre belirlenmektedir. **Dördüncüsü, politik çevre kavramıdır**, değişkeni politik çevrenin türüne uygun olmaktadır. **5. kavram, hükümetlerin şiddet kullanmaları ile ilgili olup**, değişkeni de etnik gruplara karşı başvurulan şiddetin derecesine göre belirlenmektedir. **6. kavram dış destekle ilgili olup**, değişkeni de dış desteğin kapsamına göre değişmektedir. **Sonuncu kavram, uluslararası ekonomik statüyle bağlantılı olup**, değişkeni uluslararası ekonomik statünün düzeyi ile ilintilidir. Uluslararası kamuoyu devletlerin ekonomik statüsünü, sahip oldukları kaynakların nitelik ve niceliğine göre belirlemekteler. Zengin kaynaklara sahip devletler kısıtlı kaynaklara sahip olanlara nazaran daha yüksek statüye ve buna mukabil etnik sorunlar konusunda istedikleri gibi davranma serbestliğine sahipler.

Clayton D. Peoples, ayrımcılık politikalarının etnilerarası şiddet üzerindeki rolünü incelerken, esasen üç kuram : **çatışma, mobilizasyon ve paylaşmacı adalet (distributive justice) teorilerinden** yararlanmaktadır. Peoples, çatışma kuramının bir türevi olan nesnel eşitsizlik (objective inequality) ktiterinin toplum içindeki gruplar arasında kaynaklara erişim konusunda doğurduğu **eşitsizliğin söz konusu gruplar arasında çatışma ve şiddete yol açtığına** dikkat çekiyor. Mobilizasyon kuramcıları, toplumdaki gruplar arasındaki **nesnel eşitsizliğin kolektif bir karşı koyma eylemini doğurduğunu** belirtiyorlar. Paylaşmacı adalet kuramına göre ise eşitsizlik algılaması,

yaklaşım ve davranışlar açısından olduğu gibi mobilizasyon ve çatışma açısından da önemli sonuçlara yol açmaktadır. Peoples'a göre, çatışma veya şiddetin ortaya çıkması için gruplar arasındaki eşitsizlik, adaletsizlik olarak algılanmalıdır. Daha da önemlisi, olayların çatışma ve şiddete yönelmesi için ayrımcılık politikalarının kendisi adaletsizlik olarak algılanmalıdır. Araştırmacı, şiddeti doğuran diğer etkenler(veya kontrol değişkenleri) arasında göreceli grup pozisyonu, grup ve üyelerinin türü, onların sahip olduğu kimliğin gücü, demografik özellikleri ve ülke içindeki politik ve ekonomik ortamları göstererek, **önce politik ayrımcılığın, daha sonra ekonomik ayrımcılığın, en son da kültürel ayrımcılığın etnik şiddeti körüklediğini öne sürmektedir.**

Karen Bird de **etnik grubun politik mobilizasyon potansiyelinin, onun büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, sosyal kurumlarını tamamlamış olması, liderlik ve iletişim ağları gibi kaynaklarıyla** ilgili olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Saxton da protesto veya ayaklanmanın gerçekleştirilebilmesi için şu beş değişkenin : hoşnutsuzluk, mobilizasyon kaynakları, grup kimliği, örgütsel mobilizasyon ve politik fırsat yapısının var olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Etnik grupların demografik, kültürel özellikleri gibi bağımsız değişkenlerle etnik çatışmalar arasında doğrudan doğruya bağ olduğunu öne süren Errol Henderson, **kültürel değişkenlerin etnik çatışmalar üzerinde belirgin etkisinin** bulunduğundan, ayrıca sınır sorunlarının bulunduğu bölgelerde kültürel benzerliklerin savaşa yol açabileceğini, bunun yanı sıra dinsel benzerliklerin ters yönde bir etki yapabileceğine işaret etmektedir. İran örneğinde de bu bulguları destekleyen örneklere rastlanmaktadır.

Gurr ve Harff, mobilizasyon kaynaklarını grup düzeyinde çözümleyebilmek için şu üç bağımlı değişkeni içine alan çerçeveyi oluşturmuşlar : etnik grubu etkilemekte olan politik ve ekonomik ayrımcılığın derecesi (**1. hipotez**), grup kimliğinin gücü (**2. hipotez**) ve liderlerle ardılları arasındaki birleşme gücü (**3. hipotez**). Araştırmacılar, politik çevrenin, etnopolitik aktivizmin şiddet yanlısı veya şiddet karşıtı tutumunun belirlenmesinde kritik olduğunu öne sürmektedirler. Politik çevre ne denli demokratik olursa, etnopolitik gruplar da o denli şiddet karşıtı muhalefete yönelecekler (**4. hipotez**) . Demokrasi dışındaki politik çevrelerde protesto ve ayaklanmalara genelde şiddet eşlik etmektedir. Hükümet şiddete baş vurdukça, karşı taraf ta o denli şiddet kullanımında bulunacaktır (**hipotez 5a**). Hükümet, aşırı güç kullandığı takdirde, örneğin katliam, işkence, soykırım gibi ekstrim yöntemlere baş

vurduğunda karşı tarafın da açık ayaklanma şansı azalacaktır (**hipotez 5b**), bu da terör ve gerilla eylemlerini yeğleyen gizli hareketin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Ayrıca, şiddet kullanımında dış desteğin rolü de önemlidir. Dış destek ne denli büyük olursa, etnopolitik grupların resmi otoriteye karşı mücadelesinde şiddet kullanımı da o denli artacaktır (**6. hipotez**). Bir diğer dış faktör, uluslararası kamuoyunun, etnopolitik sorunla baş başa olan devlete addettiği statü ile ilgilidir. Devletin sahip olduğu uluslararası statü ne denli yüksek olursa, etnopolitik grupların azami dış destek alma şansı da o denli azalacaktır. (**7. Hipotez**) Araştırmacılar, ayrıca, **etnopolitik çatışmaların 3 genel amaç** üzerinde odaklandığını : devletten ayrılmayı veya bağımsız olmaya, devlet içinde daha geniş özerklik talebinde bulunmaya, veya çoğulcu toplum içinde azınlık çıkarlarının tanınmasına ve korunmasına yönelik olduğunu belirtiyorlar. 20. yy. ikinci yarısında etnopolitik grupların üç türlü talebine karşılık çoğulcu toplumların **hükümetlerinin dört çeşit davranış modeline rastlamaktayız : çevreleme, eritme, çoğulculuk ve kamusal iktidarın paylaşımı. Çevreleme** (bölgesel otonomi), azınlıkları ayrı ve eşit olmayan şartlarda tutmaya yönelik bir stratejidir. **Eritme**, azınlığı kendi kimliğinden vazgeçip baskın topluluğun dil ve değerlerini kabul etmesine yönelik bireyselci bir stratejidir. **Çoğulculuk**, bir başka adıyla çokkültürlülük, azınlıkların kolektif hak ve çıkarlarına daha fazla ağırlık vermektedir. Çevreleme “ayrı ve eşitsiz” anlamına geliyorsa, çoğulculuk ta “eşit, fakat ayrı” kimlikleri, kültürel kurumları içinde barındıran bireysel ve kolektif hakları ifade etmektedir. **Kamusal iktidarın paylaşımı**, çokkültürlü toplumlarda grup ilişkilerini düzenlemenin bir başka alternatifidir. Devlet yönetimi etnik toplulukların iş birliği ile gerçekleşmekte olup, bu toplulukların her biri hükümette orantılı temsile sahip oldukları gibi, hepsinin kendi çıkarlarıyla ilgili politikaları veto etme hakkı da bulunmaktadır.

Yukarıda anlatılan kuramsal yaklaşım ve yöntemler toparlanacak olursa, İran örneğinde etnopolitik mobilizasyon incelenirken **etnomilliyetçi hareketlerin çeşitli etkenleri** dikkate alınarak çözümleme yapılması gerekmektedir. Söz konusu öğeler şöyle sıralanabilir: **1)** öncelikle, başarılı etnik mobilizasyon için gerekli olan **kaynaklar**, örneğin nüfus sayısı, coğrafi yoğunlaşma, maddi zenginlikler ve diğer insan kaynakları göz önünde bulundurulmalıdır; **2)** ülke içindeki **politik kurumlar**, örneğin yönetim biçimi, yasalar ve politik partiler dikkate alınmalıdır; **3)** örgüt liderleri, entellejensiya ve diğer seçkinleri içine alan **politik aktörler** konusu incelenmelidir; **4)** politik aktörlerin

etnomilliyetçi harekete destek ve meşruiyet kazanmak amacıyla kullandıkları **ideolojiler**, ileri sürdükleri **talepler**; **5**) etnik mobilizasyon bağlamında potansiyel güç ve başarı şansını iyi değerlendirmek açısından etnomilliyetçi örgütlerin **hedef, strateji ve taktikleri** belirlenmelidir; **6**)ülkede **etnopolitik mobilizasyonun hangi rekabet türlerine** (ekonomik, politik, kültürel, demografik ve ekolojik); **7**) ne tür **etnik çatışma** (toplumsal çatışma, ayaklanma, protestolar) örneklerine rastlanmaktadır **8**) bu çatışmalar üzerinde **dış faktörün** rolü nedir vb. konulara yer verilecektir. Ayrıca, İran'da etnopolitik mobilizasyon incelenirken karşılaştırmalı tarih yöntemi kullanılacak, 3 farklı döneme ait etnik ulusçuluk hareketleri karşılaştırılarak ele alınacak, bu hareketlerin geçtiği evrim süreci ve son dönemde ulaştığı nokta incelenecek, araştırma siyaset bilimi ve sosyolojinin genel normatif değerleri çerçevesinde ve somut ampirik bulgularla zenginleştirilerek yürütülmeye çalışılacaktır.

20 yy'da İran'da cereyan eden etnopolitik hareketleri tek bir kuramsal şemsiye altında birleştirecek bir şema oluşturabilmek için ise yukarıda adı geçen araştırmacıların etnopolitik mobilizasyon ve onun değişkenleri ile ilgili değişik düşünce ve önerilerden yararlanmaya çalışacağız. Bu amaçla sosyolojinin farklı kuramsal yaklaşımları örneğin, çatışma (etnopolitik çatışmayı anlayabilmek için) kuramı (Marx, Weber, Summel); rekabet (etnik gruplar arası rekabet) kuramı; politik (politik çevreyi belirleyebilmek için) fırsat yapısı (Political Opportunity Structure : McAdam, Tarrow, Tilly); göreceli yoksunluk kuramı; iç sömürgecilik (devlet içinde ekonomik ayrımcılık politikalar ve gruplar arası eşitsizlik : Hechter); mobilizasyon kuramı (etnopolitik mobilizasyonu irdeleyebilmek için: Gurr, Skocpol, Tilly); rasyonel seçim kuramı (grup taktikleri (şiddet yanlısı ve şiddet karşıtı) üzerinde devlet kurumları ve eylemlerinin etkisini araştırabilmek için : Lichbach, Moore) vb. kuramsal yaklaşımlar kullanılmaktadır. Söz konusu kuramcılarının düşünsel bulgularına bazı eklemeler yapılarak, İran örneğinde etnopolitik hareketleri inceleyebilmek için aşağıdaki grafik oluşturulmuştur.

Etnopolitik mobilizasyonun mikro ve makro düzey kaynakları

Mikro düzeyde

Etnik kimliklerin
gelişim düzeyi

etnik grubun
birleşme gücü

Makro düzeyde

politik çevre

sosyo demografik ve
ekonomik koşullar

etnopolitik liderlik ve
grup desteğinin düzeyi

etnopolitik
hareketler

rejimin uyguladığı
baskı ve şiddetin

düzeyi
etnik grubun büyüklüğü
ve coğrafi konumu

etnik grupta ayrımcılık
duygusu ve rejimden
hoşnutsuzluğu düzeyi

dış destek

İkinci Bölüm

Ulus-devlet öncesinde İnan'da Fars ulusçuluğunun gelişimine ortam sağlayan tarihsel olaylar. Safevi ve Kaçar dönemi

2.1 Ulus devlet kurulması öncesinde Orta Doğu'da evrensel İslam ümmeti kavramı.

İslam, ulus üstü, evrensel beşeri boyuta sahip bir dindir. Bu bağlamda İslam toprak esaslı sınırlara, etnik-dilsel ve ırksal farklılıklara dayalı ulusal engelleri reddetmektedir. Daha önceki dinlerden farklı olarak, İslam inanca çağrı üzerinde durmakla kalmayıp inananlardan oluşan *ummat ul-muminin* – yeni bir topluluğu içine alan devletin oluşumunu da sağlamaktadır. Devlet onun bir aygıtı olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bu yüzden, devlet kendiliğinden bir değere sahip değildir ve diğerlerini dışlayan sadece belirli bir ulus için ulus-devlet olarak inşa edilmemiştir. Daha

doğrusu, o, **İslam'ın evrensel ilkesi** olan dini korumak ve ilahi mesajı yaymak prensibine dayanmaktadır. Başka deyimle İslam özünde bütünleştiricidir veya evrensel boyutta bütünleştirici söyleme sahiptir.

Ulusçuluk, ideoloji olarak İslam dünyası ile uyuşmaz bir haldedir, çünkü İslam öncesi cahilliye dönemine ait kabileciliği akla getirmektedir. Gerçekte ulusçuluk kavramları, İslam'ın temel felsefesi ile çelişmekte, ulus devlet modeli ise İslam'ı, politikadan ayırarak dünyevi meselelerin çözülmesi işinden alıkoyma çabası olarak görülmektedir. Yani ulusçuluk, dinin politikadan, dinin devletten ayrıştırılması gerektiğini öne sürmekte, veya Müslümanların dünyevi politik sorunlarının tanzim edilmesinde İslam'ın merkezi rol üstlenmesini kabul etmemektedir. Böylece, İslam'da devlet teritoryel değil, ideolojik bir kavramdır. İslam bütün inananlar topluluğunu kapsamaktadır. Diğer yandan, devlet seküler gücün temel yapısı olup, topluluğu, ulusu veya ümmeti (*umma*) dış –kafir- düşmanlardan korumakla ve inanların kendi hayatlarını itaatli Müslümanlar olarak idame edebilmelerini sağlamakla yükümlüdür. Devlet, Şeriatın uygulanmasını, desteklenmesini onun hükümlerine uygun yönetimle garanti altına almaktadır. İslam'ın, *din wa dawla*, yani din ve devlet olduğunu vurgulamakla iktidarı kutsallaştırmış bulunmaktadır. Bazı Batılı araştırmacılar, inançlarına bakılmaksızın ülkenin tüm vatandaşlarına eşit davranılmasını öngören laik yasalar altında ulusal topluluğu entegre eden ulusçuluk ve toprağa, milliyete dayalı ulus devlet kavramlarının çağdaş Avrupa yorumunun İslami doktrince reddedildiğini öne sürmektedirler.

Orta Doğu, İslam dininin ilk olarak ortaya çıktığı ve **ilk İslam imparatorluğunun** kurulduğu toprakların kalbi olmuştur. Bu imparatorluk içinde Hint Okyanusundan Akdeniz'e kadar olan ülkeler arasında ilişkiler ağını içine alan **farklı bir toplum** ortaya çıkmıştır. İslam dini ve yüksek medeniyet dili olarak Arapça kabul edilerek dönemin fikir ve sanatına yeni biçim ve yönelim kazandıran bir uygarlık yaratılmıştır.

Arap yarımadasında doğup daha sonra çok uzak ülkelere kadar yayılmış olan bu yeni İslam topluluğu **Emeviler devrinde** (661-750) ve Emevilerin yıkılması ile ortaya çıkan **Abbasiler devrinde** de genişlemeye devam ederek yeni bir uygarlığın –İslam uygarlığının doğmasına sebep olmuştur. Abbasiler devrinde devlet yönetimini ele alan Türklerin, İslam dininin dünyaya yayılmasında ve İslam uygarlığının doğmasında çok büyük rolü olmuştur.

Türklerin gerçekleştirdiği fetihler sayesinde 400 yıl sürecek olan yeni dönem (1300-1700) -ikinci genişleme, Macaristan'dan Endonezya'ya kadar uzanan

imparatorluk dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Müslüman dünyasını **4 büyük devlet** yönetmekteydi: **Mısır Memlukleri, Osmanlı, Safeviler ve Moğol Hindistan'ı**.

Birinci genişleme dönemi Arapların önderliğinde gerçekleştiği halde, ikinci genişleme dönemi yukarıda adı geçen 4 devletten de anlaşılacağı üzere Türklerin önderliğinde gerçekleşmiştir. Bu geniş coğrafyada askeri ve politik güç Türklerin elinde olmakla birlikte, kültürel alanda evrensel İslam topluluğundan oluşan kozmopolit bir yapı söz konusu olduğu için Türkçe'nin yanı sıra yaygın olarak Arapça ve Farsça da kullanılmaktaydı. Farsça yazılmış ilk şiirin bir Buharalı Türk olan Rudeki'nin kaleminden çıkmış olması örneği bu kozmopolit yapıyı vurgular niteliktedir. Bu örneğe Türk kökenli olup eserlerini Arapça, Farsça yazmış yüzlerce filozof, şair, sanatçı ve bilim adamının adı eklenebilir.

1700 tarihinden sonraki 300 yıl İslam'ın gerileme sürecine girdiği dönemdir. Avrupalı güçlerin baskı ve işgal politikaları sonucu bu devletlerin hepsi her ne kadar direniş göstermeye çalışsa da teker teker ortadan kaldırılmıştır. Bu süreç 1798'te Memlüklerin, 1723'te Safevilerin ve aynı dönemde Hindistan'da Moğol devletinin ve en son 1918'te Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü ile sonuçlanmıştır.

Fakat İslam dünyasının yükseliş döneminde dahi bozulmaz bir birlik içinde olduğu söylenemez. İslam dünyasında büyük bölünme Arapça'nın medeniyetin ana dili olduğu ve yüzyıllarca yönetici elitin Orta Asya kökenli Türklerden oluştuğu **batı bölümü** ile Arapça'nın yanı sıra Farsça'nın da medeniyet dili olduğu ve aynı şekilde yönetimin Türklerin elinde bulunduğu **doğu bölümü** arasında gerçekleşmiştir. Bu bölünme, erken çağdaş dönemde iki büyük imparatorluğun: batıda Osmanlı, doğuda Safevilerin ortaya çıkışı ile sonuçlanmıştır. Bu iki devlet arasındaki politik çatışmalar kendini dinsel alanda göstermiştir: Osmanlı Sünni İslam'ı kabul ederken, Safeviler Şii devletinin resmi dini ilan etmişlerdir.

2.2 Safeviler ve Osmanlı'da din faktörünün devlet politikaları üzerindeki etkisi.

Avrupa'da olduğu gibi Doğu'da da ulusçuluk toplumsal hayata girmeden önce, din bir egemen ilke olarak topluma hakimdi. Ulus devlet kavramı yoktu, onun yerine evrensel İslam ümmeti anlayışı yaygındı. Din-devlet ilişkisinin, din faktörünün devletin şekillenmesinde oynadığı rolün anlaşılması açısından Orta Doğu'da dönemin iki büyük pre-modern devleti: Safeviler ve Osmanlı örneğinde devletin geçirdiği evrim sürecinin irdelenmesinde fayda vardır. Kurulma aşamasında aynı şekilde Türkmen aşiretlerince

temeli atılıp yapılandırılan bu iki devlet sonraki evre olan kurumlaşma aşamasında farklı iki mezhebe yönelmesi sonucunda yüz yıllarca sürecek bir dönüşümü de başlatmışlardır.

Şah İsmail'in Safevi devletinin, hem din anlayışı (Sufi heteredoks İslam), hem askeri yapısı ile tam bir Türkmen (o dönemde Türkmen sözcüğü Oğuz anlamında kullanılmaktadır) aşiret devleti olarak kurulması ertesinde devletin merkezileşmesi sonucunda zamanla Şii ve Fars karakterli kurumsallaşma sürecini tahlil eden bazı araştırmacılar konuyu çok güzel bir şekilde izah etmişlerdir. Safevi devletinin kurulması ve kısa sürede genişlemesi (Şah İsmail döneminde 14 yılda 14 ülkenin fethi) başarısı Kızılbaş Türkmen oymaklarının (aşiretlerinin) askeri gücüne dayanmaktaydı. Ustaclu, Varsak, Rumlu, Tekeli, Şamlu, Kaçar, Afşar ve Kamanlı Türkmenleri, Safevi süvari ordusunu oluşturuyordu. Bu oymaklar, tanrısal güçlerine inandıkları Şah İsmail'i "mürşid –i kamil" ilan etmişlerdi. Şah İsmail'in kökleri Erdebil'deki Şeyh Safiyeddin'in (kısaca Şeyh Safi) kurmuş olduğu Sünni Safevi tarikatına gider. Şeyh Safi'den sonra Şeyhlik babadan oğula intikal ederek, 6. sırada İsmail'e geçer. Şah İsmail'in dedesi Cüneyt, Safevi tarikatındaki ruhani otoritesi ile yetinmemiş, askeri alandaki faaliyetlerini genişleterek savaflara katılmış ve mevcut Sünni otoritelere karşı iktidar kavgasında militan Şii-Sufi ideolojisini kullanma yolunu izlemiştir. Şeyh Cüneyt'in oğlu Şeyh Haydar, taraftarlarına "12 İmamı" temsilen 12 dilimli kırmızı Türkmen börtü giydirmiş ve ondan sonra kendilerine "Kızılbaş" denilmiştir. Mucizevi hayatta kalış hikayesi ve genç yaşta (13 yaşındayken iktidara gelmiş) büyük fetihler yapması nedeniyle Kızılbaş Türkmenler arasında Şah İsmail'in tanrısal mistik güçlere sahip olduğu inancı çok yaygındı. Bu örnek Safevi devletinin kuruluş aşamasında Şah'ın askeri yetkenin yanı sıra, dinsel yetkeye sahip olması olgusunun da önemini göstermektedir. Benzer şekilde Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında da Osmanlı politik gücü için sufi bir kökenin arandığı görülmüştür. Ünlü Osmanlı tarihi araştırmacısı Halil İnalcık bu olayı şöyle dile getirmiştir :” En eski öyküler, Osman'ı ahi örgütü ile ilişkide bir Vefaiyye Şeyhi, Edebalı'dan kut alırken gösterir. Şeyh, sözde Osman'ın ahfadının dünyayı yöneteceği kehanetinde bulunarak ona bir gazi kılıcı kuşandırır. Osman'ın uçtaki en etkili din adamı olan Edebalı'nın kızıyla evlendiği de ileri sürülmüştür.”

Çaldıran Savaşı'ndaki yenilgisi, hızla büyüyen ve sürekli askeri zaferler kazanan Safevi devletine şok etkisi yaptı. David Morgan, Çaldırandaki Osmanlı başarısını, "modern askeri teknolojinin, modası geçmiş bozkır savaşçılığı üzerine zaferi"

olarak nitelemektedir. Çaldıran yenilgisi, Safevi devletinin merkezileşmesi gereksinimini ve nizami ordu kurma zaruretini ortaya koydu. Çaldıran bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren Safevi devleti, Kızılbaş Türk karakterinden uzaklaşmaya, Şii Fars karakterine bürünmeye başlamıştır. Bunun nedeni, Türk aşiretlerinin gücünü dengelemek için merkezi bürokrasiye Fars kökenlilerin getirilmesi ve zamanla halk İslam'ından (heterodoks İslam) uzaklaşarak Şii ulemanın önem kazanması olgusudur. Safeviler bir yandan, Osmanlı'daki "devşirme" sistemine benzer şekilde "gulam" sistemi kuruyor, öte yandan nizami ordu kurma çalışmalarına hız verirken, bunun önünde engel olarak gördükleri Türk askeri gücünü kırmaya çalışıyorlardı. Kızılbaş Türk aşiretlerine mahsus topraklar ellerinden alınmakta, yerleşik hayata geçmeleri zorlanmakta, zaman zaman bu baskı ve yıldırma politikaları Türklere karşı uygulanan korkunç katliamlara dönüşmekteydi. Şah Abbas döneminde göçer Türkmenlik, devlet üzerindeki bütün etki gücünü kaybetmişti, nizami ordu gulamlardan, bürokrasi ise Farslardan oluşuyordu. Böylece, Safevi devleti hızlı bir şekilde Türklükten Fars bürokrasisine, Kızılbaşlıktan Şii teokrasisine yönelme sürecinden geçmiştir.

Kurumlaşan ve bu süreçte Farslaşan devletin hakimiyetinin meşru kabul edilmesi için Şah'ın "mürşid-i kamil" olması yetmezdi. Bu amaçla Safevilerin soy köküne "resmen" bir ilave yapıldı. Rivayete göre, Hz. Ali, oğlu İmam Hüseyin'i eski Pers imparatoru III Yezdigerd'in kızıyla evlendirmişti. Böylece, Hz. Ali ve "İmamlar" yolu ile üstün ruhani otorite ile eski Pers monarşi geleneğinin Safevilerde birleştiği şeklinde bir meşruiyet kültürü oluşturuluyordu, Fischer, bu şekilde Şii'deki "İmam" kavramının "İranlılaştırıldığını" belirtmektedir. Lübnanlı tarihçi Prof. Vecih Kevserani, Safevileri destekleyen ulemanın uydurduğu bu "resmi" rivayeti şöyle nakletmektedir: "İran'ın fethinden sonra Müslümanlar Pers kralı Yezdigerd'in ailesini esir aldılar. Hz. Ömer, kralın kızını cariye olarak satmak istedi. Ancak Hz. Ali, kral kızının cariye olarak satılmasına karşı çıktı ve onu kendi oğlu Hüseyin'le evlendirdi". Kevserani konuyla ilgili eleştirisini "Bu rivayetin siyasi amaçlı olduğu açıktır. Öyle ki, imamlığın aslını Farslarla paylaştırmaktadır. Ömer'i düşman olarak gösterirken, Ali'yi de kralları savunan kişi konumuna getirmektedir. Tüm bunların yanında bir de dil konusu vardır ki, o da Ali'nin Farsça, Yezdigerd'in kızının Arapça konuşmasıdır." şeklinde dile getirmiştir.

Osmanlılarda soy kökü hikayesi ise farklı olaylarla bağlantılı biçimde gelişmiştir. Anadolu beylikleri Osmanlı sultanlığının kurucusu Orhan'ın oğlu Murat'ın

hükümdarlığını tanınması üzerine Murat “*Hüdavendigâr*” ve ondan önce Selçuklu sultanlarının kullandığı, imparatorlukta hak iddiasını açıkça gösteren “*sultan-ı azam*” unvanlarını almıştır. Onun halefi Bayezit, 1395’te Kahire’deki Abbasi halifesinden Anadolu Selçuklu hükümdarlarının özel unvanı “*sultanu ’r-Rum*”, yani “Bizans ülkeleri sultanı” unvanının resmen tanınmasını istemiştir. Fakat daha sonra gelişen olaylar Osmanlıların kendi soy köklerine ilaveler yapmalarını gerektirmiştir. 1. Bayezit döneminde cereyan eden olayları İnalçık şöyle anlatmaktadır :”Timur, Anadolu’daki eski Moğol toprakları üzerinde hak iddia ederek, yalnızca bir uçbeyi olarak gördüğü Osmanlı hükümdarının kendisini tanınmasını istemişti. Daha sonra Timur’un oğlu Şahruh’un ileri sürdüğü aynı iddiaya Osmanlılar, kendi soylarını eski Orta Asya Türk hanlarına bağlayan bir soyağacı uydurarak ve efsanevi Oğuz Han soyundan geldiklerini iddia ederek karşılık verdiler. Orta Asya hanlık unvanı böylelikle bir gazi önderinin kişiliğinde İslami sultanlık kavramıyla birleştirildi.” Hem Safevi, hem de Osmanlı hükümdarlarının soyağacına sonradan yapılan resmi ilaveler yöneticilerin politik davranışları üzerinde o dönemin tarihi olaylarının ne denli etkili olduğunu göstermenin yanı sıra, söz konusu davranışların ülkelerin geleceğini biçimlendirmede de kritik rol oynadığını kanıtlar niteliktedir. Osmanlı hükümdarlarının resmi soy köklerini Oğuz Han’a bağlamaları olgusu Osmanlıların siyasal kültüründe Türk çizgisinin sürdürülmesinde etkili olduğu gibi, Safevilerin kendi soy köklerini Musa Kazım’a ve bunun da bir uzantısı olarak Sasani Kısra’sına bağlaması olgusu da İran siyasal kültüründe zamanla Fars çizgisinin öne çıkmasında etkili olmuştur.

Safevi devletinin kurumlaştıkça Türklükten uzaklaşarak Farslaşma sürecinin tarihi neden ve koşulları özetlendikten sonra Osmanlı’ya da kısaca değinmek gerekir. Her iki devlet Türk aşiretlerinin askeri gücüne dayanarak kurulmuş ve genişlemiştir. Bu iki devletin kuruluş aşamasını tamamladıktan sonra merkezileşmeye yönelince benzer şekilde Türk aşiretlerinin devletten dışlandığı, uzaklaştırıldığı görülmektedir. Bu amaçla Hem Safeviler, hem de Osmanlılar “kul” (gulam) sisteminden yararlanmışlar. Selçuklularda bu sistemin adı (Safevi’de olduğu gibi) “gulam” idi ve fazla gelişmemiştir. Osmanlı’da bu sistemin adı “devşirme”, askeri birliğin adı ise “yeniçeri” idi. Osmanlılarda kölelerden saray ve idare adamları yetiştirildiği hakkında Orhan Gazi devri belgelerinde kayıtlar bulunduğunu ve 1. Murat devrinde yeniçeri ordusunun savaş esirlerinden kurulduğunu belirten İnalçık :” Osmanlı idaresi, kendi tebaası Hristiyan halkından aynı amaçla çocuk toplama yöntemini getirmiştir. Devşirme oğlanı denilen bu çocuklar, esir sayılmazdı. Devşirme, Osmanlıların getirdikleri önemli bir

yeniliktir” demektedir. Ayrıca İnalçık, “kullardan oluşan kapıkulunun, ilk devirde devlet içinde üstün nüfuzu olan kudretli uçbeyleri karşısında, Osmanlı padişahlarının merkezi otoritesinin kurulmasına başlıca faktör olduğunu” da vurgulamıştır. Böylece, devlet bürokrasisine Osmanlı’da “Devşirme”, Safevilerde “Gulam” teşkilatında yetiştirilen devşirmeler getirilerek, güç dengesinin merkezi otorite lehinde ve Osmanlılarda kudretli uçbeyleri, Safevilerde ise güçlü Kızılbaş emirleri aleyhinde değişmesine yol açmıştır. Tek fark “Devşirme” teşkilatının “Türkleştirme”, “Gulam” teşkilatının ise “Farslaştırma” kurumu olarak çalışmasıdır. İkinci önemli bir fark ise Osmanlı’nın kurumlaştıkça halk İslam’ından Sünni Fıkıh’a, Safevilerin ise Kızılbaşlıktan On iki İmam Şiiliğine yönelmeleridir. İşte bu iki farklılaşma süreci iki devletin iki farklı yol izlemesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda Osmanlı, devlet geleneğinde Türklük çizgisinden çıkmadığı halde Safeviler siyasal kültür bağlamında zamanla Türklükten uzaklaşarak Farslaşmışlardır.

2.3 Avrupa’da ulusçuluğun doğuşu ve ulus devlet kavramının gelişi ile Doğuda başlayan yeni dönüşüm süreci.

Avrupa’da yaşanan Endüstrileşme devrimi ile orta sınıfın ortaya çıkışı beraberinde ulusal bağımsızlık ilkesinin egemen olduğu ulus devlet modelini ve kapitalist sistemi de getirmiş oldu. Batıdaki ulusçuluk hareketlerini tahlil eden ve bu hareketlerin Doğuya nasıl sıçradığından bahseden Hans Kohn “A History of Nationalism in the East” adlı eserinde sürecin Batıdan Doğuya geçişini şöyle anlatmaktadır:

“18. yüzyıl boyunca Avrupa’da yaygın olan ulusal örgütlenme biçimi ve anayasal demokrasi modeli yüz yıl sonra Doğudaki halklar için de kalkınmayı hızlandıracak bir model olarak görülmeye başlandı. Daha 19. yüzyılın başlarından itibaren davranış ve geleneklere, devlet yönetimi ilkeleri, din, demokrasi ve endüstriye ilişkin Batı düşüncüleri Doğuya girmeye başladı. Bunun sonucunda, 17. yüzyıl Avrupa’sından 19. yüzyıl Avrupa’sının evrilmesini sağlayan ulusçu düşün ve devrimlerin yarattığı dönüşüm sürecinin aynı şekilde Doğuda da etkin olduğu görüldü. Bilindiği üzere, bu dönüşüm, toplumun entelektüel ve sosyal bakış açısını kökünden değiştirmişti. 18. yüzyıl Avrupası’nda insanların uğruna ölüme gittiği mistik inanç din idi. Bu inanç insan davranışlarını ve tarihi şekillendirdi. Din dili olarak Latince, aksiyomatik temele, yani dine dayalı bilimsel araştırmaların aracı ve ortak bağ olarak hizmet etmekteydi. İncil’deki Kutsal Metinlere dayanarak her şey açıklanabilir ve kanıtlanabilirdi. Ateizm, toplum içinde en korkunç günah sayılmaktaydı. 18. yüzyıldan itibaren ulusçuluk, o zamana kadar Avrupa’da egemen ilke olan dinin yerine geçti. I. Dünya Savaşı ile doruğuna ulaşan bu süreç, politik ulusun giderek kendi gücünü arttırmasına yol açtı. Din dilinin yerini bölgesel diller aldı ve Kutsal Metinler her yerde ulusal dile çevrildi. Bilim ve araştırma dini dogmalardan kurtulmuş oldu. Din, toplum kanunlarının tartışılmaz temeli ve kaynağı olmaktan çıktı. Onun yerini ulusal egemenlik aldı. Anti-

nasyonalizm, Vatanseverlik duygusunun eksikliği artık toplum içinde korkunç günah olarak görülmekteydi. Buna benzer bir süreç 20. yüzyılın başlarında Doğuda ortaya çıkmıştır. Ulusçuluk, bütün toplumsal ve entelektüel hayatı kapsayan egemen ilke olarak dinin yerine geçmeye başlamıştır. Bu sürecin özellikle Batıya coğrafi açıdan yakın bölgelerde daha etkin olduğu görülmüştür. Ulusçuluk, bu bölgelerde bazen dinle çatışmış, bazen de bir müttefik gibi dinden yararlanmıştır. Ulusçuluğun Doğuya girişi ile Avrupa'dakine benzer durumlar yaşanmıştır. Ulusal diller ortaya çıkmış, kutsal Metinler bu dillere çevrilmiş, edebiyat ve sanat yeniden ivme kazanmış, geçmişin ulusal nitelik ve özelliklerle dolu parlak dönemleri yeniden hatıralarda canlanmıştır. Entelektüel ve politik hayat laikleşmiştir. Demokratik rejim benimsenmiş, Parlamentolar kurulmuştur”.

Fakat Doğuda ulusçuluğun dinden bir müttefik gibi yararlanması Hans Kohn'un bahsettiği kadar kolay olmadı. Bu da doğaldır, çünkü Kohn kitabını 1929 yılında yazdığımda Doğuda ulusçuluk hareketleri yeni başlamıştı ve sürecin araştırılması için zamana ihtiyaç vardı.

1920'den itibaren ulus devlet kavramı Orta Doğu'da toprak, dil, ortak ulusal kimlik ve politik sorumluluk anlayışı çerçevesinde tanımlanmaya başlanmıştır. Oysa İslam aleminde en azından 19. yüzyıla kadar ulus kavramı bilinçli bir toprağa dayalı kavram olmayıp tamamen ideolojiktir.

E.Kedourie “Nationalism” adlı eserinde dinin zamanla nasıl milliyetçi ideolojiye dönüştüğünü şöyle anlatmaktadır:

“**Milliyetçi histografi, geleneksel kavramlar üzerinde yanlış ve de ustaca değişiklikler yapmaktadır.** Siyonizmde, Musevilik inancı Yahudiler için var olma nedeni olmaktan çıkıp Yahudi ulusal bilinci ürününe dönüşmüştür. Pakistan doktrininde İslam, politik ideolojiye dönüşmüş ve Hintlilere karşı Müslümanları seferber etmek için kullanılmıştır. *Action Française* doktrininde Katoliklik gerçek Fransızları diğerlerinden ayıran bir nitelik kazanmıştır. Kuşkusuz, modern Mısır veya Arap, Ermeni veya Yunan milliyetçiliği gücünü büyük ölçüde milliyetçi kuramla ilgisi olmayan ve hatta ona karşı olan eski toplumsal bağlardan almaktadır”.

Batı Avrupa milliyetçilikleri çoğunlukla devlet gücünü elde etmeyi, konsolide etmeyi hedef edinen, devlete yönelik hareketler olarak tanımlanabilir. Oysa bu tanımlamayı doğu Avrupa ve Asya ülkeleri için yapmak güçtür. Romanov, Habsburg, Osmanlı imparatorluklarında devlet yönetimini modernleştirme girişimleri bu ülkelerin sınırları içindeki etnik milliyetçiliklerin oluşumunda etken olmuştur, fakat imparatorlukların, vücuda gelmesine katkıda buldukları milliyetçilikler ve onların esin kaynağı olmuş bu uluslar için sadece “**muhafif**” olduklarını söylemekle iş bitmez. Onların sınır hatları ve hoşnutluğu büyük ölçüde daha önce var olmuş etnik, dinsel ve dinsel miraslara ve kurmayı amaçladıkları “uluslar” emperyal reformlar öncesi farklı dereceler göstermiş bağ ve ağlara dayanmaktaydı. Ulusçuluk bağlamında, **Batı** genelde “**devletten ulusa**” (state-to-nation) doğru gelişim gösterdiği halde **doğu Avrupa ve**

Asya ülkeleri çoğunlukla “**ulustan devlete**” (nation-to-state) modeli çerçevesinde gelişme göstermiştir. Her iki model takribi olmakla birlikte, ulus oluşumunun karmaşıklığını ve batı deneyimine dayanarak genelleme yapmanın sakıncalarını anımsatmaktadır.

Anthony Smith’in “**muhalif hareketler**” olarak tanımladığı hareketlerin nasıl ortaya çıktığını ve zamanla nasıl milliyetçi hareketlere dönüştüğünü John Breuilly şöyle anlatmaktadır:

“Genel kaniya göre modern milliyetçiliğin kökleri erken çağdaş dönem teritoryel ve monarşik devletlerine uzanmaktadır. Bu devletler yetkelerini genişlettikçe ve kilise, malikane ve esnaf birlikleri gibi kurumların etkinliği azaldıkça ve bu devletler kendi aralarında giderek artan ve şiddetlenen çatışmalara girdikçe ulus devlet niteliğine bürünmekteydiler. Yani “ulus” düşüncesi sınırlı politik göreceliğe sahipti. Devlet kurma süreci ulusçuluğun gelişebileceği politik şartları ve milliyetçilerin bu sürecin sonucunda keşfedecekleri milli duyguları da yaratmış oldu. Fakat tüm bu olayların gerekçelendirilmesinde milliyetçi terimler kullanılmıyordu. Bu daha çok güçlü monarşik devletlerine yönelmiş, milliyetçiliğe yaklaşmakta olan politik muhalefet şeklinde cereyan etmekteydi. Bir çok açıdan monarşi devletlerinin kullandıkları politik retorığı benimsemekle birlikte **söz konusu muhalif hareketlerde ulusalcı çağrılar giderek daha fazla ön plana çıkmaktaydı**. Bu durum ulusçuluğun sonradan gelişimini direk olarak etkiledi”.

Anthony Smith’in Batı Avrupa için uygun gördüğü “devletten ulusa” gelişim modelini Eric Hobsbawm’un tarihten alınmış aşağıdaki örnekleri kanıtlar niteliktedir. Avrupa’daki milletlerin pek çoğu son birkaç yüzyılın eseridir. Bunun da en somut kanıtı bu milletlerin kullandıkları dildir. Örneğin 1789 yılında Fransa nüfusunun % 50’si Fransızca konuşmaktaydı, bunların da ancak %12-13’ü bu dili doğru konuşabiliyordu. İtalya’nın birleştiği 1860 yılında halkın yalnızca %2.5’i İtalyanca biliyordu. En ilginç 1947 yılında Norveçlilerin yalnızca %20’sinin Norveççe konuşması örneğidir. “Devletten ulusa” modelini en iyi şekilde ifade eden ise şu iki liderin sözleridir: Polonya’nın kuruluşunda önemli rol oynamış Pilsudski şöyle demiştir: “Devlet milleti kurar, millet devleti değil”. İtalya’nın birliğinin sağlanmasında büyük rolü olmuş Massimo d’Azeglio’nun sözleri ise bu fikri destekler niteliktedir: “ İtalya’yı yarattık, şimdi de İtalyanları yaratmalı

2.4 Kaçarlar döneminde İran’da Memalik-i Mahrusa sistemi ve ülkenin etnik yapısı.

İran’da Kaçarlar dönemi ile başlayan modernleşme hareketleri beraberinde kültürel, ekonomik, politik alanda yaşanan değişim ve dönüşümleri de getirmiştir. Bu dönüşüm süreci modern öncesi (pre-modern) devlet modelinden modern ulus-devlete geçişi, yani Kaçarlar dönemine ait Memalik-i Mahrusa sisteminden Pehlevi döneminin Fars ulus-devletinin evrilmesini de kapsamaktadır. Pehlevi döneminin ulus-devlet modelinin ortaya çıkışını hazırlayan neden ve koşulların ve bunların doğurduğu sonuçların anlaşılması için Kaçarlar döneminin kısaca incelenmesi gerekmektedir.

18. yüzyılın sonu – 19. yüzyılın birinci yarısı, yeni dönem İran tarihinde ülkenin daha sonraki gelişimini büyük ölçüde belirleyecek olan önemli bir dönemi kapsamaktadır. Bilhassa bu dönemde, İran’ın Kaçarlar sülalesinin iktidarı altında birleştiği devirde, devlet sınırlarının büyük oranda belirlendiği, bazı Avrupa yönetim şekillerini uygulama yönündeki açık eğilimlerle devlet idare cihazının yeniden ele alındığı bilinmektedir. Kaçarlar dönemi İran tarihinde Safevi devrinden süre gelen feodal devlet yapısının merkezileşmeye doğru evrildiği ve Avrupalı devletlerle ilk kez yaşanan yakın temasların sonucunda ortaya çıkan etkileşimle ülkenin kapitalist değişime açılmaya başladığı bir dönemdir. “Kaçarların iktidarı dönemine ait yüz yılı aşkın bir süre içinde İran’ın geçirmiş olduğu gelişim sürecini (özellikle Abas Mirza’nın ve Emir Kebir’in gerçekleştirdiği reformlar) inkar ederek bütün başarıları sadece Pehlevi sülalesinin yapmış olduğu girişimlere bağlamanın gerçekleri yansıtmadığını” öne süren Doğu bilimci Kuznetsova tarihçilerin Kaçar Şahları ve onların yönetimi ile ilgili giderek daha gerçekçi değerlendirmeler yaptıklarını belirtmiştir

Kerim Han Zend’in 1779 yılında ölümünden sonra hanlıklar arasında iktidar kavgası yeniden yoğunlaşmıştır. Kaçarlar o dönemde İran’daki en güçlü kabile oluşumlarından biri konumundadırlar. Daha XVIII yy. başlarında politik mücadelede Afşarların ve Zendlerin tehlikeli rakibi sayılan Kaçarların politik gücü İran’daki çok sayıda Türk kabilesine ve özellikle İran’ın kuzey bölgelerindeki eyaletlerin maddi kaynaklarına dayanmaktadır. Bu politik gücü arkasına alan **Ağa-Muhammed-Han Kaçar**, savaşlardaki askeri başarıları ve çevik diplomatik manevraları sayesinde kısa sürede İran’ı yeniden tek merkezde birleştirmeyi başarmış ve 1796 yılında taç giyerek 130 yıl sürecek Kaçarlar hanedanının da temelini atmıştır.

Ülkenin o dönemdeki sosyo-politik ve ekonomik yapısının anlaşılması açısından devletin yönetimi, idari birimler, şah-ordu-ulema ilişkilerine kısaca değinmek gerekir.

Memalik-i Mahrusa-yi Kaçar olarak adlandırılan bu ülke Avrupalı emperyalist güçlerin saldırılarına uğramadan önce geri kalmış feodal bir ülke, fakat bağımsız, büyük bir devlet idi. Devletin başında sınırsız yetkilere sahip hem sivil, hem de dini lider olan Şah bulunmakta idi. Şah, eyalet yöneticilerini tayin eder, onlar da eski feodal düzene dayalı eyalet yönetimini kurarlardı. Şah, ordunun da başında bulunmaktaydı. Ordu hem içeride bağımsızlığını genişletmeye çalışan hanları denetim altında tutmak, hem de dışarıda ülke sınırlarını genişletmek amacına hizmet etmekteydi. Devletin teritoryel yapısının oluşum süreci bazı durumlar dışında büyük oranda 19. yy.ın 30'lu yıllarında sona ermiş (Osmanlı ve Rusya ile olan sınır anlaşmazlıkları 19. yy. sonuna kadar sürmüştür) ve ülkenin sınırları büyük ölçüde belirlenmiştir. Bu sınırların çizilmesinde artık yeni bir belirleyici faktör –Avrupalı askeri güçler olan Rusya ve İngiltere etkili olmuştur.

Ülkede çok sayıda hanlıklar mevcuttu. Merkezi devletle bu hanlıklar arasındaki ilişkiler dengeli bir şekilde düzenlenmişti. Bu hanlıkların yanında bir de **Kaçarlar**, **Kaşkaylar** ve **Bahtiyariler** gibi kabile konfederasyonları da vardı. Diğer gruplardan farklı olarak bu üç kabile konfederasyonunun kendi merkezi yetki mercii olan **“İlhanlar”** mevcuttu. İlhanlar, konfederasyondaki diğer başkanların yanında en üst düzey yetkili olup kabile dahilindeki bazı sorumlulukları **“İlbeylere”** devretmekteydiler. İlhanlar ve ilbeyler merkezi yönetim tarafından resmen tayin edilmekle birlikte, genellikle kendi hanları tarafından seçildikten sonra merkez tarafından onaylanırlardı.

Kaçarlar önceleri Safeviler ve Afşarlar döneminden süre gelen eski idari taksimatı devam ettirmekte idiler. 19. yy. ortalarına doğru daha da merkezileşmiş devlet yönetim şekline olanak sağlayan yeni idari taksimat sistemi ortaya çıkmıştır. Dönemin Rus Doğubilimci-seyyahlarının vermiş olduğu bilgilere göre İran 19. yy.ın 40'lı yıllarında **12 büyük vilayete** bölünmekteydi: Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Astrabad, Kürdistan, Irak-Acemi, Horasan, Kuzistan, Sistan, Fars, Kerman ve Luristan. Vilayetler daha küçük idari birimler olan bölüklere, bölükler mahallelere, mahalleler en küçük birimler olan köylere (deh) bölünmekteydi. Şehirler de mahallelere bölünmekteydi. Şahtan sonra en önemli kişi devlet yönetim organının başı olan Sadrazam sayılmaktaydı. Sadrazamın üç yardımcısı olurdu: **mustofi ül-mamaleka** (maliyeden sorumlu), **münşi ül-mamaleka** (iç ve dış politikadan sorumlu) ve **salar leşkera** (Başkumandan). Valiler Sadrazam tarafından atanırdı. Eyaletlerin vergi toplama memurları mustofiler, şehirlerde tahsildarlar, köylerde kethüdalardı. Kabilelerde vergileri bazen mübaşirler, çoğu zaman ise hanlar kendileri kabile yönetimi

aracılığı ile toplayarak hazineye teslim ederlerdi. Sınır bölgelerindeki vilayetlere askeri valiler- “**beylerbeyler**” atanırdı. Beylerbeyler hem idari, hem de askeri yetkeye sahipti. Beylerbeyi görevine atananlar her zaman “han” unvanı ile onurlandırılırdı. Güçlü göçebe kabilelerinin bulunmadığı vilayetlerde beylerbeyler sık sık değiştirilirdi. Genelde ise beylerbeyler yerli asilzadeler, bazı durumlarda yerli han soyu temsilcileri arasından seçilirdi. 19. yy. başlarında Kaçarlarca ülkenin kuzey vilayetleri olan İrevan hanlığı, Karabağ, Şirvan, Azerbaycan, Talış, Erdebil şehri ve civar bölgeleri Şahın hassa toprakları sayılarak beylerbeylik yönetimi iptal edilerek sivil otoriteye devredilmiştir. Beylerbeylik makamında görev sıralaması şöyle idi: Beylerbey, Şeyh-ül-İslam (Şii ulemanın başkanı olarak Tahran’dan atanırdı), şeriat hakimleri (kadı ve mollalar), sadr (vilayetin vakıf mülkleri ile ilgilenir ve yüksek sadr olan sadr-as-susur’a tabidir) ve vezir (gelen vergilerden sorumlu olup Sadrazama tabidir).

2.5 İran’ın çok uluslu yapısı ve Kaçarların etnik denge politikaları.

Kaçarlar döneminin bir özelliği de devlet sınırlarının kesinleşmesi ile birlikte etnik grupların belirli bölgelerde yoğunlaşması sonucu ülkedeki etnik yapının da stabilize olmaya başlamasıdır. Devlet kayıtlarına göre 19. yy. ortalarında ülkenin **genel nüfusu 9 milyondur**. Bunlar arasında vergi mükellefi bulunan 3 milyon yerleşik nüfus ve 3 milyon da göçebe nüfus gösterilmektedir. Ülkede değişik nedenlere dayanan potansiyel gerilim ve ihtilaf şekillerinin var olduğu görülmektedir. 19. yy.da İran’ı ziyaret etmiş Avrupalı seyyahlar, o dönemde ülkede mevcut üç ihtilaf şeklinden bahsetmişlerdir: Müslümanlarla gayri-Müslimler ve Şii’lerle Sünniler arasında görülen din veya mezhebe dayalı farklılık; göçebelerle yerleşik köylüler arasında yaşanan çekişmeler; ve dil farklılıkları. O dönemde İran’da bulunmuş Avrupalılar ülkede **6 “ulusal” gruptan**: Türkler, Persler, Araplar, Kürtler, Yahudi ve Zerdüştlerden bahsetmektedirler. Rus doğubilimci V. Trubetskoy ise İran’ın bugünkü karışık etnik yapısının oluşumunun artık 18. yüzyılda tamamlandığını, çoğu kabilenin yerleşik hayata geçmesi ile yerleşim bölgelerinin de belirginleştiğini belirterek, ülke nüfusunu da 3 temel etnik gruba ayırmıştır. 1.Fars (Kürt Lur, Beluç ve Bahtiyarileri de bu gruba dahil etmiştir) grubu, 2.Türk grubu (bu grupta ise ağırlıklı olarak Afşar ve Kaçarlardan bahsetmektedir), 3.Arap grubu (diğer gruplara oranla Arapların daha az nüfusa sahip olduğunu vurgulamaktadır).

Kaçarlar döneminde İran “**memaliki mahrusa**” anlayışına dayalı federatif bir yapıya sahipti. O günün Müslüman dünyasında mevcut olan ve Osmanlı’da da görülen bu **pre-modern devlet** yapısı Kaçar İran’ında ayrı ayrı memalıkların birleşiminden oluşan devlet şekli ile daha esnek bir yapıya, daha gevşek bir görünüme bürünmektedir. Temel etnik grup Türklerden oluşmakta, devlet işleri ve askeri yönetime Türkler aktif bir şekilde katılmaktadırlar. Ülke içerisinde **Memalik-i Azerbaycan**, yani Azerbaycan eyaleti çok önemli bir yere ve konuma sahiptir. Bu eyalet, ülkenin en verimli topraklarına ve gelişmiş ekonomisine sahipti. Coğrafi konumundan kaynaklanan zenginliği ve ekonomik gücü ile Azerbaycan bütün ülkeyi beslemekteydi. Ülke hazinesine giren gelirlerin önemli bölümü buradan toplanmakta, savaş dönemlerinde de ordu için gerekli kaynaklar (askerler ve maddi gereksinimler) ağırlıklı olarak bu bölgeden sağlanmaktaydı. Böylece, Azerbaycan eyaleti devletin sorumluluklarını omuzlarında taşımakta, ülkenin kaderine yön vermekte idi. Kaçarlar idaresinde daha önce de belirttiğimiz eski geleneklere dayanan **Ümmet anlayışı** hakimdi ve bu nedenle baskın etnik grup olan Türklere hiçbir özel hak ve ayrıcalık tanınmamıştı. Devlet ve kamu işlerinde yaygın olarak Farsça kullanılmakta, hatta bazı Avrupalı araştırmacıların bir türlü anlam veremediği bir biçimde Türk soylu Kaçar hanedanının sarayı, şehzadelerin ve ülkenin diğer bölgelerinden getirilmiş soylu çocukların **Farslaştırılması** amacına hizmet etmekteydi. Şerif Mardin, İran’daki duruma benzer şekilde Osmanlı’da da resmi kültürle çevre kültürün ayrılmış olduğuna dikkat çekerek, “Osmanlı yönetici ve resmi görevlilerinin kentlerde daha önceki kültürlerin büyük ölçüde etkisi altında bulduklarını, özellikle İran’ın bürokratik kültürünün Osmanlı kurumlarının içine sızmış olduğunu, yöneticilerin alt sınıflara Farsça ve Arapça’yı benimseterek, bunları resmi kültürle kaynaştırdıklarını” öne sürmektedir.

Kaçarlar döneminde İran’ın devlet yapısına dair yukarıda belirtilen bilgilerden anlaşılacağı üzere **devlet, sıkı bir şekilde merkezileşmiş mekanizmaya sahip olmayıp gevşek federatif sistem halindeydi**. Bununla birlikte Kaçar Şahı idari sistemin tamamen gevşemesini önlemek, ülke bütünlüğü ve devlet güvenliğini korumak için bazı önlemler almakta, bir takım **dengeleme politikalarına** da baş vurmaktaydı. Bu önlemlere aşağıdaki örnekler verilebilir: Ülkenin her vilayetinden o bölge yöneticisinin bir temsilcisi (birinci dereceden en yakın akrabası) Kaçar sarayında “sürekli misafir” (aslında saraya karşı her hangi bir ihaneti önlemek amacı ile rehine) olarak yaşamaktaydı. Bu kişiler ülke güvenliği için bir nevi denge unsuruydular, öte

yandan Kaçar sarayının bir vitrini olarak ülkenin çeşitli bölgelerinden gelmiş elit kesimi temsil etmekteydiler. Zaman zaman ülke içinde başkaldırıları önlemek, bazen de isyanları yatıştırmak için Kaçarlar bazı kabilelerin yerini değiştirme veya başka bölgelere sürme yollarına da baş vurmaktaydılar. Buna örnek olarak, ülkenin kuzeyindeki bazı isyancı Türk kabilelerinin güneye sürgün edilmesi veya bu kabileler arasına Şaha bağlı silahlı Kürt kabilelerinin yerleştirilmesi gibi önlemler gösterilebilir. Örneklerden anlaşılacağı gibi Kaçarların bu dengeleme politikaları temel etnik grubun çıkarlarını korumak ve diğer etnik grupları sindirmek, eritmek amacından çok uzak olup, devletin güvenliğini sağlama amacına yönelik önlemlerdir. Reza Gods'un belirttiği gibi:

“İran’ın şehir ve vilayetleri dört dağ silsilesi ve merkezde yer alan büyük çöl nedeniyle, ayrıca ülke içinde gemi taşımacılığına elverişli nehirlerin bulunmamasından dolayı bir birinden ayrılmış, kopmuş durumda idiler. Buna Kaçar döneminin kötü ulaşım ve iletişim imkanları da eklenince ve coğrafi engeller sonucu ülke nüfusunun parçalanmış hali göz önünde bulundurulursa o dönemde İranlıların milli bütünlük duygularını nadiren yaşadıklarına şaşmamak gerekir. İran’ın sosyal ve coğrafi dağınıklığı toplumun dikey bölünmüşlüğü olgusunu yaratmakla birlikte Kaçarlara da elverişli bir yönetim sistemi sunmaktaydı. Söz konusu yönetim sistemi merkezi bürokrasiden daha çok bir grubu (etnik, kabile, ırk, dinsel ve dilsel gruplar) bir başkasına karşı kullanan manipulasyonlara dayanmaktaydı.”

Gods, İran’ın uzun süre bütünlüğünü korumasını Kaçarların devlet yönetimindeki manipulasyon yeteneği ile açıklamıştır. Ş. Mardin de bu yeteneğe dikkat çekerek “İranlı yöneticiler, denetime alamadıkları çok sayıda toplumsal güçle ustaca oynayan “büyük düzen kurucular”dan başka bir şey değillerdi çoğunlukla” diyerek Gods’un tespitini doğrulamaktadır. Olga Jigalina ise o dönemde dini-etnik ve sosyo-ekonomik açıdan bu denli dağınık ve bölünmüş olmasına karşın İran toplumsal hayatının genel anlamda bir düzen içinde olmasını ekonomik ve ideolojik faktörler ve bu faktörlerin önemli ögesi olan devlet milliyetçiliği ile açıklamaktadır. Kaçarlar döneminin pre-modern devlet yapısı Pehlevi döneminin modernleşmiş devlet yapısından farklı olduğu gibi, bu iki farklı dönemde yapılan reformcu hareketler de farklılık arz etmektedir. Kaçarların özellikle son dönemlerinde yapılan reformcu hareketler her hangi bir etnik grubun hegemonyasını tesis etmeye yönelik olmadığı için kucaklayıcı nitelikli hareketlerdi. Oysa Pehlevi döneminin reformcu hareketleri dışlayıcı nitelikli olup, Fars ulusçuluğu temelinde “tek bir İran” ulusu yaratmayı amaçlamıştır.

Üçüncü Bölüm

19-20. yy. Fars ulusçuluğunun gelişimini destekleyen temel faktör ve şartlar.

Kaçarların darbe ile devrilmesi, Pehlevi hanedanının kuruluşu.

Merkezileştirmenin doğurduğu etnopolitik hareketler

3.1 Eski çağlarda İran ve Aryani kavimler üzerine rivayetler.

İrancılık bahsine girmeden önce “İran” sözcüğünün açıklaması ve İran-Turan münasebetlerine kısaca değinilmesi faydalı olacaktır. Tarihe bakıldığında “İran”, “Turan” sözcüklerinin daha çok rivayet ve destanlarla ilgili olduğu görülür. “İran” kelimesi büyük olasılıkla, Aryani kavimlerin adı ile bağlantılıdır. Zeki Velidi Toğan, Aryani kavimlerin Ortaasya’da ilk ortaya çıkışının M.Ö. 2. binde başladığını, Küçükasya ve Kafkasya yoluyla gelerek, bir müddet Hazar denizinin güney kıyılarını tuttıklarını belirtmiştir. Yazara göre:

“şimdiki Gürgen ırmağının o zamanlarda Aryaniler tarafından Sind tesmiye edildiği, bunun doğusunda, yani Türkmenistan’da yerli kavimler yaşadığı, bunların arasında bir de Derbek kavminin bulunduğu delillerden anlaşılmıştır. Türkistan’da yerleşen Aryaniler, İran zümresine mensup Horezm, Sogd ve Alandan ibaret olmuştur. Horezmliler M.Ö. 1292’de başlayan bir takvime sahip bulunmuş ve bu takvimin kendilerinin Gürgen tarafından gelerek “Maşrik padişahının” izniyle şimdiki Horezm ovasında yerleşmeleri senesiyle başladığına inanmışlardır. Sonraki asırlarda Horezmlilerin ve Alan(As)ların yerli Massaget ve Sogdların da yerli Saka heyetine dahil bulduklarını görüyoruz.”

Emel Esin’e göre:

“Sasani kaynaklarına dayanan 9. yüzyıl İslam müellifleri, Turan ve “Kang” (Kanha) bölgesini, Türkistan ile müteradif saymışlar. Onlar, Avesta’daki “Tura”lara “Tur” demektedir ve “Tur” adlı efsanevi şahsın ahfadını Türkler olarak bilmektedirler. Avesta’daki Fransızca, 9. yüzyıl Müslüman müelliflerin eserlerinde Frasyab veya Afrasiyab adını almakta ve Türk Hakanı olarak tanıtılmaktadır. Horezmlilerin de Türklerle karışık olduğu anlatılır. Biruni’nin Horezm ilinin efsanevi hükümdarı olarak tanıttığı Siyavahş (Siyavuş), Türk Hakanı Afrasiyab’ın kızı ile evli idi ve “Kang-diz” kalesi Türkistan’da kurulmuştu. Afrasiyab, 9. yüzyıl metinlerinde, Türkçe adı olan “Alp-er-Tonga” olarak tanıtılır ve kızı o devirde bir hükümdar oğunu sayılan su kuşlarından, Kaz adını alır. Kaşgari, Alp-er-Tonga ve Kaz hakkında, destan parçaları kaydetmektedir.”

Z.V. Toğan da Alp-er Tonga ile ilgili destanlara değinmektedir:

“Oğuz destanının esas temelini teşkil eden” Şu ve Tunga Alp” rivayetlerinde, İran hükümdarları ile harbettikleri anlatılan hakanların merkezi Çu havzasında Balasagun ve Doğutürkistanda’ki Ordukent, yani Kaşgar şehirleridir. Fakat Azerbaycan’ın şimalindeki Şabıran ile cenubundaki Kazvin şehirleri de bu Tunga Alp (Afrasyab)ın şehirleri olarak gösterilmektedir. Bu “Şu” rivayetlerinin M.Ö. 12. yahut 11. asırda Çin’de Çu devletini kuran Türklere ait olduğuna daha önce de işaret etmiştim. Eski İran rivayetlerini nakleden El-Biruni, Tha’alibi, Narşakhi ve Nasafi gibi müellifler, bu efsanevi devirlerde yaşadığı anlatılan kadim Türk devletinin hudutları ve şehirleri hakkında bir çok mütemmim malumat dahi veriyorlar. El-Biruni ile Mal’ami, Türk-İran hududunun şimdiki Meşhed ile Siirakhs arasındaki Mezduran (onlara göre Marz-ı Turan = Turan hududu) olduğunu söylerler. Bal’ami Azerbaycan’ı da bu sınırların içine alır. Mahmud Kaşgari ise, o eski devirlerde Maveraünnehrin tamamıyla bir Türk ülkesi olduğunu, İranlıların ancak sonradan gelerek buralara yerleşmiş ve orasını “güya bir Acem memleketi imiş” gibi bir hale sokmuş olduklarını söyler”

“Tur” adına Avesta’nın en erken nüshalarından olan “Gata”lardan itibaren sık sık “Tura” şeklinde rastlandığını belirten Richard Frye, 13. Yaş’ta Zerdüşt’ün ardılları olan Ariyaların yanı sıra Tura, Sairima, Saini ve Daha halklarının da adının geçtiğine dikkat çekmiş, bunların da sırasıyla Aryanlar (yahut İranlılar), Turanlılar, güney Rusya’daki Sarmatlar olabileceğini, Sainilerle ilgili bilginin olmadığını, Dahaların ise eski çağlarda bugünkü Türkmenistan arazisine ait bölgelerde yaşamış Dahalar olabileceğini vurgulamaktadır. Frye, İran destanlarında, özellikle “Şehname”de İran-Turan savaşlarından sıkça bahsedildiğini, efsanevi kahraman Afrasiyab’ın sonraki dönemlerde de Türkler arasında çok popüler olduğunu, hatta 11. yüzyılda Orta Asya’daki Karahanlılar hanedanı mensuplarının kendilerinin Afrasiyab soyundan geldiklerini öne sürdüklerine dikkat çekmektedir.

İran edebiyatı üzerine kapsamlı bir eserin yazarı olan Edward Browne, eski çağlardan çağdaş döneme dek İran tarihini, “kuzeydeki Türklerle güneydeki Farslar arasında sürekli mücadelesi” şeklinde tanımlayarak, binlerce yıllık savaş ve mücadeleleri de özetlemiş bulunmaktadır.

3.2 Fars ulusçuluğunun gelişimini destekleyen temel faktör ve şartlar.

19.-20. yy. İngiltere ve Rusya’nın İran üzerinde baskılarının yoğunlaştığı, zaman zaman da açık işgalci politikalara dönüştüğü bir dönemdir. Bu baskı ve işgal politikaları beraberinde toprak kaybını, devletin politik ve ekonomik gücünün zayıflamasını getirmekteydi. Dış faktörlerin etkisi altında, yabancı işgallerine tepki niteliğindeki **İran ulusçuluğu –İrancılık ortaya çıktı ve pekişti.** Osmanlı ve Kaçar İran’ı gibi pre-modern devletlerin Avrupalı emperyalist güçlerin baskı ve işgal politikalarına karşılık yaşadıkları evrimi anlamak açısından Yusuf Akçura’nın “**Üç Tarz-ı Siyaset**” eserini hatırlamak yerinde olur. Akçura, Osmanlı’nın geçtiği evrim sürecini üç aşamalı olarak şöyle sıralamaktadır: **1.İslamcılık; 2.Osmanlılık; 3.Türkçülük.** Osmanlı’da üçüncü aşamanın, yani **Türkçülüğün doğmasında 2 önemli faktör** rol oynamıştır: İmparatorluğun batı bölgelerinde ulusçuluğun (Yunan, Sırp, Bulgar, Romen, Arnavut milliyetçiliğinin) gelişimi ve bağımsızlık hareketlerinin imparatorluk topraklarının parçalanması ile sonuçlanması olgusu **bir tepki niteliğindeki Türk ulusçuluğunun** doğuşuna neden olmuştur. Öte yandan, Osmanlı’da tepkisel Türk ulusçuluğunun pekişmesinde dış Türklerin –özellikle Rus

emperyalizmine karşı mücadelede ün ve deneyim kazanmış **Türkistanlı aydınların büyük katkısı** olmuştur.

Kaçar İrani'nin bu dönemde geçtiği evrim süreci incelendiğinde farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Osmanlı'dan farklı olarak, İran devleti iç tehdit karakterli bölücülük hareketlerine maruz kalmamış, sadece dış tehditlere uğramıştır. **Temel grupla diğer etnik gruplar arasında iç çatışma yaşanmadığı için tepkisel Türk ulusçuluğu ortaya çıkmamış; dıştan gelen tehlikelere karşı savunma nitelikli İran ulusçuluğu doğmuştur.** Üçüncü aşamada ise bu evrim süreci Fars ulusçuluğunun ortaya çıkışı ile sonuçlanmıştır. Akçura'nın, Osmanlı'nın evrilme sürecine ilişkin düsturunu Kaçar İran'ına uyguladığımızda üç aşamalı evrim sürecini şöyle sıralayabiliriz: **1.İslamcılık; 2.İrancılık; 3.Farsçılık.**

İslamcılık evresinden bahsederken Panislamizmin temelini atan Seyit Cemaleddin Esedabadi Afgani'nin faaliyetine kısaca değinmek gerekir. 19. yüzyılın sonlarında "İttihade-İslam" örgütünün kuruluşu ile başlayan bu cereyan, kurucusu Cemaleddin Esedabadi'nin adı ile bağlıdır. Örgütün amacı bütün Müslüman ülkelerini tek bayrak altında birleştirerek batılı emperyalist güçlere karşı ortak mücadelesini başlatmak ve İslam'ı gericalik ve cehaletten kurtararak yeniden Aydınlanma çağına girmesini sağlamaktı. C. Esedabadi hakkında ilk yazılı bilgiyi sunan kişi olarak bilinen Nazimülislam Kirmani, "Esedabadi'nin amacını bir yandan Müslüman devletlerini birleştirerek İslam İttifakı kurmak, öte yandan Monarşi karşıtı harekete başlayarak İran'da Meşrutî düzene geçip Cumhuriyet kurmak" şeklinde özetlemiştir.

Faaliyetlerini Hindistan'dan Mısır'a kadar çok geniş bir coğrafyaya yayan Esedabadi, bu faaliyetlerini "İttihade-İslam", "Hövzeye-Bidaran" cemiyetleri, ayrıca Londra'da Mirza Melkum hanla ortaklaşa yayınladığı "Ziyaül-hafegin" gazetesi (daha sonra bu gazetenin yayınlanması İngiliz hükümetince yasaklanmıştır) aracılığıyla yürütmekteydi. Esedabadi taraftarlarının gerçekleştirdiği en önemli eylemlerden birisi 1896 Mayısında demokratik reformlara karşıtlığı ile bilinen Nasireddin Şah Kaçar'a yapılan suikast olayıdır.

İkinci evrede ortaya çıkan ideolojik tezler Şiilikle İranlılığı bağdaştırmayı amaçlayan tezlerdir. Bu tezlerden en önemlisi ünlü İran ideologu Mirza Ağa Han Kirmani tarafından geliştirilmiştir. Tezin teorik temelinde Şiilikle İran ulusal ülküsünü birleştirme olgusu yatmaktadır. Fakat daha sonra Pehlevi'nin iş başına gelmesi ve devlet politikasında Batılılaşma eğilimlerinin yoğunluk kazanması ile eski dönemlerden kalan Şiilikle ilgili İran geleneklerinin dışlanmaya başlandığı gözlemlenmektedir.

Toplumun o dönemlere ait hafızasının yok edilmesi için de “pehlevizm” ve “paniranizm” temelli İranlılaşma sloganları kullanılmaktaydı. Bu “İranlılaştırma” çabaları çevredeki yerel geleneklere karşı da kullanılmakta idi.

Pehlevi'nin iş başına gelmesi Fars milliyetçiliğinin gelişimindeki 3. Evre olan Farsçılığın teorik kuram olmaktan çıkıp pratikte uygulanması anlamına gelmekteydi. Bu kuramı geliştirenler arasında çok sayıda ünlü teorisyen vardır. Bunların içerisinde özellikle Türk kökenli olup, Fars milliyetçiliğinin geliştirilip bir ideoloji olarak ortaya çıkmasında çok önemli katkıları olmuş Hasan Takizade, Ahmet Kesrevi, Mahmut Afşar vb. dikkat çekmektedir. Bu teorisyenlerin ortak görüşü ülke için büyük tehlike olarak gördükleri bölgesel farklılıkların ortadan kaldırılarak merkezîyetçi bir devlet yapısının yerleştirilmesi, Batı tarzlı modernleşme, Farsça'nın bütün ülke çapında yaygınlaştırılması, İslam öncesi geleneklerin yeniden canlandırılarak Aryan ırkı, Aryan uygarlığı konularına vurgu yapılması yönündeydi.

İran'da Fars ulusçuluğunun gelişmesindeki **en önemli faktör Şiiliktir**. Şiiliği Sünni mezhebinden ayıran bazı farklı yanları vardır. En önemli fark ise Şiilikte Peygamberden sonra damadı Ali ve onun soyundan gelenlerin iktidara kalıtsal yoldan gelmeleridir. Şii inancıya göre Ali'nin 11 oğlu olmuştur, on ikinci ise kayıptır ve bir gün 12. İmam olarak zuhur edecek ve İslam dünyasının liderliğini üstlenecektir. Farsçılıkla Şiiliğin nasıl iç içe geçtiğini Richard Cottam şöyle anlatmaktadır:

“İranlıların Şiiliği kabul etmesinde İran ulusçuluğunun büyük rolü olmuştur. İran Şiiilerinin çoğunda şöyle bir yaygın inanış vardır: Ali oğlu İmam Hüseyin, son Sasani hükümdarı 3. Yezdigerd'in kızı ile evlenmiştir. Dolayısıyla sonraki İmamlar bu evlilikten doğmuşlar. **Bu yoruma göre Şii İmamlar şecere itibarıyla Aryan ırkındandır**. Bu Şii inancı önemli bir özellik arz ederek, tarih boyunca kendisini diğer İslami cereyanlardan farklı kılmış, farklı bir kimlik ve ayrıcalık kazandırmıştır. **Şii mezhebine inananların diğer Müslümanlar tarafından kabul edilmemesi olgusu da İran ulusçuluğunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır**. İran nüfusunun % 90'ı Şii mezhebine mensuptur, %10'u Hıristiyan ve Sünnilerden oluşmaktadır. Ulusçulukta toplum hüviyeti ile birey hüviyeti aynıdır. Dolayısıyla % 90 kendini toplum hüviyeti ile özdeşleşmiş olarak görmekte ve sadece % 10'luk küçük bir azınlık bunun dışında kalmaktadır. Böylece ortak hüviyetin oluşumunda mezhep bağlarının rolü sıkı ve sağlamdır. Edward G. Brown'ın yorumu ise şu şekildedir: 20. yy.a kadar İran devletine bağlılığın Şii mezhebine bağlılıkla eşdeğer olduğu fikri kimsede kuşku uyandırmazdı. **Ulusçulukla dinin yakın bağlılığı İran ulusçuluğuna alışılmadık farklı bir özellik kazandırmıştır**. Örneğin, Hıristiyan Batıda ulusçuluk dinden ayrı, seküler nitelikte ortaya çıktı.”

Fars ulusçuluğunun gelişiminde **bir başka etken dış kaynaklı** olup İran'da yıllardan beri devam eden İngiliz-Rus rekabetinin yarattığı sonuçlarla ilgilidir. 1907 yılında imzalanmış Rus-İngiliz Anlaşması ile İran bu iki ülke arasında iki nüfuz alanına bölünmüştür. Kuzeyde Rus nüfuz alanının sınırları Kasr-ı Şirin'den İsfahan ve Yezd

boyunca Rus-Afgan sınırının İran sınırı ile kesiştiği noktaya kadar uzanmaktaydı. Güneyde ise İngiltere'nin nüfuz alanının sınırları Afgan sınır hattından Bircand ve Kirman'a kadar uzanmakta, oradan da aşağı inerek Bender-Abbas'ta son bulmaktaydı. Rusya'nın etki alanına dahil daha geniş ve yoğun nüfusa sahip **kuzey bölge** 790 bin km2 bir alanı kapsamakta, İngiliz etki alanına ait **güney bölge** ise 335 bin km2 olup, daha küçük fakat zengin petrol yataklarına sahip, ayrıca Afganistan'a yakın bölge olması nedeniyle İngiltere için stratejik önem taşımaktaydı. İki bölge arasında bir de tarafsız alan mevcuttu. Bu iki emperyalist gücün İran'daki faaliyetleri ülkenin ekonomik ve politik hayatına, askeri işlerine daha fazla nüfuz etmelerini hızlandırıyor ve İran'ı giderek bu güçlere daha bağımlı hale getiriyordu. Öte yandan bu iki güç arasındaki güçlü rekabet de ülkede yaşanan kaosu daha da derinleştirmekteydi. Bu durum, toplumu kaostan kurtulmanın çarelerini aramaya, ülkeyi dış güçlerin işgalinden kurtarmaya itmiştir. Böylece ülkenin bağımsızlığını korumaya yönelik anti-emperyalist, anti-monarşist karakterli demokratik hareketler başlamıştır. 1905-1911 Meşrutiyet devrimi, İran'ın toplumsal hayatında radikal değişimlere yol açmıştır. 9 Eylül 1906 tarihinde Muzaffaraddin Şah Meclise Seçim Kanununu onaylamış, 30 Aralıkta ise ülkenin ilk Anayasasını imzalamıştır. İngilizlerin ve Rusların bu gelişmeler karşısındaki tepkisi gecikmemiştir. İngilizlerin onayını almış Rus askeri birlikleri devrimin kalesi olan Tebriz'de devrim yanlılarına karşı savaş açtığı gibi, İngilizler de Meclis binası kuşatmasında "Parlamentoların Anası" İngiltere'den getirdikleri toplarla Şah birliklerine yardım ederek İran demokratlarını şaşkına çevirmişlerdir. İngiltere, bir yandan ülkede demokratların güç kazanarak İran'ı İngiliz nüfuz alanından çıkaracağından korkmuş, öte yandan Rus yanlısı eğilimlerin ülkeye yayılmasından çekinmiştir. İngilizler 1905-1911 Meşrutiyet devriminin Hindistan'a yayılmasından da endişe etmişlerdir. Kaçarların Rus yanlısı politikalarından da kuşku duyan İngilizleri bu durum farklı manevralar yapmaya itmiştir. İran Meclisinin, 9 Ağustos 1919 İngiliz-İran Anlaşmasını onaylamayıp, 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan Rus-İran Anlaşmasını onaylaması gerçeği İngilizleri daha radikal kararlar almaya sevk etmiştir. Önceleri Kaçar karşıtı ve reform yanlısı ulemaya para yardımıyla bulunan İngilizler daha sonra 21 Şubat 1921(3 Hut 1299 hicri) tarihinde "3 Hut Darbesi" adı ile tarihe geçmiş darbe ile devrilen hükümetin yerine İngiliz yanlısı Seyid Ziya Tabatabai'nin gelmesini sağlamışlardır. Tabatabai başkanlığındaki kabinenin harbiye nazırı olan Rıza Han İngilizlerin himayesi ile yapılmış darbede aktif rol almıştır. Kuzistan'daki İngiliz petrol şirketi havzaları konusunda Rıza Han'la gizli anlaşma yapan İngiltere bölgedeki

varlığını güvenceye almıştır. 31 Ekim 1925 tarihinde Rıza Han Müessisler Meclisini çağırmıştır. Meclis, Kaçar Hanedanının kaldırıldığını ve ülke yönetiminin Rıza Han'a devredildiğini duyurmuştur. 12 Aralıkta Rıza Han, Pehlevi soyadını alarak kendini İran Şahı ilan etmiştir. Bu tarih İran'da yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur.

3.3 Rıza Şah Pehlevi döneminde devletin merkezileştirilmesi ve etnik azınlık politikalarına karşı tepkisel nitelikli etnopolitik hareketler

Rıza Pehlevi'nin iktidara gelmesi ile sert merkezileştirme politikaları da ivme kazanmıştır. Merkezileştirme politikaları: silahsızlandırma, vergilendirme, yarı bağımsız ilhanların zamanla kaldırılarak yerel otoritelerin yerine merkezden atanan devlet memurlarının tayini, zorunlu askerlik, göçebeliliğin sınırlandırılarak yerleşik hayata geçirilme şeklindeki baskıcı iskan politikalarını kapsamaktadır. Bunun sonucunda İran'daki etnik gruplar geleneksel yaşam tarzını terk ederek, Kaçarlar dönemindeki eski yarı bağımsız yapılarını kaybetmişlerdir. Bu sürece büyük ekonomik zorlukların yanı sıra şiddetli etnik ayrımcılık uygulamaları da eşlik etmiştir.

B. Balayan, Rıza Pehlevi'nin uyguladığı politikalar için iki aşamalı dönemlendirme yapmaktadır: Birinci aşama 1921-1925 yıllarını kapsayan, Kaçarlara karşı mücadelenin ve Rıza Han'ın ciddi politik meşruiyet sorununun yaşandığı dönemdir. Ayrıca bu dönem özellikle ülkenin kuzeyindeki kabilelerin silahsızlandırıldığı yıllardır. İkinci dönem 1925 sonrası kapsamakta ve güneydeki kabilelerin silahsızlanmaya tabi tutulduğu yılları içine almaktadır.

1905-1911 Meşrutiyet Devrimi süresince hareketin bastırılmasında aktif rol almış Rus-İngiliz kuvvetlerine ve onların işgalci politikalarını önlemekte zorlanan monarşiye karşı artan öfke halkın merkezi hükümete olan tavrını da etkilemiştir. İran'a yabancı müdahalelerinin Birinci Dünya Savaşı boyunca artarak devam etmesi, çevre bölgelerde merkezi yönetime duyulan hoşnutsuzluğu açık mücadeleye dönüştürmüştür. Böylece yabancı işgaline karşı yerel çaplı bağımsızlık hareketleri başlamıştır. Bu hareketler, dış güçlerin müdahalesine karşı koyamayan merkezi yönetime tepki niteliğinde olup, "Yabancı işgaline son!", "İran İranlılar için" sloganları eşliğinde yapılmıştır. İlk isyan dalgası özellikle 1919-1920 yıllarında İran'ın kuzey bölgelerinde Horasan, Gilan, Reşt, Azerbaycan'ın bir çok büyük şehrinde, Türkmen Sahrada başlamıştır. 1920'de Gilan'da Küçük Han başkanlığında Gilan Cumhuriyeti ve Tebriz'de Şeyh Muhammed Hiyabani başkanlığında "Azadistan" adında Azerbaycan

devleti kurulmuştur. Hiyabani başkanlığındaki Milli Demokrat Partisi dış güçlerin İran'a müdahalelerine karşı çıkarak, ülkenin devlet sisteminin yeniden yapılandırılarak cumhuriyet kurulması fikirlerini savunmuştur. Partinin organı, Tebriz'de yayınlanan "Teceddüd" gazetesi, merkezi hükümeti sert dille eleştirerek, radikal reformlar yapılmasını talep etmiştir. Partinin şubeleri- demokrat encümenleri bütün Azerbaycan eyaletine, kuzeydeki Kürt (Hiyabani Kürtlere silah yardımıyla da bulunmuştu) ve Türkmen bölgelerine de yayılmıştır. 1920 yılının Eylül ayında Azerbaycan'a yeni tayin olunmuş vali Muhbir as-Saltana Milli demokratlara karşı askeri eylemlere başlamıştır. İran Kazak (Kossak) birlikleri Demokratik güçleri dağıtarak (Hiyabani öldürüldü), Azerbaycan'da kontrolü ele almışlardır. Fakat 2 yıl sonra Şubat 1922'de Tebriz'de yeni bir isyan dalgası başlamıştır. İsyancılar, kendilerini Hiyabani'nin ardılları olarak "özgürlük gerillası", "despotizm karşıtları" ilan etmişlerdir. İran Jandarma kuvvetlerinde subay olan Lahuti başkanlığındaki isyancılar, Valiyi hapsederek eyalette kontrolü kısa sürede ele geçirmişlerdir. Tebriz'de geniş katılımlı mitingler düzenleyen demokratlar, İran'ın devlet sisteminin demokratikleştirilmesini ve Harbiye Nazırı Rıza Han'ın istifasını talep etmişlerdir. Şehri ablukaya alan Kossak birlikleri bu isyanı da bastırmayı başarmıştır.

Kuzey bölgelerinde Rıza Han'ın merkezileştirme politikalarına tepki olarak 1921-1925 yıllarında da devam eden bu isyanlar askeri yöntemlerle ancak 1925'in sonunda, Türkmen ayaklanmaları ise 1926 sonu, 1927'in başlarında bastırılabilmiştir. 1924'te Burucerd bölgesinin Kürtleri ayaklanmış, isyan bastırıldıktan bir süre sonra 1926 yazında Kürtler tekrar ayaklanmışlardır. 1926 ilkbaharında Kuzistan bölgesindeki Araplar isyan başlatmış, Sistan'daki Beluçlar da isyana katılmışlardır. 1927-1928 yılları arasında isyanın merkezi artık güney ve merkezi bölgelere kaymıştır.

Rıza Şah'ın baskıcı politikalarına karşı çevrenin tepkisini şiddetlendiren bir diğer neden İran'ı "**tek ülke, tek ulus, tek dil**" politikaları ile Farslaştırmayı amaçlayan uygulamalardır. Hommat Atayev'in de belirttiği gibi "Rıza Şah'ın politikalarının iki yönü vardı: bir yandan yerel feodal hanlarının iktidarını kırmaya çalışırken, diğer yandan da milli azınlıklara karşı şiddet uygulanmaktaydı." **Rıza Şah'ın etnik farklılıkları yok etmeye yönelik politikaları** o dönemde yerel halkları fazlasıyla rencide eden aşırılıklara da varmaktaydı. Azerbaycan'da, Kürt bölgelerinde, Türkmen Sahra'da yerel dillerdeki okullar kapatılmakta (okullarda Farsça eğitim yapılmakla birlikte, teneffüslerde yerel dillerinde konuşma gafletinde bulunan çocuklara para cezası uygulanmakta idi), bu dillerde yazılmış kitaplar, eski el yazıları yok edilmekte, yerel

kıyafetlerin giyilmesi yasaklanmakta idi. Türkmenlerin geleneksel küçük kaselerde yeşil çay içme alışkanlığı bile İran kültürüne aykırı bulunarak yasaklanmış ve Türkmenler “gerçek İranlılar gibi” bardaklarda siyah çay içmeğe zorlanmışlardır. 1923 yılında başbakan Rıza Han, Azerbaycan Eyalet Merkezi İdaresine yolladığı talimatında resmi kurumlarda konuşma dili olarak ve yazılı evrakların hazırlanmasında yalnızca Farsça'nın kullanılması, ayrıca bütün eyaletlerde, özellikle okullarda Farsça'nın yaygınlaştırılması emrini vermiştir. Bu talimat doğrultusunda yerel dillerde kitap basımı yasaklanmış, sokaklarda kendi ana dillerinde konuşan insanlar takiplere maruz kalmıştır. Atayev, bu şiddet uygulamalarını “**zorla Farslaştırma**” şeklinde tanımlamaktadır. Jigalina, Rıza Şah'ın etnik azınlıklara karşı uyguladığı politikaları “**denasyonalizasyon**” terimi ile ifade etmektedir. “Rıza Şah önce bu azınlıkları “başsızlaştırıyor”, yani yerel elit tabakayı hapis ve idam ederek ortadan kaldırıyor, sonra da “başsız” kalmış halkı zorunlu Farslaştırmaya tabi tutuyordu. Bu tür devlet politikaları İran milli eliti tarafından da toplumun Fars olmayan bölümünü hızla “tek ulus” temelinde asimile etmeye yönelik şoven bir algılama biçiminin pekişmesine neden oldu. Bu milliyetçiliği Richard Cottam “**liberalizmden yoksun milliyetçilik**” şeklinde tanımlamıştır.”

İran'da merkezin yukarıda bahsedilen “liberalizmden yoksun milliyetçiliğine” karşın çevrede demokratik hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır. Merkezin ırkçı politikaları yerel ulusçulukların doğup hızla güçlenmesine yol açmıştır. İran'da demokratik hareketlerin motoru konumunda olan Azerbaycan eyaleti 1905-1911 yıllarında monarşi ve emperyalizm karşıtı hareketlerden 1918-1920 Şeyh Muhammed Hiyabani'nin “Azadistan” (özgür ülke) devletine evrildiyse de, o dönemde Azerbaycan'da etnik ulusçuluğa dayalı mobilizasyonun geliştiği söylenemez. Ayrıca bu dönem Azerbaycan için bir dönüm noktası da sayılabilir. Kurucusunun Hiyabani olduğu Azerbaycan Demokrat Partisi içinde Hasan Takizade, Ahmet Kesrevi ile Hiyabani'nin yolları kısa sürede ayrılmıştır. Özellikle Kesrevi, Hiyabani'yi dar bölgecilik anlayışına göre suçlamıştır. Başını Kesrevi'nin çektiği “Tankidiyun” fraksiyonu bir süre sonra partiden ihraç edilmiştir. Hiyabani'nin otonom Azerbaycan devleti kurma girişimleri ile Takizade ve Kesrevi'nin Fars ulusçuğunun önemli ideologları olması olgusu arasındaki paradoksal görüş ayrılıkları dikkat çekicidir. Sonuç olarak, **Azerbaycan'da o dönemde bölgecilik eğilimlerinin güçlendiği**, diğer etnik gruplardan farklı olarak politik kurum ve örgütlerin, ayrıca entelejensiyanın güçlü bir şekilde varlık gösterdiği, fakat bu çabaları başarılı etnopolitik harekete dönüştürecek aydın bir ideoloji ve

belirgin bir stratejinin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Şövkət Tagiyeva, Hiyabani hareketinin yenilgiyle sonuçlanmasının temel nedenlerinden biri olarak **“hareketin ideolojik bulanıklığını”** göstermektedir.

Araştırmacılar o dönemde Kürtlerin tüm İran’da 140 kabile ve klandan oluştuğunu belirtmişlerdir. Sadece batı Azerbaycan’da yerleşik olarak yaşayan Kürtlerin 15 kabilesi, 75 alt-kabilesi ve 900 klanı mevcuttur. İstatistiklerden anlaşılacağı gibi kabile ve klanlarının sayısı yüzlerle ifade edilen İranlı Kürtler arasında o dönemde etnik konsolidasyonun güçlendiği, fakat 1940’lara kadar devam eden bu sürecin etnopolitik mobilizasyonun önemli öğeleri olan aydınlar, örgütler, ideoloji ve hareketlerden yoksun olduğu görülmektedir. Örneğin, 1920-1925 yılları arasında İran’ın kuzey-batı bölgesinde hükümete karşı sık sık askeri eylemlerde bulunan Şakak Kürt aşiretinin reisi İsmail ağa Simko’nun (Musul’da karargah kurarak, aktif bir şekilde İngilizlerden parasal ve askeri yardım almaktaydı) zaman zaman “bağımsız Kürdistan” söylemini kullanarak, diğer Kürt kabilelerinin desteğini kazandığı görülse de, bu ayaklanmaların bağımsızlık uğrunda yapılmış bir Kürt hareketi olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Jigalina’nın da belirttiği gibi: “Aslında “bağımsız Kürdistan” şiarı altında yerli aşiret ağalarının kendi yerel bağımsızlıklarını ve kişisel çıkarlarını kamufle etmeye çalıştıkları” gözlemlenmektedir. Bunun en açık örneği, 1926’da Rıza Şah’ın merkezileştirme politikalarına karşı ayaklanan Kelhor Kürt aşiretinin reisi Serdar Raşid’in, Rıza Şah’ın tahttan indirilerek, Kaçar hanedanının yeniden restore edilmesi ve iktidarın yasal temsilci Kaçar Prensi Salar-ed-Dövl’e devredilmesi talebinde bulunmasında görülmektedir. 1925 yılında Borcnurd ve Koçan bölgelerinde ortaklaşa isyan çıkarmış Türkmen-Kürt kabileleri her ne kadar Rusların Sovyet Türkmenlerine tanıdığı özgürlüğün onlara da verilmesini talep etseler de, gerçekte istekleri bağımsızlık fikrinden uzak olup yerel yönetimin genişletilmesi, kültürel özerklik ve sosyal reformların yapılması talebi ile sınırlı kalmıştır. Böylece, **Kürtlerin o dönemde etnopolitik hareket için gerekli olan kurum ve örgütlerden** (örneğin 1927’de Irak’ta kurulmuş “Khoybun” tipli pankürdist örgüt), **ideoloji ve stratejiden yoksun olduğu söylenebilir.**

Türkmenlerde de merkezileşmeye tepki olarak ve Sovyet Türkmenistan’ı örnek alınarak Türkmen Sahra’daki (İran’da) **Türkmenlerin geleneklerine sıkı sıkı sarılarak etnik konsolidasyon sergiledikleri**, fakat onların da Kürtlerde olduğu gibi o dönemde etnik ulusçuluğun gelişimi için gerekli olan milliyetçi aydınlar katmanından, siyasi örgüt ve hareketlerden yoksun oldukları gözlemlenmektedir.

Kuzistan'daki Arapların 1920'lerde İngilizlerin eli ile kurulan Irak örneğinden esinlendikleri ve etnik konsolidasyon sergiledikleri görülmektedir. Mahizibek başkanlığındaki Benitorof ve Şerfe Arap aşiretlerinin yapmış olduğu isyan bu konsolidasyona örnek teşkil etmektedir. Bu isyan kısa sürede bastırılmış ve Mahizibek Ahvaz'da idam edilmiştir. Rıza Şah'ın merkezileştirme politikalarının Araplar arasında merkezkaç eğilimleri hızlandırdığı, fakat bu eğilimlerin siyasi örgütler tarafından değil, yerel feodaller ve Şeyhler tarafından yönlendirildiği gözlemlenmektedir. Diğer kabile örneklerinde görüldüğü gibi, Arap kabileleri de merkezileştirme politikalarına şiddetle karşı çıkmakta, taleplerine yasal gerekçe olarak da ülke yönetiminin eskiden olduğu gibi Kaçar iktidarına verilmesi şeklinde ifade etmekteydiler. İran'ın en büyük feodal liderlerinden biri olan **Şeyh Hazal'ın Kuzistan bölgesinde yaptığı isyan hareketi, merkezileştirmeye karşı koyma ve yerel bağımsızlığını koruma amacını taşımaktadır.** O dönemde Harbiye Nazırı olan Rıza Han'ın teslim çağrılarına boyun eğmeyen Şeyh Hazal ona meydan okumakta, Rıza Han'a gönderdiği sert içerikli telgraflarında "Siz iktidara el koymuş bir gaspçısınız" diyerek, onu tanımadığını açıkça belirtmektedir. Bununla da yetinmeyen Şeyh Hazal, ülkeden sürgün edilmiş Kaçar Şahı Ahmet Şah'ı yeniden devletin başına getirmek için kampanya başlatmış, bu amaçla "Saadet" adında bir komite de yaratmıştır. Komite, bir bildiri yayınlarak, Ahmet Şah'a ülkeye geri dönmesi çağrısında bulunmuş, destek amacıyla büyük miktarda para ve ayrıca iktidarı gaspçılardan kurtarmak için Şah'la birlikte askeri birlikler eşliğinde Tahran'a ortak yürüyüş yapma teklifini de dile getirmiştir. İleri sürülen tekliflerden anlaşılacağı gibi, Şeyh Hazal, başkaldırı hareketine anayasalcı imaj ve demokratik hava kazandırmaya çalışmakla birlikte, aslında yerel bağımsızlığını her ne pahasına olursa olsun koruma çabası içinde olmuştur. Etnik temelde bir bağımsızlık hareketini hedeflemiş olsaydı, ne mevcut merkezi hükümeti, ne de ondan önceki Kaçar Hanedanını tanımaz, böylece İran'dan ayrılma isteğini de açıkça ortaya koymuş olurdu.

Rıza Şah'ın zorunlu iskan ve Farslaştırma politikalarına karşı isyan ve ayaklanmalar İran'ın kuzey bölgelerinde 1920'li yılların sonuna doğru büyük çapta bastırıldıysa da, merkezi ve güney bölgelerindeki isyan dalgaları hiç dinmeden, kimi zaman bastırılıp bir süre sonra yeniden alevlenmek suretiyle İkinci Dünya Savaşının başlarına kadar devam etti. Bölgede orta çağdan süregelen bir gelenekle farklı etnik gruba ait kabilelerin birleşmesi sonucu ortaya çıkan çok etnili kabile birlikleri ve konfederasyonları (örneğin Türk kökenli Kaşkay ve Arap kabilelerin birleşmesi ile ortaya çıkan "Hamse" birliği) mevcuttu. Rıza Şah'ın merkezileştirme politikalarına

uzun süre silahlı mukavemet gösteren bölgenin yarı göçebe kabileleri barış ve silahsızlanma yapıldıktan sonra zorunlu göçe, sürgünlere, ağır vergilendirmeye vb. uygulamalara maruz kalıyorlardı. Balayan'ın işaret ettiği gibi, bu asi kabileleri sindirmek için her yola baş vuran Rıza Şah, bu kabileleri yüzyıllardan beri yaşadığı bölgelerden sürerek susuz, verimsiz bölgelerde (bu göçler sırasında binlerce insan açlık ve salgın hastalıklarından ölmüştür) yerleşik hayata geçmeğe zorluyor, eski bölgelerine ise Fars kökenli nüfus yerleştiriyordu. Bunun yanı sıra vergilendirme işinde de etnik ayrımcılık yapılmakta, komşu Fars köylerinden daha düşük miktarlarda vergi alındığı halde, **Kaşkay, Lur, Araplar** ağır vergilendirmeye tabi tutulmaktaydılar. Uygulanan etnik ayrımcılık ve zorunlu iskan politikaları etnik mobilizasyon açısından ilginç sonuçlar doğurmuştur. Örneğin 1928 Şubatında Kaşkayların başlattığı isyan bütün Fars eyaletine yayıldığı sırada isyancılara Türk-Arap kabile birliği "Hamse" içindeki "Baharlı" Türk kabilesi de katılmıştır. Bu olay güneydeki kabileler arasında da etnik konsolidasyonun pekiştiğini göstermektedir.

Rıza Şah Pehlevi'nin ulusal modernleşme politikasının İran'ın Fars olmayan diğer etnik gruplarını Şahtan uzaklaştırdığını öne süren **Gods, başlıca etnik azınlık olarak o dönemde iki etnik grup olan Azerbaycanlıları ve Kürtleri ele almakta** ve Pehlevi'nin politikalarını şöyle değerlendirmektedir:

"Rıza Şah, ulusçuluğu **İran kültürünü "Farslaştırma" doğrultusunda kullandıkça, aynı oranda Azerbaycanlıların ve Kürtlerin de kendi etnik kimliklerine sahip çıkmalarını sağlamaktaydı.** Pehlevi, politik meşruiyet sağlamak amacıyla kendi monarşisini eski Pers imparatorluğunun varisi ilan etti. Fakat bu çabası **etnik azınlıkların politik olarak erimesini sağlayamayıp, tam tersine azınlıkların merkezden uzaklaşmasına ve etnik bilincinin yükselmesine neden oldu.** Toplum içindeki bu bölünme ileride İran'ın yapısal dezentegrasyonuna ve devlet istikrarsızlığına götürecektir süreci de başlatmış oldu."

A. Smith, Gods'ın bu düşüncesini vurgular şekilde söz konusu sürecin teorik formülasyonunu şöyle ifade etmektedir:

"Egemen etni devletlerinin çoğunun devletin içindeki **etnik azınlıkların sert muhalefetiyle karşılaşmaları, etnik milliyetçiliğin periferik, demotik toplulukları harekete geçirdiği** ve onlara yeni, öz-bilinçli bir siyasi çıkış olanağı verdiği bir sırada, gerek egemen, gerekse azınlık etninin etnik kimliklerini kuşatabilecek veya aşabilecek yeni bir siyasi kültür ve mitoloji "icad"ında başarısız kalındığını gösterir. Egemen etnilerin –ve milletlerin- öteki etnik toplulukları Batı Avrupalı devlet kurma ve millet oluşturma tarzında sürece dahil etmek için modern devleti kullanma girişimi, pek çok demotik etninin kararlı bir muhalefet sergilemesine yol açar."

3.4 Etnopolitik hareket konusunda genel değerlendirme

Kaçar hanedanının devrilip yerine Pehlevi'nin gelmesi olayı İran'da yeni bir

dönemi de başlatmıştır. **1925 sonrası bu dönem ülkede hızlı modernizasyon, sekülerleşme ve merkezileşme dönemi olarak bilinmektedir.** Rıza Şah'ın iş başına gelmesini hazırlayan koşulların başında bazı grupların ekonomik çıkarları ve dış güçlerin ülkeye müdahalelerinden kurtulma isteği gelmektedir. Mansur Muaddel bu koşulları şöyle özetlemiştir :

“19. yy. sonunda İran’da sınıfsal niteliği burjuva toprak aristokrasisi olan toplumsal gruplaşma yaranmıştır. Zanaatkarlarla birlikte bu sınıflar öncelikle ılımlı partide örgütlenmiş sonra reformcuların partisi denilen tutucu örgütlenmeği yaratmışlardır. Bu örgütler Rıza Han’ın iktidara gelmesinde önemli rol oynamıştır. Şah’ın düzeni sağlaması, bu sınıfların ekonomik etkinliklerini yürütebilmeleri açısından işlerine gelmektedir. Son Kaçar şahı Ahmet Şah’ı, Rıza Han’ı başbakan atamaya ikna etmek üzere Tahran pazarının önde gelen 256 tüccarı dilekçe yazarak ricada bulunmuştu. Ayrıca, ulema da (tüccarların ve toprak aristokrasisinin isteği ile uyum içinde) Rıza Han’ın Şah olması ve Pehlevi hanedanını kurmasında da yardımcı olmuştur.”

Nikki Keddie de konuyu aynı çıkar gruplarının hedefleri doğrultusunda ele alarak, Kaçarların ticaretin gelişimi ve dış güçlerin ülke üzerindeki denetimini azaltmak yönünde fazla etkinlik gösteremediklerini, fakat aynı dönemde İran’da çağdaş anlamı ile güçlü burjuvazi mevcut olmamakla birlikte, ekonominin rasyonelleşmesinden, ticaretin ve üretimin gelişmesinden, ayrıca dış güçlerin ülkeye müdahalesinin azalmasından yana olan grupların gücünün ve etkinliğinin giderek artmakta olduğunu belirtmiştir.

1909 yılı Meşrutiyetçilerin Muhammed Ali Şah üzerinde zafer yılı olsa da, sonraki on yıl İran’da derin otorite boşluğunun yaşandığı ve 20’li yıllarda artık reformistlerin düzeni sağlamak için “askeri diktatörlük” gereksinimini sıkça dile getirdikleri bir dönemdir. İşte bu dönemde iş başına gelen Rıza Han zamanla iktidarı kontrolü altına almış, büyük feodal hanlarının ayrılıkçılığına ve dış güçlerin işgaline son verecek modern merkezi devleti kurarak, burjuvaziye dayalı yasal sisteme geçmiştir. Böylece, orta çaplı toprak ağalarının öncül rolü ve çıkarları doğrultusunda yapılmış **“yukarıdan bir devrimle” eski feodal yönetim şekli terk edilerek, askeri-bürokratik sisteme geçilmiş oldu.** Toprak ağaları ve büyük tüccarların oluşturduğu bu sosyopolitik güç Rıza Han’ın politikalarını desteklemiş ve sonraki yıllarda bu kesimin temsilcileri orduda üst düzey subayları ve bürokratik sistemin yönetici kadrosunu oluşturmuştur. Rıza Şah’ın tarım reformları hukuken toprak üzerindeki eski mülkiyet şeklini değiştirerek, özel mülkiyet hakkını getirdi. Politik hayatta ise yeni yönetim, demokratik yönetim prensiplerinden uzak olmakla birlikte, anayasalcı yönetimi otokratik yöntemlerle idare etmeği ve Meclisi tamamen feshetmek yerine, tam

denetim altına almayı yeğlemişti. Sonuç olarak, Agayev'in de belirttiği gibi “**İran’da Kaçarların meşru feodal monarşisi, Pehlevi’nin plebisitar yarı feodal monarşisi ile değiştirildi.**” İran’da bu dönemde pre-modern yapıdan modern devlet yapısına geçilirken hanedan değişikliği de yaşanmış ve 1935 yılında *Devlet-i Memaliki Mahruseyi İran* adı kaldırılarak, *Devlet-i Şahinşahi İran* adı ile değiştirilmiştir.

İran’da geçen yüzyılın 20’li-30’lu yıllarında yaşanan ulus devlet temelinde merkezileşme politikalarını doğuran sebep ve bunların sonuçları kısaca şöyle özetlenebilir. Devletin merkezileşmesini sağlayan başlıca nedenler şunlardır: **1)**dış güçlerin İran’daki işgalcilik politikaları; **2)**anayasal hareketlerin Kaçar hanedanının gücünü iyice zayıflatması sonucu merkezi bürokratik sistemde otorite boşluğunun oluşması; **3)**seçkinleri belirleyici rolünden bahsederken, ülkenin kuzeyinde en gelişmiş ekonomik gücünü temsil eden (Azerbaycan eyaleti) burjuvazinin ekonomik rasyonalite adına merkezileşmeyi ve modernleşmeyi şiddetle desteklemeleri (bu noktada yeni dönemin temsilcisi olan burjuvazisinin çıkarları, yerel bağımsızlıklarını kaybetme endişesi ile merkezileşemeye karşı çıkan eski dönemin temsilcileri olan büyük feodal hanlarının çıkarları ile çelişmektedir); **4)** entelejensiyanın rolüne değinirken, bütün toplulukları içine alan teritoryel bir İranlılık üst kimliği yaratma çabaları Fars ulusçuluğunun gelişimini desteklemiştir. Rıza Şah Pehlevi’nin merkezileşme politikaları, Fars ulusal kimliği içinde diğer kimlikleri eritme ve Fars etnik grubunu devletin egemen etnik çekirdeği haline getirme çabaları, etnomilliyetçi kuramcılarının işaret ettikleri, etnik kimliklerin billurlaşma sürecini de başlatmıştır.

20-30’lu yıllarda İran’da etnopolitik mobilizasyon çizelgesi (Azerbaycanlılar, Kürtler, Araplar)

Mikro düzeyde etnik kimliğin gelişim düzeyi etnik grubun birleşme gücü etnopolitik liderlik ve grup desteğinin düzeyi etnik grubun büyüklüğü ve coğrafi konumu etnik grubun ayrımcılık duygusu ve rejimden	Azerbaycanlılar	Kürtler	Araplar
gelişim düzeyi	yüksek	düşük	düşük
birleşme gücü	yüksek	düşük	düşük
etnopolitik liderlik ve grup desteğinin düzeyi	yüksek	yüksek	yüksek
etnik grubun büyüklüğü ve coğrafi konumu	çok yüksek	yüksek	yüksek
etnik grubun ayrımcılık duygusu ve rejimden	yüksek	yüksek	yüksek

hoşnutsuzluk düzeyi

Mikro düzeyde Azerbaycanlıların etnopolitik mobilizasyon kaynaklarını incelediğimizde iyi gelişmiş etnik kimliğe, birleşme gücüne ve etnopolitik parti ve lidere sahip, sayısal olarak en büyük etnik grubu oluşturan, büyük bir arazide yoğun bir şekilde yaşayan, rejimden hoşnutsuzluk düzeyi yüksek bir etnopolitik grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Kürtler ve Araplar kabile şefleri ile yönetilmeleri, dağınmış klan ve kabilelerden oluşmaları, henüz etnopolitik lider, parti, ideoloji geliştirememeleri nedeniyle etnopolitik grup olmaktan ziyade kamusal grup veya T. Gurr'un tabiriyle "toplumsal ihtilafçılar" kategorisine daha yakın gözükmektedirler. Her üç grup rejimin merkezileştirme politikalarından hoşnutsuz oldukları için bölgecilik eğilimleri güçlenmiş durumda.

Makro düzeyde ele alındığında, politik çevrenin rejim değişikliği nedeniyle değiştiğini, Türk soylu Kaçar hanedanının idare ettiği feodal yapı yerine Fars asıllı Pehlevi hanedanının yönettiği plebisitar yarı feodal düzenin kurulduğu görüyoruz. Eski federal yapının kaldırılması nedeniyle sosyo-demografik ve ekonomik koşulların değiştiğine, bölgelerdeki gruplara karşı kültürel ve ekonomik ayrımcılığın güçlendiğine, bunun sonucunda ortaya çıkan etnosentrizmin rejim tarafından sert bir şekilde bastırıldığına tanık oluyoruz. Bu aşamada etnik grupların dış destekten yoksun kalmaları olgusu da rejimin işini iyice kolaylaştırmıştır.

**Rıza Şah döneminde etnik gruplara yönelik baskıcı politikaların
kültürel hayata yansımaları : Emir Hasanpur'un dilinden Kürt
şairlerin yaşadığı sıkıntılar**

“Rıza Şah, iktidarının pekişmesi ile birlikte, bütün Kürt kültürel geleneklerini, giyim kuşamını, edebiyatını, müziğini ve oyunlarını yasaklattı. Çağdaş şair Hemin, okullarda, dairelerde ve hatta sokaklarda binlerce Kürdün Kürtçe konuşma suçlamasıyla tutuklandığını, işkence gördüğünü ve aşağılandığını hatırlatmaktadır. Polis korkusu, dil üzerinde tahrip edici bir etkiye sahipti. Şair Hejar, otobiyografisinde kendisi ve babasının, birkaç Kürtçe kitabını metal bir kutu içine koyup şehir merkezinden çok uzakta olan köylerindeki bahçeye gömdüklerini yazmıştır. Onlar bu kitapları, yalnızca gece okuyorlar ve tekrar gömüyorlardı. Bir diğer şair Xala Min, şiirlerini yalnızca en yakın arkadaşlarına okuyor ve şiirin yazılı halde görülmemesinden emin olmak için kendisi şiiri ezberlemek zorunda kalıyordu. Şiirlerinden biri Xala Min'in bir arkadaşı tarafından köy camisinin okulunda özel bir toplantıda okunduğu zaman, bundan çok etkilenen genç Hejar şiirini istemek için üç günlük yolu yürüyerek Mahabat'a gitmişti. Şair, şiir yazdığını inkar etmişti.”

Dördüncü Bölüm

**İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'da ortaya çıkan
etnopolitik hareketler**

4.1 İran'da 2. Dünya savaşı sırasında etnik milliyetçilikleri besleyen temel faktör ve şartlar.

Rıza Şah Pehlevi'nin uyguladığı modernleşme reformları ve merkezileştirme politikaları ülkede sosyal, ekonomik, politik değişikliklere yol açmıştı. İç pazar oluşmuş, ülkenin ekonomik gücü kuzey eyaletlerinden (özellikle Azerbaycan eyaletinden) merkeze kaydırılmış, göçebe kabilelerin büyük kısmı yerleşik hayata geçmiş, etnik nüfusa dayalı eski bölünme sistemi kaldırılmış, yerine teritoryel bölünme sistemi getirilerek ülke 10 eyalete (eski sistemde eyaletler yerel halkların adı ile adlandırılmakta idi, yeni sistemde ise bu eyaletlere ad verilmeden sayısal numaralandırma yapılmıştır) bölünmüş, feodal hanların gücü zayıflatılarak yerel yönetim devlet memurları aracılığıyla merkeze bağlanmıştır. Fakat 30'lu yılların sonuna gelindiğinde **Rıza Şah'ın otoritesi iyice zayıflamış**, 1924 yılında olduğu gibi ülkede yine cumhuriyet kurulması yönünde talepler duyulmaya başlanmıştır. Bunun nedenini, örneğin ülkede bulunan İngiliz diplomatlar "Rıza Pehlevi'nin ifrat milliyetçiliğine ve yabancı düşmanlığına" bağlamaktaydılar. Ülke üzerinde dış güçlerin baskıları çoğalmış, merkezi otorite zayıflamış, Meclis, rejim değişikliği yapılması yönünde talepler ileri sürmüştür. Sonunda Rıza Şah iktidardan indirilerek, 1941 yılında ülkeden sürgün edilmiştir. İktidara Rıza Şah'ın yerine oğlu, genç ve deneyimsiz Muhammed Rıza getirilmiştir. Muhammed Rıza Şah'ın sonralar itiraf ettiği gibi, aslında 1949 yılına kadar iktidar üzerindeki denetimini gerçek anlamda sağlayamamıştır. 1941 yılında Sovyetler İran'da o dönemde faaliyetlerde bulunan Nazi ajanlarını bahane ederek ve 1921 Sovyet-İran Anlaşmasının güney sınırlarının güvenliği ile ilgili maddesinin Sovyetlere tanıdığı İran'da asker bulundurma hakkını gerekçe göstererek, İran'ın kuzey bölgelerine askeri birlik sevk etmiştir. Aynı dönemde, İngiliz birlikleri de İran'ın güney bölgelerine girmiştir.

Rıza Şah Pehlevi'nin iktidardan gitmesi ve merkezi otoritenin zayıflaması ile çevrede merkezkaç eğilimleri tekrar güçlenmeğe başlamıştır. Sürgün ve hapislerde olan çoğu eski kabile reisleri, feodal ağalar, hanlar, eski düzenin sağ kalmayı başarmış temsilcileri kendi yurtlarına ve makamlarına geri dönmüştür. Rıza Şah'ın 16 yıllık askeri diktatörlük rejiminin sona ermesi ile ülkede esen demokrasi rüzgarlarının yumuşattığı bir ortamda yeni politik partiler, örgütler, çeşitli yayınlar ortaya çıkmıştır. Ülke, Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi tekrar dış güçlerin politik ve askeri müdahalelerine maruz kalmıştır. Merkezi otoritenin zayıflaması, demokratik ortamın

oluşması ve dış güçlerin ülke üzerindeki manevralarında etnik grupları kullanması olgusu çevredeki tepkisel etnik seferberliklerin, Rıza Şah iktidarı döneminde etnik kimliklerin billurlaşması ve etnik bilincin yükselmesi sonucu etnomilliyetçi hareketlere dönüşmesine olanak sağlamıştır. **Fakat o dönemde etnik grupların tamamında etnopolitik mobilizasyonun olduğu söylenemez.** Bazı etnik grupların etnomilliyetçi eylemler düzenlemede çok aktif olduğu, diğerlerinin ise bu konuda fazla etkin olmadığı görülmektedir. Örneğin, Türkmenler ele alındığında, 1941 yılında kurulmuş olan İran Halk Partisinin, aynı yılın sonunda Deşt-i Gurgan'da faaliyete başladığı ve Türkmenler arasında politik canlanmaya neden olduğu görülmektedir. Fakat bu politik canlılık, Logaşe'va'nın da belirttiği gibi, İran'dan ayrılma düşüncesini taşıymıyordu, dolayısıyla politik özerklik, etnik ayrılıkçılık taleplerinden uzak idi. Aynı yıl Kuzistan Arapları da Deşt-i Mişan bölgesinde silahlı isyan başlatmış, fakat Yusuf Benitorof'un işaret ettiği gibi, bu isyan aşiretlerle köylüler arasında birliğin olmayışı ve en önemlisi milli liderlerin eksikliği nedeniyle kısa sürede bastırılmıştır. 1946 yılında güneyde Kaşkayların da bağımsızlık talebi ile isyan ettikleri bilinmektedir, fakat bu eylem de kabile isyanı şeklinde cereyan etmekteydi. Ülkede o dönemde en etkin etnomilliyetçi hareketlerin 1945-46 yıllarında kuzeydeki Azerbaycan eyaletinde ve kuzey-batıdaki Kürdistan eyaletinde gerçekleştiği görülmektedir.

4.2 Mohammed Rıza Şah Pehlevi döneminde 1945-46 etnopolitik hareketleri : Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti ve Mahabat Kürt Cumhuriyeti.

1920'li yıllarda gerçekleşmiş Kürt isyanları incelendiğinde bu eylemlerin etnomilliyetçi harekete dönüşmesi için gerekli politik kurum, aktörler ve ideolojiden yoksun oldukları belirtilmişti. **Artık 30'lu yıllara gelindiğinde İranlı Kürtler arasında etnomilliyetçi hareketlerin önemli ögesi olan ideolojik tezlerin ortaya çıktığı görülmektedir.** Mahabat doğumlu Seyid Huseyin Huzni Mukriyani, hayatının bir bölümünü Suriye ve Irak'ta yaşamış, Irak'ta bulunduğu sürede arkadaşı İranlı bilim adamı Ahmet Kesrevi Tebrizi** aracılığıyla Alman Nazilerinin Aryan ırkı hakkındaki ırkçı teorisini okuma ve benimseme fırsatı bulmuştur. **Mukriyani**, Kürtler ve Kürdistan tarihi hakkındaki araştırmalarını Kesrevi'nin çalışmalarına dayandırmaktadır. 1937 yılında Mukriyani kurucusu ve ideologu olduğu "**Kürtlerin sesi**" cemiyetinin "**Şule**" dergisini yayınlamaya başlamıştır. Bu dergideki bir makalesinde yazar, Kürtlerin Aryan ırkından geldiği tezini ortaya koymuş ve bu nedenle de aynen Almanlarda olduğu gibi Kürtlerin de imparatorluk kurması gerektiğini savunmuştur. Bir yıl sonra yayınladığı

“Mukri Kürdistanı” adında ikinci makalesinde kendi tezini bir az daha geliştiren Mukriyani’nin düşünceleri artık Kürt aydınları arasında yayılmaya başlamıştır. Yazar, öne sürmüş olduğu bazı düşünce ve iddialarından daha sonraları vazgeçip reddettiyse de, bu düşünceler uzun süre Kürt aydınlar arasında tartışılıp araştırılmaya devam etmiştir.

Rıza Şah’ın iktidardan düşmesinin ardından bütün İran’da olduğu gibi Kürt eyaletinde de bir çok kabile reisi sürgün ve hapislerden dönerek kendi bölgelerinde eski düzeni kurmaya başlamıştır. Bu kabile reisleri merkezin tayin ettiği devlet memurlarını görevlerinden uzaklaştırarak (veya kendileri kaçıyorlardı), bu görevlere kendi adamlarını getiriyor, merkezi otoriteden kaynaklanan boşluktan yararlanarak yerel yönetimi ele geçiriyorlardı. Böylece, 1940’lı yıllarda merkezi otoritenin denetiminden “kurtarılmış” Kürt bölgeleri ortaya çıkmıştır. Bu bölgeler kendi içine kapanmış, dış dünyadan izole olmuş adalar şeklinde olmuştur. Yalnız Kürt bölgelerindeki bu durum büyük kargaşa ve düzensizliği de beraberinde getirmiştir. Bu yıllarda Azerbaycan platosu köyleri, özellikle Urmiye gölü civarındaki bölgeler Kürt eşkiya ve çapulcuların yağma ve kıyımlarına maruz kalmıştır. O dönemde İran’ın Kürt bölgelerinde genel politik manzara böyledir. Kürt nüfusun sayısına gelince ise, farklı kaynaklardan elde edilen istatistikler 1940’lı yıllarda İran’daki Kürtlerin 2 milyon civarında olduğunu göstermektedir. Örneğin, Kürt siyasi lideri Abdurahman Gasemlu, Kürtlerin 1939 yılında İran’da 2-2.5 milyon olduğunu, Rus araştırmacılar ise 40’larda İran’daki Kürt nüfusun 1.8-2 milyon (toplam nüfusun %20-23’ü) civarında olduğunu belirlemişlerdir.

Merkezi otoritenin tamamen zayıflamış olduğu böyle bir ortamda Sovyet ordusunun da bölgeye girmesi ile birlikte bölgede yeni olaylar cereyan etmeye başlamıştır. Sovyetler genelde (İngilizlerden farklı olarak) kabilelerle fazla ilgilenmeseler de İran’ın kuzey bölgelerinin stratejik öneminden dolayı Kürt kabilelerinin özerklik taleplerini desteklemiş, onların İngilizlere ve merkezi hükümete karşı hasmane davranışlarını teşvik etmiş, bölgede yoğun propaganda faaliyetleri yapmışlardır. O dönemde Sovyetlerin himayesi altında Mahabat’da (Savcı bulak) Kürtçe “**Nisht Man**” dergisi (Vatan) de yayınlanmıştır. Dergi, 1942 yılında 11 kişinin katılımı ile kurulmuş, faaliyetlerini 1944 yılından itibaren genişletmiş olan, sonraları JK Cemiyeti olarak ünlenecek *Komala-i Jiyani Kurdistan* Partisinin yayın organı idi. “Nisht Man”ın ilk sayısında reform talepleri ileri süren yazıların yanı sıra, Mahabat kabilelerinin birliğini engelleyen kabileler arası çatışmaları ve çatışmalara sebep olan ağaların tutumunu konu alan eleştirel yazılara da yer verilmişti.

Siyasi faaliyet bakımından o dönemde İran Kürtleri, önceki dönemlere göre daha aktif olmuşlardır. Orta sınıf şehirli aydınlar katmanı ortaya çıkmış, önce **Komala J.K** (Kürdistan Diriliş Hareketi) Partisi, 1945'te ise Komala'nın dağılması üzerine, Azerbaycan Demokratik Partisinden esinlenerek **İran Kürdistan Demokrat Partisi** (İKDP) kurulmuştur. Partinin kuruluşunda siyasi ve dini lider olan Gazi Muhammed'in büyük rolü olmuştur. İKDP 8 maddelik programı İran Kürtleri için yerel yönetim ve özerklik hakkı, Kürtçe'nin eğitimde ve resmi dil olarak kullanılması, İran Anayasasının Kürdistan'daki yerel yöneticilerin yetkilerini güvence altına alması ve bu yöneticilerin yerel halk içinden seçilmiş olması vb. talepleri kapsamaktadır.

Irak'taki yenilgisinin ardından beraberindeki silahlı grup ve onların aileleriyle birlikte İran'a sığınan Molla Mustafa Barzani, Mahabat'ta İKDP'nin genel sekreterliği görevini üzerine almıştır. İran'ın kuzeybatısında faaliyetlerini yoğunlaştıran İKDP'nin üyeleri arasında kabile reislerinin yanı sıra büyük tüccarlar da bulunuyordu. Partinin bazı üyelerinin teklifi üzerine "Mahabat Cumhuriyeti" adında "serbest bölge" oluşturulması düşüncesi gündeme gelmiştir. Sonradan cereyan eden olayları McDowall şöyle anlatmaktadır:

"1945'in sonuna doğru Tahran'ın, Azerbaycan üzerinde kontrolünü kaybetmesi, Azerbaycan Demokrat Partisine (ADP) bağlı silahlı üyelerin İran birliklerini Azerbaycan sınırından çıkarması üzerine "Azerbaycan Halk Hükümeti" Azerbaycan eyaletinin tüm doğu bölgeleri üzerinde kontrolünü sağlamış bulunuyordu. Bu durumda Gazi Muhammed Batı Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan etme kararına geldi ve 15 Aralıkta Mahabat'ta küçük bir törenle Kürt Halk Hükümetinin kuruluşu ilan edildi. 13 üyeli bir hükümet oluşturuldu ve 22 Ocak 1946'da Gazi Muhammed başkanlığında içine Mahabat, Bukan, Nagada ve Uşnaviya şehirlerini alan Mahabat Cumhuriyeti kuruldu. Mahabat'ın, kendi yetkileri dışında bağımsızlığı düşüncesine karşı çıkan ADP'de gerilim meydana geldi. Mahabat Cumhuriyeti ilan edilmesinin hemen ardından Gazi Muhammed, ADP yönetimine bağlı yerel yönetim kurulabileceği koşulu kendisine iletilmek üzere Tebriz'e davet edildi. Fakat Gazi Muhammed'in, Sovyetlerin desteğini arkasına alması sonucu, Azerbaycanlılar Tebriz'den bağımsız Kürt oluşumunu tolere etmek zorunda kaldılar. Daha sonra gerilimin tırmanmasına fırsat vermemek ve Tahran'a karşı tek cephede birleşmek için 23 Nisan tarihinde Azerbaycanlılarla Kürtler arasında bir anlaşma imzalandı."

1942 Ocak İngiliz-Sovyet-İran Anlaşması gereğince, Bağlaşık Kuvvetleri savaşın sona ermesinin ardından 6 ay içinde İran'ı terk etmek zorundaydılar. Savaşın bitmesi ile güneyde İngiliz, daha sonra da kuzeyde Sovyet birlikleri geri çekilerek İran'dan çıkmıştır. Sovyetler çekilmeden önce Tahran'la ortak Sovyet-İran petrol şirketi kurma amacıyla Ekonomi Anlaşması (sonradan İran Meclisi bu anlaşmayı onaylamadı) imzalamışlardır. Bu anlaşma, Azerbaycan meselesine değinirken "konunun İran'ın iç meselesi olması dolayısıyla Hükümetle Azerbaycan halkı arasında** barışçıl yoldan

çözümüne kavuşturulması” gerektiğini de vurgulamaktaydı.

Aralık 1946’da İran hükümeti aktif Anglo-Amerikan yardımı ile askeri birliklerini Azerbaycan’a ve Kürdistan’a sokarak, özerklik yanlısı güçleri darmadağın etti. Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti ve ardından Mahabat Kürt Cumhuriyeti düştü.

Mahabat Kürt Cumhuriyetinin çöküş nedenleri arasında Fereshteh Koohi-Kamali şunları göstermektedir:

“Öncelikle Kürt toplumunun ana özelliği olan **kabile bölünmüşlüğü** - merkezi hükümete karşı direnişin sonucunda Kürt Cumhuriyetinin kurulmasında rol oynadığı gibi bu cumhuriyetin yıkılmasına da sebebiyet vermiştir. Değişik kabileler, daha doğrusu bu kabilelerin liderleri arasındaki çatışma ve çekişmeler ulusal hareketin önünde önemli engel olmuştur. Bir veya daha fazla kabilenin kendi çıkarları uğruna dış güçlerle iş birliği yapması Kürt tarihinde olağan bir haldir. **İkinci iç sebep cumhuriyetin iyi örgütlenmiş ve politik deneyime sahip güçlü yönetimden yoksun olması olgusudur.** Kısa bir süre yaşamasına karşın Mahabat Kürt Cumhuriyeti çok önemlidir. İran Kürdistanı tarihinde ilk kez ulusçu bilinç ve heyecanın ön planda olduğu bir harekettir. Ayrıca yönetim esas olarak geleneksel kabile rehberlerinden değil, kentli entelektüel ve soylular içinden çıkmış yeni elit mensuplarından oluşmuştur”.

McDowall da Kürtler arasındaki bölünmüşlüğe işaret ederek, “Mahabat Kürt Cumhuriyetinin çok küçük olduğunu, Saggız, Sanandac ve güneyde İngiliz-Amerikan bölgesi içindeki Kermanshah’ı kendi bünyesinde birleştiremediğini, ayrıca Mahabat dışındaki kabileleri bile milli oluşum etrafında toplamakta zorlandığını” belirtmiştir.

Jigalina da aynı hususları vurgulayarak, Mahabat Kürt Cumhuriyetinin, bütün Kürt nüfusunu içine alamadığına, **İran Kürdistan’ının sadece ¼’ini kapsadığına**, ayrıca İran hükümetinin Kürtler arasındaki bölünmüşlükten yararlanarak, Kürt Cumhuriyetini çökertmek için kuzeydeki Kürt bölgelerini kullandığına dikkat çekmiştir.

İran Kürtlerinin 1945-46 hareketi değerlendirilirken, o dönemde Kürt toplumunun içindeki bölünmüşlük, ekonomik açıdan geri kalmışlık, hareketin tüm toplumu değil de yalnızca ¼’ini kapsamaması gibi olumsuz göstergelere karşın, 1946’da Mahabat Kürt Cumhuriyetinin kuruluşu olgusunun **İran Kürtleri arasında Kürt etnik bilincin yükselmesi** açısından bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Merkez-çevre ilişkileri bağlamında ele alınırsa, merkez açısından bu hareket eski dönemlerden farklı olarak bir kabile isyanı olmaktan çıkıp, etnomilliyetçi çizgide bir mobilizasyon sergilemekte, ideolojisi, örgütü olan bir etnopolitik hareket olarak merkeze baş kaldırmaktadır. Mahabat Kürt Cumhuriyeti etnopolitik hareketlerin 2 önemli ögesi olan politik kurumlar ve politik aktörler açısından ele alındığında ise, **örgüt bağlamında hareketin aydın, belirgin ideoloji ve stratejilerden yoksun olduğu, elit kesim içinde ise sosyal farklılıklardan doğan kutuplaşma gözlemlenmektedir.**

Cumhuriyetin mevcut olduğu 11 ay boyunca Gazi Muhammed'in politik hedeflerini "özerklik mi, yoksa bağımsızlık mı" şeklinde formüle etme konusundaki bocalaması bunun en somut örneğidir. Politik aktörler meselesine gelince, dikkat çeken en önemli husus Cumhuriyeti kuran seçkinler arasındaki aşırı görüş farklılıkları, çıkarları dengeleyip ortak payda oluşturma konusundaki zorluklarla ilgilidir. Örneğin, Meclisteki vekiller arasında Sovyet yanlıları olduğu gibi, İngiliz bölgesine ait yerlerden temsil olunan İngiliz yanlıları ve merkezi hükümete yakınlık duyan vekiller de vardı. Bu durum politik aktörler arasındaki iç tutarsızlığı sergilemektedir. Ayrıca, hareket (kitle içindeki ideolojik çalışmaların yetersizliği nedeniyle) yeterli sayıda destekçi kitlesine sahip değildi, bu da merkezi hükümete bağı askeri birliğin Mahabat'a direniş görmeden girmesi konusuna açıklık getirmektedir.

Azerbaycan eyaletinde 1940'larda cereyan eden olaylar ana hatları ile anlatılmadan önce nüfus hakkında Sanan Azer'e dayanarak şu bilgiler verilebilir: "1939-40 yılı içinde İran'da hükümet tarafından yapılan nüfus sayımı o dönemde İran'ın toplam nüfusunun yaklaşık 10 milyon olduğu, bunun da 5 milyonun Türklerden (Azerbaycan eyaleti, Horasan Türkleri, Türkmenler ve Kaşkailer dahil), 3 milyonun Farslardan, 800 bin Arap, 700 bin Kürt, 300 bin Yahudi, Ermeni, Lor vb. oluştuduğu" belirlenmiştir. Ayrıca, 1956 yılına kadar yapılmış resmi nüfus sayımları arasında en güvenilir kaynak sayılan İran ordusunun 1948-1950 nüfus sayım sonuçları ülkedeki 16.5 milyonluk toplam nüfusun 5.3 milyonunun (%32.1'nin) Türkçe konuşan nüfustan oluştuduğunu ortaya koymuştur.

1941 yılından itibaren Azerbaycan'da çeşitli cemiyet ve örgütler kurulmuş, çok sayıda dergi ve gazete yayımlanmaya başlamıştır. Bunlar arasında en önemlisi 1941 yılında kurulmuş olan "**Azerbaycan**" cemiyetidir. Aynı adda gazete de yayımlayan cemiyetin milli güçleri aynı ideoloji ve politik hedefler doğrultusunda seferber etmede büyük katkıları olmuştur. Ayrıca, 1945-46 yılları arasında faaliyete başlamış Tebriz Devlet Üniversitesi, Tiyatro, Filarmoni, şair ve yazarlar birliğı, mimarlar odası, bestekarlar cemiyeti vb. kurumlar aracılığıyla çeşitli etkinliklere katılan aydınların halkın bilinçlendirilmesinde önemli rolü olmuştur. 3 Eylül 1945 yılında Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde **Azerbaycan Demokrat Partisi** (ADP) kurulmuştur. 20-21 Kasım tarihinde Azerbaycan'ın bütün bölgelerini temsil eden 744 delegenin katılımıyla **Azerbaycan Halk Kongresi** yapılmıştır. Kongreden 2 hafta sonra Azerbaycan Milli Meclisi için yapılan seçimler sonuçlanmıştır. 1945 yılı 21 Azer (12 Aralık) günü Tebriz'de Milli Meclis açılmış ve S.C. Pişeveri başkanlığında **Milli Hükümet**

oluşturulmuştur. Meclisin onayladığı 20 maddelik hükümet programında Azerbaycan muhtariyetinin dünyaya duyurulması, eğitimin ve tüm resmi yazışmaların ana dilde yapılması, geniş çaplı sosyoekonomik reformların yanı sıra Azerbaycan milli hükümetinin merkezi İran hükümetini tanımakla birlikte, merkezi hükümetin Azerbaycan muhtariyetine muhalif olmayan kararlarını kabul ve tatbik etmesi ile ilgili konulara da yer verilmiştir.

13 Haziran 1946 tarihinde Tebriz’de İran hükümeti ile 10 maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma, Azerbaycan Meclisinin Eyalet Konseyine dönüştürülmesi; eyalet hazinesinin %75’inin Azerbaycan’da kalarak kalan kısmının Tahran’a verilmesi; Türkçe’nin ve Farsça’nın resmi diller ilan edilerek her iki dilde eğitim yapılması; Azerbaycan hükümetince müsadere edilen toprakların köylülere dağıtılması; seçim yasalarının değiştirilerek nüfusa dayalı parlamenter temsilcilik prensibine göre yeniden düzenlenmesi vb. konuları içermekle birlikte Azerbaycan Hükümeti için büyük bir başarı sayılabilir. Çünkü G. Lenczowski’nin de belirttiği gibi bu anlaşma ile Pişeveri’nin tüm istekleri gerçekleşmiş, Tahran’ın eyalet üzerinde otoritesinin sadece nominal türden olup, hemen hemen bütün yetkilerin Azerbaycan rejimine geçtiği açıkça görülmektedir.

1945-46 Azerbaycan Özerk Cumhuriyetinin çökmesinde uluslararası konjonktür ve dış faktörlerin önemli rolü olmuştur.

Azerbaycan’da 1941-46 “21 Azer Hareketi” olarak bilinen hareket, merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde değerlendirildiğinde, Merkezi Hükümete karşı güçlü, politik bakımdan iyi düzeyde mobilize olmuş etnopolitik bir hareket görünümü sergilemektedir. Bunun en somut örneği, Azerbaycan Milli Hükümetine bağlı gönüllü Fedai ve Kızılbaş birliklerinin Zencan sınırındayken, zayıf konumdaki İran Merkezi Hükümetinin iradesini tamamen kırma amacıyla Tahran’a yürümek yönünde istekte (Pişeveri bunu engellemiştir) bulunmalarında görülebilir. Söz konusu etnopolitik hareket iç dinamikleri açısından değerlendirildiğinde, **politik kurumların döneminin ve bulunduğu coğrafyanın şartlarına göre iyi düzeyde bir demokratik işlerliğe sahip olduğu; yayınların bolluğu; entelejensiyanın çok aktif olduğu göze çarpmaktadır.** Bunun yanı sıra ideolojinin geniş kitleler arasında yaygınlaştırılması işindeki yetersizlik ve lider kadro (özellikle çöküşe yakın dönemde ortaya çıkan) içindeki kriz, hareketin yenilgiye uğramasında etkili olmuş faktörlerin başında yer almaktadır.

21 Azer Hareketi, 1918-20 Hiyabani Hareketi ile karşılaştırıldığında önemli farklılıklar ortaya koymaktadır. Özellikle ideoloji, öne sürülen politik hedefler, strateji

ve taktikler bakımından 1945-46 Azerbaycan Milli Hareketi daha ileri düzeyde bir mobilizasyona sahip olmakla birlikte, merkeze açıkça baş kaldırarak özerklik hedefini kısa süreli de olsa elde etmiş bir etnopolitik hareket olarak doruk noktasına ulaşmıştır.

4.3 Etnopolitik hareketler konusunda genel değerlendirme

İran'da 1945-46 yıllarında cereyan eden etnopolitik hareketler incelendiğinde merkezin zayıf, pasif bir pozisyonda bulunduğu ve inisiyatifin çevredeki etnomilliyetçi hareketlere geçtiği görülmektedir. İran tarihinde ilk kez çevre, bilinçli bir etnopolitik hareketle merkezden açıkça özerklik talebinde bulunmuş, işi, merkezi hükümeti anlaşma yapmaya zorlamaya kadar (Azerbaycan Hükümetinin merkezi hükümetle yaptığı 13 Haziran 1946 tarihli Anlaşma) götürmüştür.

Richard Cottam, çevredeki 1945-46 etnopolitik hareketlerin üzerinde dış faktörün rolünün çok önemli olduğunu vurgularken, **Kürt Milli hareketi** için “eğer Sovyetlerin İran'daki varlığı olmasaydı, belki Kürtler zamanla İran toplumu içinde (bir takım zorluklara rağmen) eriyip kaybolurdu” yorumunu yapmaktadır. **Azerbaycan Milli hareketi** için ise Stalin'in “İran Azerbaycan'ı 1946 yılında olgunlaşmış meyve gibi yenmeğe hazır durumda idi” yorumunu kullanırken, hem Sovyetlerin bu etnopolitik hareketlere yakından ilgisini ortaya koyuyor, hem de ilginç bir kıyaslama ile Kürt milli hareketine oranla Azerbaycan milli hareketinin ne denli olgunlaşmış olduğuna da dikkat çekmektedir.

Mansur Moaddel ise, söz konusu etnopolitik hareketlerin, merkezi hükümetin zayıflaması sonucu ortaya çıkan politik boşluk ortamından yararlanmaya çalıştıklarını öne sürerek, bu hareketlerin oluşumunu merkezdeki otorite boşluğu ile açıklamaya çalışmıştır. Bu tespit, etnopolitik hareketlerin zamanlaması ve geliştiği ortamı açıklamak açısından doğru olduğu halde, bu hareketlerin gelişme nedenlerini izah etme konusunda yetersizdir. İran'da geçen yüzyılda belirli aralıklarla yükselişe geçen etnik hareketler ve süreklilik arz eden etnopolitik hareketlilik yalnızca, merkezde belirli dönemlerde ortaya çıkan otorite boşluğu ile izah edilemez. Konu neden-sonuç ilişkisi açısından iyice araştırılarak, etnopolitik mobilizasyon bağlamında irdelenmelidir. Ekonomik ve sosyal faktörlerin yanı sıra etnopolitik hareketler de merkezi otoritenin zayıflamasında önemli rol oynamıştır. Merkezin uyguladığı entegrasyon politikalarının sekteye uğraması ile çevrenin dezentegrasyon çabalarının tırmanışa geçtiği dönemlerin eş zamanlı olması bir rastlantı değildir.

O. Jigalina konu ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmektedir :

“Merkezin Fars dilli nüfusu ile çeşitli dillere ve kültürlerle sahip çevre arasındaki dil, kültürel ve ekonomik farklılıkların Rıza Şah reformları sonucunda ortadan kalkmadığını, ülkedeki birlik görüntüsünün silah gücü ile sağlandığını ve merkezin çevre üzerindeki denetiminin azalması ile birlikte İran toplumu içindeki çelişkilerin yeniden ortaya çıktığını ve giderek güçlendiğini görüyoruz. 40’lı yıllar İran toplumunda dezenteleşme süreci ve sosyal tabakalaşma eğilimlerinin ağırlıkta olduğu bir dönemi, 50’li yıllar ise ekonomik, ideolojik ve güç faktörlerinin de etkisi ile bu sürecin toplumsal seferberliğe doğru gittiği bir dönemi kapsamaktadır.”

1945-46 ayrılıkçı hareketleri incelenirken, İran için o güne kadar yeni olan farklı bir milliyetçi türüne – *birleşmeci ulusçuluğa* rastlanmıştır. Tezin 1. bölümünde (sayfa 13) ulusçuluğun tipolojisinden bahsederken, M. Hechter’in milliyetçiliğin bir türü olarak belirlediği birleşmeci milliyetçiliğe de değinilmiştir. Hechter’e göre, “birleşmeci milliyetçilik – politik olarak bölünmüş, fakat kültürel açıdan türdeş olan toprakları bir devlet altında birleştirme çabalarını kapsamaktadır.” Araştırmacılar o dönemde Sovyet Azerbaycan’ı ile İran Azerbaycan’ı arasındaki özel ilişkiye ve sınırın iki ucundaki kardeşler arasındaki yakınlığın gelişmesi için fırsatın çok yüksek olduğuna dikkat çekmektedirler. Her ne kadar İran’da Azerbaycan milli hükümeti bu konuyu resmi söylemde dile getirmese de, özellikle Sovyet Azerbaycan’ında bu yönde çabaların ve resmi girişimlerin olduğu bilinmektedir. 1945-46 Azerbaycan milli hareketi sürecinde kuzeydeki soydaşları ile etkileşim içinde oldukları, birleşme isteklerinin bazı aydınlarca dile getirildiği görülse de, bu yönde geliştirilmiş stratejik hedeflerin, politik taleplerin ve belirgin ideolojinin varlığından söz etmek güçtür. Ayrıca, Azerbaycan milli hükümetinin başından beri ortaya koyduğu özerklik yanlısı politikaları, birleşme konusunda bir stratejik hedefin açıkça ortaya konmasını da zorlaştırmaktaydı.*

Söz konusu dönemde cereyan eden etnopolitik hareketleri toparlayıp karşılaştırmalı çözümlemesinin yapılabilmesi için aşağıdaki model oluşturulmuştur.

1945-46 yıllarında İran’da etnopolitik mobilizasyon çizelgesi (Azerbaycanlılar, Kürtler, Araplar)

Mikro düzeyde	Azerbaycanlılar	Kürtler	Araplar
etnik kimliğin			
gelişim düzeyi	çok yüksek	çok yüksek	yüksek
etnik grubun			
birleşme gücü	çok yüksek	orta	düşük
etnopolitik liderlik ve			
grup desteğinin düzeyi	yüksek	yüksek	düşük
etnik grubun büyüklüğü			
ve coğrafi konumu	çok yüksek	yüksek	yüksek

etnik grubun ayrımcılık

duygusu ve rejimden

yüksek

yüksek

yüksek

hoşnutsuzluk düzeyi

Bu dönemin etnopolitik hareketleri incelendiğinde, Azerbaycanlıların ve Kürtlerin liderlere, partilere sahip etnik gruplar olarak politik sahnede yerlerini aldığı görülüyor. Azerbaycan'da politik kurumlar çok daha iyi organize olmuş ve bütün Azerbaycan bölgesini kapsamış durumda. Bu bakımdan, mikro düzeydeki bütün etnopolitik mobilizasyon kaynakları kullanma bağlamında ele alındığında, Pişeveri Milli Hükümetinin, 20 yy. İran tarihinde en iyi politik organizasyona sahip etnopolitik hareket olduğu söylenebilir. Arapları bu dönemde daha ziyade toplumsal ihtilafçılar kategorisinde ele almak gerekir. Etnopolitik hareket henüz Araplarda tam mobilize olmamıştır. Her üç grubun uğradığı ayrımcılık duygusu ve rejimden hoşnutsuzluk düzeyi yüksektir.

Makro düzeyde incelendiğinde, politik çevrenin devlet içindeki otorite boşluğu nedeniyle değiştiği, rejimin zayıfladığı görülmektedir. Sosyo-demografik ve ekonomik alanlarda etnopolitik grupların baskın grupla rekabete girmiş olduğu; rejimin baskıcı politikalarının etnopolitik hareketleri körüklediği; ayrıca etnik grupların o dönemde aldıkları dış desteğin onları cesaretlendirdiği bilinmektedir.

1945-46 etnopolitik hareketleri döneminde Azerbaycan'da yaşanmış

gerçek hayat öykülerinden bir örnek

Merkezin etnik ayrımcılık politikaları sonucu eski apolitik liberal

görüşlerinden sıyrılarak etnopolitik harekete katılma sürecini yansıtan

bir insan portresi : İsmail Şems

1914 yılında Tebriz'de doktor ailesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Tebriz'de tamamladıktan sonra yüksek öğrenim için Tahran'a gider. Tahran Üniversitesi Hukuk fakültesinden mezun olduktan sonra Tahran Askeri okulunda 6 aylık eğitimden geçer. İşte bu dönemde başından geçen olaylar hayatında radikal değişimlere yol açar. İlk gençlik yıllarında kendini siyasetten uzak, ılımlı, liberal görüşlere sahip bir insan olarak tanımlayan İsmail Şems, özellikle Tahran'daki eğitimi sırasında yaşadığı olayların

kendisini sürükleyerek hızlı bir politizasyon süreci içinde nasıl dönüştürdüğünü şöyle anlatmaktadır :

“Siyasal hayata atılmam, Tahran hükümetinin baskı ve aşağılamaları sonucu ortaya çıkmıştır. Daha ilkokuldayken, teneffüslerde Türkçe konuşanlar ellerine tahta cetvelle vurularak ve ya para cezası ile cezalandırılırdı. Üniversite yıllarında Farsça kitap diliyle konuştuğum için alay konusu olur, “Bu bir Türk” diyerek dalga geçerlerdi. En ağır aşağılamalara ise ordudayken uğradım. Bölükteki tüm Azerbaycan kökenli askerler kimliği nedeniyle sık sık hakarete uğradı. Tatbikat sırasında birisi hata yaptıysa, tüm Azerbaycanlıları toplayarak, kışla meydanında her kesin gözü önünde defalarca “Ma Torke Herim (biz eşek Türküz)” demeğe zorlardı. Ömrüm boyunca uğradığım hakaret ve aşağılamalar nedeniyle bu İran adlanan devlete bir daha hizmet etmeme kararı aldım. 1940’ta Tebriz’e giderek, serbest avukatlık mesleğini icra etmeğe başladım. O sırada 15 arkadaşımınla birlikte “Azerbaycan” cemiyetini kurduk. “Azerbaycan” cemiyetinin 2. Sekreteri, cemiyetin resmi organı “Azerbaycan” gazetesinin de editörlüğüne seçildim. Bizim sloganımız şöyle idi : “Ne Fars, ne Rus” O dönemde Kuzey Azerbaycan’da Genel Sekreter M.C. Bagirov’un Güney Azerbaycan’ı Kuzeyle birleştirme girişimleri vardı. Biz bunun aleyhine idik. Çünkü bu durumda biz Rus’a tabi duruma düşecektik. Biz ise ne Rus’a, ne de Fars’a tabi olmak istiyorduk. Tek isteğimiz şuydu, Azerbaycan’ı Azerbaycanlılar idare etsinler. Hedefimiz İran içinde özerklik kazanmak idi. Cemiyet önceleri gizli, sonra açık faaliyet yapıyordu. Gazetemizin siyasi görüşleri Rus ve Fars tabiciliğine karşı olduğu için İran’la Rusya birleşerek, bizi yok etmeğe çalıştılar. Gazete kapatıldı, beni sürgün ettiler.

1945 yılında ADF’ye (Azerbaycan Demokrat Fırkasına) üye oldum. Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde bir çok görevler üstlenmiş bulunuyorum. Azerbaycan Milli Meclisinin resmi organı “Azad Millet” Gazetesinin, daha sonra ADF’nin organı olan “Azerbaycan” gazetesinin editörlüğünü yapmış, ADF merkezi komitesi üyesi, Güney Azerbaycan Ali Mahkemesinin üyesi, ayrıca Müsadere komitesinin üyesi seçilmiş bulunuyorum. Azerbaycan Milli Hükümetinin büyük başarıları olmuştur. Hükümet başkanı S.C. Pişeveri, çok vatanperver bir insan idi. Şartlar el verseydi, çok büyük başarılar kazanacaktı. Fikrimce, onun en büyük başarısı, Tahran Hükümeti ile imzalamış olduğu anlaşma idi. Bu anlaşma iki açıdan önemli idi. Birincisi, okullarda Azerbaycan’ca eğitim verilmesi, ikincisi, Azerbaycan’da şehirlerin ve köylerin idaresinin yerli encümenlere verilmesi olgusuydu.

1946 yılında Azerbaycan Milli Hükümetine, Gavamussaltana hükümetince tazyik

edildikten sonra bir yıl boyunca Tebriz’de saklandım. ADF dağıldıktan sonra “Nicat” adında gerilla teşkilatı kuruldu. Maksat mücadeleyi sürdürmek idi. Fakat buna fırsat olmadı. Tahran birlikleri Tebriz’e girerek, 18 bin insanı katletti. Kendim bilhassa bu vahşete tanık oldum. Eşim ve babam tutuklanınca Tahran’a gitmek zorunda kaldım. Altı ay da Tahran’da saklanarak yaşamaya devam ettim. Takip edildiğimi anlayınca ülkeyi terk etmeğe mecbur oldum. 1948 yılında Türkmenistan sınırını geçerek, Sovyet toprağına ayak bastım. Önceki faaliyetlerim ve siyasi görüşlerimden dolayı tutuklanarak Sibiryaya kampa gönderildim. KGB’den çok çektim, hatta bir ara beni öldürmek bile istediler.”

Beşinci Bölüm

İran İslam Devrimi öncesinde etnopolitik mobilizasyonu besleyen temel faktörler

5.1. Etnik azınlıkların Şahtan hoşnutsuzluğunun, temel faktörlerden biri olarak İslam devrimi üzerindeki etkileri. “Ak Devrim” kapsamındaki reformların çevreye ekonomik ve sosyopolitik yansımaları.

Mohammed Rıza Şah Pehlevi’nin 1963’te başlattığı **Ak Devrimle** İran’da toprak reformu gerçekleştirildi. Ayrıca petrol ihracatından elde edilen gelirlerle büyük yatırımlar yapıldı. Toprak reformu büyük toprak ağalarının gücünü kırarken, çok güçlü aşiret reisleri de Tahran’da “zorunlu ikamete” tabi tutularak yerel etkinlikleri zayıflatıldı. Öte yandan reform sonucunda topraksız kalan köylüler iş bulma umuduyla güneydeki petrol bölgelerine ve büyük şehirlere göç ettiler.

Ülkede gerçekleştirilen ekonomik reformların büyük toplumsal etkileri oldu. Bu etkiler özellikle merkezle çevredeki etnik gruplar arasındaki ilişkiler üzerinde daha belirgin değişikliklere yol açtı. Yatırımlar genellikle merkezi bölgelere yapılmakta, yeni fabrikalar, petrol rafinerileri, elektrik santralleri vb. sanayi kuruluşları başkent Tahran ve civarında yoğunlaştırılmakta idi. Bir yandan ekonomik güç giderek merkezde toplanıyor, diğer yandan çevre ekonomik olarak sürekli güç kaybederek, gerilemeye devam ediyordu. Bunun yanı sıra çevre geleneksel gelir kaynaklarından da yoksun

bırakılmakta idi. Örneğin, göçebe kabilelerin yüzyıllar boyu sürdürdüğü ve büyük gelir sağladığı sınır aşırı göç ve ticaret ortadan kaldırıldı. Tütün üzerinde devlet tekeli oluşturuldu, ayrıca başka merkezleştirici tedbirlerle bölgeler devlet sistemi içine alındı. Merkeze ve petrol endüstrisine yapılan yatırımlar ve çevrenin gelirlerden giderek daha az pay alması olgusu büyük kutuplaşmaya neden oldu. Bu da McDowall'ın de belirttiği gibi merkezle çevre arasında eşitsizliği arttırmakta idi ve bu fark 1970'lerin ortasında daha belirgin bir hale gelmişti. Bu fark merkezle çevre arasındaki etkileşimi büyük ölçüde değiştirdi. Ekonomik gücün merkezde toplanması süreci merkezle çevre arasındaki ekonomik rekabeti kızıştırmakta, bu da çevreyi yeni politik çözümler aramaya sevk etmekteydi. Jigalina, ekonomik rekabetin çevre üzerindeki etkilerini şöyle anlatmaktadır :”Ekonomik özgürlük veya en azından ekonomik eşitlik yönünde talep ileri süren çevre, böylece belirli oranda politik özgürlük kazanarak, bu yolla çevrede “Fars” sermayesinin etkisini azaltmayı, eyaletlerdeki iç meseleleri kendi çıkarları doğrultusunda özgür, özerk bir biçimde çözmeği amaçlıyordu.”

Merkezle çevredeki etnik gruplar arasındaki rekabet ekonomik alanla sınırlı olmayıp, kültürel alanda da etkisini göstermekteydi. Muhammed Rıza Şah rejiminin, Pehlevi hanedanına kutsal hava vererek, Tanrısal güçlerle bağdaştırma çabaları, Fars dili ve kültürüne mistik anlam yükleyerek yüceltme, ayrıca bu kültürel öğeleri eğitim ve basın-yayın aracılığıyla sürekli çevreye dayatma girişimleri, etnik grupların tepkisini pekiştirdiği gibi, merkezle çevre arasındaki kültürel rekabeti de körüklemekte idi. 1925-79 yılları arasında iki Pehlevi Şahı tarafından gerçekleştirilen ülkeyi modernleştirme politikaları Fars etnik grubunu devlet yönetimi ve ülkenin toplumsal hayatının bütün önemli alanlarında egemen konuma getirmekle birlikte, **diğer Fars olmayan etnik grupları ekonomik, sosyal, kültürel alanlardan sıkıştırarak, Farsları**, ülkedeki üstün konumlarını pekiştirmeye ve daha da genişletmeye sevk etmekteydi. Bu gelişmelere tepki olarak, farklı bölgelerde etnik bilinç yükselmekte, yerel aydınların kendi kültürlerine sarılması sonucu etnik kimliklerin gelişimi de hızlanmakta idi. Merkezle rekabette çevreyi esasen küçük ve orta çaplı burjuvazi, entellejensiyanın yanı sıra çıkarları merkezden uzaklaşma ve yerel işlerde özerklik kazanmadan yana olan seçkinler temsil etmeğe başladılar. 60'lı yılların sonu 70'lerin başında etnik grupların politik aktivitelerinin arttığı, fakat rejimin baskıları nedeniyle gizli yapıldığı görülmektedir.

Bu dönemde İran paradoksal bir gelişme içine girmişti. **Bir yandan merkezin, bütün toplumu entegre etme yönündeki yoğun çabaları, öte yandan çevrede bu**

çabalara tam zıtlık teşkil edecek şekilde etnik temelli konsolidasyon eğilimleri güçlenmekte idi. N. Keddie, yoksulların, orta sınıfın ve milli azınlıkların Şah rejiminden hoşnutsuzluğunu, devrimi doğuran temel nedenler olarak görmekte ve bu hoşnutsuzluğun baskıcı rejime, ekonomik zorluklara, Amerikan ve diğer Batı etkilerine karşı bir protesto şeklinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Keddie'nin İran örneğinde işaret ettiği devrim sırasında sınıfsal mücadele ile etnik hoşnutsuzlukların birleşmesi olgusunu Cynthia H. Enloe genel planda **-devrimlerle etnik çatışmalar arasındaki ilişkiler** düzeyinde incelemeye çalışmıştır. Enloe, etnik sorunların, kurumları işlevleri dışına çıkararak, sistemin meşruluğunu kaybetmesine önemli katkıda bulunmakla birlikte, sistem değişikliği için ülkede geniş çaplı kitle ayaklanmasını sağlayamadığından dolayı **etnik hoşnutsuzlukların tek başına devrim için yeterli olamadıklarını öne sürmektedir.** Enloe'ye göre :”Devrim sırasında etni mensupları **2 türlü davranış** sergileyebilmekteler : **1)** ulusal çapta politik sürece tam katılmayı tercih ettikleri zaman çökmekte olan kurumların yıkılmasını sağlayabilirler; **2)** daha geniş otonomi veya ayrılma talebinde ısrar ettiklerinde hükümeti gelişme için gerekli toprak ve insan gücü kaynaklarından yoksun bırakabilirler.” Enloe, ayrıca iki ve daha fazla topluluk arasında etnik çatışmanın toplumun yapı ve dokusunda hasara yol açacağı gibi, çözülmedikleri takdirde sonucun devrim değil, iç savaş olacağını da vurgulamaktadır.

60'lı yıllardan itibaren İran'ın **çevre eyaletlerinde etnopolitik mobilizasyon belirtileri görülmekte**, gizli faaliyet gösteren parti ve örgütler ortaya çıkmakta idi. Kürdistan, Azerbaycan, Beluçistan vb. bölgelerde faaliyet gösteren bu örgütlerin bir kısmı radikal, diğer kısmı da ılımlı talepler ileri sürmekte idi. Bunlara örnek olarak **İran Beluçistan Halk Partisini (İBHP)**, yeniden faaliyete başlamış **İran Kürdistan Demoktatik Partisi (İKDP)**, 1967'de Sistan-Beluçistan eyaletinde kurulan **Batı Beluçistan Devrimci Bağımsızlık Halk Partisini**, 1969'da faaliyete başlayan **“Komala”**, vb. gösterilebilir. Bu örgütler İslamcılarla birlikte Şah'a karşı muhalefet safında yer almakta, bunun yanı sıra İran'ın iç eyaletlerindeki etnik topluluklardan olan “güney kabileleri federasyonu” kurmaya çalışan Kaşkaylar vb. ile de dayanışma içindeydiler.

5.2 İran İslam Devriminin ideoloji doktrini ve Fars etnik çekirdeği temelli

Şii Müslüman üst kimliğinin ortaya çıkışı.

Muhammed Rıza Şah'ın reformlarının hızlı ekonomik büyümeğe öncelik tanınması ve toplumun gereksinme ve yeniden bölüşüm konularını göz ardı etmesi olgusu ciddi toplumsal sorunlara yol açtı. 60'lı-70'li yıllarda bu toplumsal sorunların çözülmesi için Şah'a ve emperyalist güçlere karşı aktif mücadele veren başta solcu grupların yanı sıra dinci gruplar da dikkat çekmektedir. İran solu, halkın bütün katmanlarının tek bir cephede birleşerek, rejime karşı mücadele etmesi stratejisini benimseyerek, ortak mücadele konusuna odaklanırken, sol ile sağın sosyopolitik projeleri arasındaki farklılıkları konusunu ihmal etmekteydi. Solcuların göz ardı ettikleri bir başka konu ise 70'li yıllara gelindiğinde, dinci güçlerin radikal-popülist bir söylem geliştirdiği olgusudur. Bu söylem kitleler arasında yayılarak, *Mustazafin'in* (ezilenlerin) kendilerini ezenlere karşı ayaklanmasını, ulema ya da dini liderlerin önderliğinde, Tevhid ve İslami adalet temelleri üzerinde ümmet kurmasını vazediyordu.

Dinci grupların halk içerisinde giderek daha fazla destek kazanmasının bir diğer nedeni kuramsal düzeyde önemli dinci ideologların yetişmiş olması gerçeğidir (solcular yıllarca Şah'ın baskılarına hedef olmuş, lider kadroları ve teorisyenleri sürekli kıyımlara uğramışlardır). Batının esaslı bir eleştirisi ve İslami düzenin yeniden canlandırılmasına yönelik bir siyasal söylem geliştiren **Murtaza Mutahhari, Ali Şeriati ve Celal Al Ahmed politik İslam'a dayalı teokratik düzen projesinin teorisyenleri, ideologları oldular.** .

19. yüzyılda Ağa Han Kirmani ve 20. Yüzyılda Ahmet Kesrevi tarafından İslam öncesi İran mirasının liberal ulusçuluk kavramları ile bağdaştırılarak geliştirilmiş ve daha sonra Pehlevi Şahları tarafından uygulanmış olan modern ulusçuluğun 1960'ların başından itibaren yerini yeni düşünce ve kavramlara bıraktığı gözlemlenmiştir. Nikki Keddie bu yeni fikir akımlarını ve onların temsilcilerini şöyle sıralamıştır :

“Bu yeni fikir akımlarının başında “Garbzedegi” kitabı ile ün kazanmış, Batıcılığa karşıtlığı ile tanınan ve İranlıların kendine özgü ve Doğulu oluşunu savunan **Calal Al Ahmet** gelmektedir. Aynı dönemde din adamları arasında da muhalefet büyümekte idi ve bu cepheye mensup bazı entelektüeller yeni eserler yazıyor ve geçmişin dini reformistlerinden Cemaleddin Afgani'nin ve 20. yy.da yaşamış Naini'nin (1909 yılında otokrasiye karşı en iyi korunmanın anayasa olduğu fikrini ireli sürmüştür) eserlerini yeniden yayınlıyordu. O dönemde faaliyet gösteren önemli gerilla grubu olan ve İslam'ı sosyalist düşüncelerle bağdaştırarak yeniden yorumlayan Mucahedin-e Halk grubunun kullandığı söylem büyük hatip, ilerici görüşlü İslam devrimcilerinden **Ali Şeriati'ninkine** çok benzemektedir. Bu gruplardan ve kişilerden bazıları “kökten dinci” ve ya tamamen “geleneksel” çizgide idiler. Bunların çoğu ülke içindeki despotizmden ve sosyoekonomik ve kültürel olarak Batıya bağımlılıktan (Westoxication) kurtulmayı amaçlıyordu. Ayrıca, liberal düşünceleri en iyi şekilde **Mehdi Bazargan** ve daha geleneksel biçimde **Ayetullah Şariatmadari** temsil etmelerinin yanı sıra, her ikisi de devrim açısından önemli kişilerdi. Daha ilerici İslami yorumlar **Ayetullah Talegani** ve Şeriati tarafından yapılmış, bu yorumların sol eğilimli versiyonu ise Mucahedin'e

mahsustu. **Ayetullah Humeyni'nin** İslam devrimi ve Ulemanın doğrudan üstlendiği rol ile ilgili yeni ideolojik açıklamaları ise Batılı bilim adamları için olduğu kadar Şiilik açısından da yeni idi. “

İran İslam Cumhuriyetinin ideologu sayılan Mutahhari, devrimin başından itibaren İslam Cumhuriyeti fikrini ve kurulacak yeni devlette ulemanın yönetimde öncü rolünü, ayrıca devletin resmi ideolojisini belirlemede Velayet-i Fakih'in üstün konumda olması gerektiği düşüncesini savunmaktaydı. **Milliyetçilik konusunda ise Mutahhari, ümmetçilik fikrini ön plana çıkarmakta, ülkedeki etnik sorunlara eğilmeden İranlılık kimliğinin İslam'la uyum içinde olduğunu vurgulamaktadır.**

Hamid Algar'ın “İslam İnkılabının başlıca ideologu” şeklinde vasıflandırdığı Ali Şeriatî'nin özellikle genç aydın kesimin devrime aktif katılımını sağlamada büyük payı olmuştur. Şeriatî de Mutahhari'ye benzer şekilde İranlılık kimliği ile Şiiliğin özdeşleşmiş olduğunu ve İran'daki milliyet kavramının Müslüman kimliği ile kaynaşarak İslam kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekmektedir.

İmam Humeyni ise milliyetçiliği tamamen olumsuz bir bakış açısı ile değerlendirmiş, konu ile ilgili görüşlerini : “Milliyetçilik, İslam'a terstir. İslam bütün topluma eşit muamele için gelmiştir. Pan-arabizm, pan-iranizm türü milliyetçilikler Tanrının emirlerine ve Kur'ana ters düşmektedir.” şeklinde dile getirmiştir. O dönemde “milli” kelimesine olan hassasiyet Meclisin adının *Şurayi Melli'den, Meclisi Şurayi İslami* olarak değiştirilmesine kadar varmıştı.

İran İslam Cumhuriyetinin kuruluşunun ilk yıllarında devletin resmi ideolojisinin bir parçası olarak, **Fars etnik çekirdeği temelinde Şii Müslüman üst kimliğinin oluşturulduğu gözlemlenmiştir.** Cottam'ın, yapmış olduğu “Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında milliyetçiliğin sahneden çıktığı görülse de, bu durum İran'da ulusçuluğun yok olduğu anlamına gelmez. Aslında, Şii İslam ve İranlılık düşüncesine dayalı yeni bir milliyetçilik doğmaktaydı” şeklindeki tespiti yukarıdaki görüşü doğrular niteliktedir.

İran İslam Devriminin ön plana çıkardığı Şii İranlı üst kimliği hem pre-modern Kaçar döneminin Şii kimliğinden, hem de modern Pehlevi döneminin Fars ulusal kimliğinden farklılık göstermektedir. İslam Cumhuriyetinin Şii kimliğini ön plana çıkarması olgusu, Kaçar dönemi ile benzerlik sergilese de, Kaçarların federal düzeyde memaliklerin etnik haklarının tanınmasına dayalı kucaklayıcı Şii İranlı üst kimliği, İslam Cumhuriyetinin etnik kimlikleri dışlayan, Fars etnik grubunun egemenliğine dayalı Şii İranlı kimliğinden farklı gözükmektedir. Batı karşıtlığı ve Müslümanlığı ön plana

çıkaran yorumu ile Pehlevi döneminin Batıcı, seküler, İslam öncesi Pers kültürel mirasına dayalı kimliğinden tamamen farklı olan Cumhuriyet dönemi Şii İranlı kimliği, Fars etnik çekirdeğine odaklanması yönü ile de Pehlevi dönemini anımsatmaktadır.

5.3 Etnopolitik mobilizasyonu harekete dönüştüren etkenlerin analizi

1978-80 etnopolitik hareketlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan koşulların anlaşılması için 60-70'li yıllarda cereyan eden olayların bir daha gözden geçirilmesi gerekir. Bu dönemde Pehlevi rejiminin gerçekleştirdiği reformlar sonucu ekonomik güç merkezde toplanıyor, bu bölgeye yapılan yatırımlar beraberinde ekonomik refahı da getiriyordu. Etnik bölgelerde ise bunun tam aksi bir durum gelişmekte, yatırımlardan yoksun kalan bu bölgeler ekonomik geri kalmışlığa mahkum edilmekteydi. **Ekonomik eşitsizlik adaletsizlik duygusuna yol açmakta**, bu da etnik gruplarda ekonomik ayrımcılık algılamasını pekiştirmekteydi. Ekonomik ayrımcılık algılamasına politik baskılar ve kültürel ayrımcılık da eklenince, **baskılanan hoşnutsuzluk duygusu etnik gruplarda** söz konusu adaletsiz duruma kolektif karşı koyma eylemine dönüşmekteydi. Bunun sonucunda etnopolitik mobilizasyon hızlanmaya başladı. Her etnik grubun **etnopolitik mobilizasyon kaynakları** : demografik özellikleri, coğrafi konumu, sosyal kurumlarını tamamlamış olması, etnik kimliği, liderlik ve iletişim ağları, ve rejime karşı hoşnutsuzluk duygusu farklı olmakla birlikte İran'da 20 yy. boyunca üç etnik grup : Azerbaycanlılar, Kürtler ve Araplarda, genel olarak etnopolitik mobilizasyon potansiyelinin hep yüksek olduğu gözlemlenmektedir.

Muhammed Rıza Şah'ın ülkeyi entegre etme çabaları ve etnik grupları eritme politikaları şiddet ve baskıcı tutumlarla sürdürüldükçe, etnik çatışmaları da kaçınılmaz kılıyordu. Kurumsal temellerini oluşturmuş, belirgin ideolojik hedeflere, güçlü liderlere ve grup desteğine sahip etnik grupların başlattığı kolektif eylemler politik fırsatların da yardımıyla güçlü etnopolitik hareketlere dönüştü. Etnik gruplar geçmişte olduğu gibi bu dönemde de **özerklik talebi ile merkeze baş kaldırmış**, kültürel haklarının

korunması ve yerel yönetimlerde serbestliğin temin edilmesini istemekteydiler. Bu dönemin etnopolitik hareketlerinin genel olarak, **örgütsel mobilizasyon düzeyi yüksektir**. Bir başka özellik de **dini liderlerin politik aktörler arasında aktif yer almış** olmasıyla ilgilidir.

Altıncı Bölüm

İran İslam Devrimi sırasında etnopolitik hareketler ve merkezi hükümetin etnik gruplara yönelik politikaları.

6.1 İslam Devrimi sırasında yaşanan etnopolitik hareketler : Azerbaycan'da

Halkın Müslüman Hareketi, Kürdistan krizi, Türkmen Sahra'daki silahlı çatışmalar, Beluçistan münakaşası, Kuzistan ayaklanması.

Devrimin başlarında İran'ın toplam nüfusu yaklaşık 35 milyon civarında idi. İran kaynakları 1976 yılı için ülke nüfusu ve etnik dağılımı ile ilgili şu bilgileri vermektedir : toplam nüfusun 30 milyon, Farsların 15 milyondan fazla yaklaşık nüfusun %50'sini, Kürtlerin 2 milyon %6.7, Lurların 2 milyon %6.7, Beluçların 600 bin %1.8, Bahtiyarilerin 430 bin civarında nüfusun %1.5'ini, Gilanlıların 2 milyon civarında %6.7'sini, Arapların 500 bin civarında nüfusun %1.7, ayrıca Türk dilli gruba dahil Azerbaycanlıların 5 milyondan fazla %16.7 ve Türkmenlerin 500 bin civarında nüfusun %1.7'sini oluşturduğu belirtilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, İran kaynaklarının özellikle etnik gruplarla ilgili istatistiklerin doğruluğu sorusu tartışmaya açık bir konudur. Örneğin aynı yıllarda batı kaynakları İran'daki Türklerin sayısının 12-15 milyon civarında olduğunu tahmin etmektedir. Fahir Armaoğlu, o dönemde İran'da etnik grupların sayıları ile ilgili şu bilgileri vermektedir : "Etnik grupların başında sayıları 11-15 milyon arasında olan Azeri Türkleri, 3-4 milyon kadar tahmin edilen Kürtler ile Kuzistan Arapları gelmekteydi."

Şah rejiminin çökmesi ile birlikte İran'ın çevre eyaletlerinde etnopolitik hareketler de hızlanmış oldu. Bu hareketlerin esas hedefi yerel işlerde serbestlik elde ederek, kendi bölgelerinin ekonomik sorunlarını çözmeye merkezden bağımsız hareket edebilme, kendi dil ve kültürlerini serbestçe kullanarak geliştirebilme hakkını kazanmaya yönelik özerklik talepleri ile ilgili idi.

İlk başkaldırı haberi hele 1978 yılının son aylarında Şah rejiminin çökmeye başladığı ilk dönemde Kürt bölgelerinden – Mahabat'tan geldi. Şah'ın baskıcı rejiminden kaçarak faaliyetlerini yurt dışında sürdüren **İran Kürdistan Demokratik Partisi**(İKDP) başkanı Abdurrahman Kasemlu ve diğer sürgündeki Kürt liderlerin ülkeye dönüşü Kürt hareketine canlılık getirdi. İKDP, merkezi hükümetten 8 maddelik talepler halinde federal İran içinde bütün Kürtlerin tek bir eyalet altında birleştirilerek özerklik verilmesini istediler. Fakat bu talep, Mc.Dowal'ın da belirttiği gibi, Kürdistan eyaletinin sınırlarını çok fazla aşarak, çoğunluğunu Azerbaycanlıların oluşturduğu batı Azerbaycan eyaletini, çoğunluğun Lurlardan oluştuğu Elam eyaletini ve nüfusun büyük

kısının Şiilerden ibaret olduğu Kirmanşah ve Elam eyaletini kapsamaktaydı. Rejim, Kürdistan tanımlaması altında tam özerklik talebini reddederek, Kürtlere dil hakkı, yerel yönetimde serbestlik vadeden ve azınlık haklarını güvence altına alan yeni Anayasa tasarısını önermekle yetindi. Bunun üzerine Kürtlerle Pastaran arasında çatışmalar başladı ve Mahabat'ta kontrol yerel güçlerin eline geçti.

Mahabat'taki Kürt ayaklanmasını yerel Sünnilerin Müftüsü Şeyh İzzeddin Hüseyini de radikal bir şekilde desteklemekte idi. Bu amaçla Mahabat'ta "Hüseyini bürosu" açarak, Sünni icmanın haklarını savunma adına merkezi yönetimdeki Şii ulemaya karşı mücadele vermekte idi. Devrim yılları sırasında aktifleşen bir diğer örgüt **Komala Partisi** (Kürdistan Emekçilerinin Devrimci Örgütü) idi. Faaliyetlerini Senendeç'te yoğunlaştıran Komala, İKDP'ye göre daha radikal çizgide bulunmakla birlikte, Marksist görüşlere sahip bir örgüt olarak, faaliyetlerini daha çok kitle içinde genişletmekten yana idi. Ayrıca, bu parti İKDP'nin milliyetçi çizgisinden uzak olup, İran içinde diğer topluluklarla birlikte Kürtlerin haklarının savunulması ve yerinden yönetim talebi ileri sürmekteydi. Senendeç'te faaliyetleri bilinen bir başka dini lider de Ahmed Muftizade idi. Müftizade hele 1975 yılında "Kur'an okulu" adında bir örgüt kurmuş ve Devrim Muhafızlarına yakınlığı ile bilinen bu örgüt, rejim tarafından Kürtlerin tek politik teşkilatı olarak tanınmıştı. Müftizade, rejimle uzlaşmacı tavır içinde olup, Humeyni'nin teokratik devlet projesini desteklemekte, Kürt sorununun da bu çerçevede içinde çözülebileceğine inanmakta idi. Bu çözüme engel olan radikal Kürt politik liderlerine karşı olmakla birlikte, "Kur'an okulu" taraftarları daha sonra İKDP vb. örgütlerle mücadelede rejim yanında yer almıştı. Bu durum, Kürtler arasında ideolojik farkların, liderler arasındaki ihtilafların ne denli derin olduğunu, göstermekle birlikte, bütünlükte Kürt etnopolitik hareketinin içindeki dağınıklığın boyutunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca, Kürt etnopolitik hareketinde dinsel boyut da ön plana çıkmaktadır. **Yeni devlette Şii ulemanın yönetimi ele geçirmesi üzerine çevredeki Sünni ulemanın merkezle dini karakterli politik rekabete girdiği ve bunun sonucunda da yerel bazlı özerklik yanlısı hareketleri desteklediği görülmektedir.**

Aralıkta anayasa tasarısından milli azınlıklara verilen güvencelerin çıkarılması üzerine Kürtler yeni Anayasayı oylama için yapılan referandumu boykot ettiler. Aynı dönemde, Azerbaycanlıların da %80'ni bu referandumu boykot etmişti. A. Kasemlu'nun belirttiği gibi "Olayların nasıl gelişeceği İran'ın en büyük etnik grubu olan Azerbaycanlıların tavrına bağlıydı."

Hele 1977 yılında Tebriz Üniversitesi öğrencileri Pehlevi rejimini açıkça protesto

ederek, 12 Aralık günü (21 Azer 45-46 hareketinin anısına) gösteriler düzenlemişlerdi. 1978’de Kum’daki gösteriler sırasında ölenlerin anısına 40 günlük yas ilan eden Ayetullah Şeriatmedari’nin çağrısı bütün İran’ı kaplayan Şah karşıtı gösterilere neden oldu. En güçlü ve aralıksız devam eden gösteriler Tebriz’de yapıldı ve kısa sürede bütün İran’a yayılarak monarşi rejiminin çökmesi ile sonuçlandı. Şeriatmedari, Azerbaycan Şiiilerinin taklit mercii olarak, İran’ın önemli dini lideri sıfatıyla Humeyni’den daha kıdemli idi. Şeriatmedari ile Humeyni arasında bir çok konularda derin görüş ayrılığı vardı. Öncelikle, Şeriatmedari, din adamlarının devlet işlerinde aktif rol almalarına ve ülkede bütün iktidarın Velayati-fakih makamına verilmesine karşı idi. Aralarındaki anlaşmazlık giderek artarak, **Humeyni’nin İslam Cumhuriyeti Partisini (İCP), Şeriatmedari’nin de Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisini (MHCP)** kurması üzerine daha da derinleşti. MHCP, esasen liberal-burjuvazi eğilimli din adamlarından oluşan ılımlı kanadı temsil etmekte, (başbakan Bazargan başkanlığındaki hükümet) liberal görüşlü hükümeti de desteklemekteydi.

Azerbaycanlıların anayasa referandumunu boykot etmesinin ardından rejim Şeriatmedari’nin Kum’daki evine saldırı düzenledi. Bunun üzerine Tebriz’de ve Azerbaycan’ın diğer büyük şehirlerinde Devrim Muhafızları ile şiddetli çatışmalar başladı. Tebriz’de Türkçe’nin eğitim ve basın-yayımda serbestçe kullanılması ve Azerbaycan için özerklik talebi ileri süren **Azerbaycan Encümeni** kuruldu. Encümenin faaliyetlerinde öğrenci ve işçiler aktif rol almışlardı. Çatışmalar 1980 Ocak ayında da devam etti. Devrim muhafızları, MHCP’nin Tebriz’deki genel merkezini bastılar. Bir çok kişi öldürülerek parti dağıtıldı ve Şeriatmedari Kum’da göz hapsine alındı. Şeriatmedari, devlette dini ve yönetim fonksiyonlarının paylaşılması gerektiği prensibini desteklese de Azerbaycan için açıkça özerklik talebi ileri sürmemişti. Bazı araştırmacılar, Şeriatmedari’nin bu çekincesinin Tebriz’deki sol görüşlü özerklik yanlılarına açıkça destek verme durumunda komünistlerle işbirliği suçlaması ile karşı karşıya kalmaktan çekinmesi, bazıları da Azerbaycan’ın, Şeriatmedari’nin kendi tabiri ile “ikinci Kürdistan” (Kürdistan’daki kanlı olaylar kast edilmektedir) olmasından korktuğu ve kan dökülmesini önlemek istemesi ile açıklamaktadırlar. Sebep ne olursa olsun, Şeriatmedari, ülkenin önemli bir Şii din adamı sorumluluğu ve bilinciyle ülkenin kanlı çatışmalara sürüklenmesine ve devrimin iç çelişkiler nedeniyle başarısızlığa uğramasına engel olmaya çalışmıştı.

Azerbaycan’daki etnopolitik hareket incelendiğinde, küçük ve orta çaplı burjuvazinin, ayrıca entellejensiyanın merkezle ekonomik ve kültürel rekabet içinde

olduğu ve bunun doğurduğu politik rekabet sonucu yerel çapta özerklik hareketinin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Hareketin başarisızlığa uğramasının nedenlerinin başında belirgin ideoloji ve lider yokluğu gelmektedir. Bu da esasen Azerbaycanlı seçkinlerin özerk bir bölgede iktidarı elde tutmaktan daha çok ülke yönetiminde yer almaya eğilimli olduklarından kaynaklanmıştır. şii mezhebinden olan Azerbaycanlılar merkezdeki elit içinde geniş yer almış, devlet yönetiminde önemli makamlara yükselmişlerdir. **Bu durum Azerbaycan etnopolitik hareketinde ortaya çıkan ikilemi de ortaya koymaktadır.** Bir yanda Azerbaycanlı seçkinlerin yeni rejimle özdeşleşmesi sonucu ülke yönetiminde aktif rol alması olgusu, diğer yanda bütün etnik gruplar için özerkliği ve İnan içinde federal yapıyı savunan bir kesim arasındaki derin çelişki, Azerbaycan etnopolitik hareketinin de sonunu hazırlamıştır.

1979 Mart ayında Türkmen Sahra'daki Türkmenler baş kaldırarak, şah döneminde müsadere edilip Fars kökenli nüfusa dağıtılmış topraklarını geri istediler. Gumbet-Kavus'ta **“Türkmen Halkının Mücadelesi Birliği”** kuruldu. Bu birlik “İnan'a demokrasi, Türkmenistan'a özerklik” sloganını benimsedi. Toprak reformu gerçekleştirme amacıyla köylü şuraları kuruldu. Bir yıl boyunca Türkmen Sahra'da iktidar bu şuraların elinde bulundu. Denetimi ele almak için Türkmen Sahra'ya gönderilen Devrim Muhafızları bu şuraları dağıttı, temsilcilerine ise şeriat mahkemelerince idam hükmü verildi.

Bu dönemde ortaya çıkan Türkmen hareketi değerlendirildiğinde, özerklik talebinin yanı sıra bazı örgütlerin de varlığından söz edilebilir. Fakat bu hareket, belirgin stratejiden ve liderlerden yoksun olduğu gibi, sosyal adalet ve sınıf mücadelesi konularına daha çok odaklanmış gözükmektedir.

1978-80 yıllarında Beluçistan'da da çeşitli parti ve örgütler ortaya çıkmıştı. Bunların arasında **“Beluçistan Halkının Demokratik Cemiyeti”**(BHDC), “Beluç evi”, “Beluç ğrencileri Cemiyeti” ve “Beluç ğretmenleri Cemiyeti” vardı. Geleneksel-klan seçkinleri ise Abdul Aziz Moulavi'nin başkanlığındaki **“Müslüman İttifakını”** desteklemekteydiler.

1978 kışında BHDC İnan erevesinde Beluçistan zerkliği talebini ileri sürdü. Aynı talebi **Beluçistan Demokratik Partisi** (BDP)de açıklamıştı. Batı karşıtı bir görüşe sahip BDP, İnan Belularının geri kalmışlığına son vermeği ve milli, kültürel hakları savunmayı amaçlıyordu. Devrim Muhafızları bu örgütün faaliyetlerini durdurmayı başardı. Bir süre faaliyet gösteren “Müslüman İttifakı” 1979'da Zahedan'da meydana gelen Sünni-şii atışması olayında mft Moulavi, rejimin

yanında yer alarak, merkezden atanan Valiyi yerel halkın çoğunluğu istemese de desteklediğini bildirdi.

Beluç etnopolitik hareketi incelendiğinde ise, ara sıra “büyük Beluçistan” sloganlarının yükseldiği görülse de İran içinde özerklik talebinin sıkça dile getirildiği göze çarpmaktadır. Afganistan ve Pakistan’daki soydaşları ile belirli ölçüde etkileşim içinde oldukları bilirse de, İran Beluçlarının icma-klan toplum yapısını muhafaza ettiği ve (Sünni) dinsel aidiyet duygularının daha güçlü olup, etnik kimliklerinin ise politize olamadığı gözlemlenmektedir.

Kuzistan Arapları Şah rejimine karşı mücadelede aktif rol alarak, petrol madenlerinde vb. fabrikalarda dinç gösterilere ve zaman zaman da Şah birlikleri ile silahlı çatışmalara girerek, İslam devriminin zafer çalmasında büyük katkıları olmuştur.

1979 Şubatında silahlı mücadeleden vazgeçtiğini ilan eden “Arabistan Özgürlük Cephesi”, adını “**Ahvaz’ın Özgürlüğü uğrunda Halk Cephesi**” şeklinde değiştirerek ,yeni rejimle iş birliğine hazır olduğunu bildirdi. O dönemde Kuzistan Araplarının dini lideri olan Al-Hakani de Humeyni ile iyi ilişkiler içinde idi.

İlk başlarda Arapça’nın okullarda ve gazete-dergi yayınlarında kullanımına daha fazla olanak sağlama ve yerel hakların genişletilmesi ile ilgili isteklerde bulunan Kuzistan Araplarına yeni rejim kuşkuyla bakmakta, Arapların İran’dan ayrılabileninden çekinmekte idi. Kuzistan’da denetimi güçlendirmeğe çalışan rejimin bu tutumu bölgede gerilimi arttırdı ve Araplarla Devrim Muhafızları arasındaki gerilim silahlı çatışmaya dönüştü.

Silahlı çatışmalara son vermek amacıyla Tahran’la siyasi diyalog başlatan al-Hakani’nin girişimleri sonucu 26 Nisan 1979 tarihinde anlaşma sağlandı. Fakat 30 Mayıs tarihinde Devrim Muhafızları anlaşmayı bozarak yerel halkla yeniden çatışmaya girdiler. Bir çok Arabın öldürüldüğü kanlı olaylar “kara çarşamba” adı ile tarihe geçti. Yaz aylarında ise çatışmalar petrol boru hatlarının patlatılması olayları ile yeni boyut kazandı. “Müslüman Arap Halkı Mücahitleri Hareketi”, “Arabistan Halk Hareketi” ve “Kara Çarşamba” örgütleri bölgedeki petrol boru hatlarını patlatarak, ülke ekonomisini felç etmeğe çalışıyorlardı. Al-Hakani’nin ailesiyle birlikte Kum’a sürgün edilmesi isyanın şiddetini önemli ölçüde zayıflatsa da, çatışmalar bir süre daha devam etti. 1980 son baharında başlayan İran-İrak savaşı Humeyni rejimini bölge halkına daha itinalı davranmasına sebep oldu. Arap dilinin kullanılma alanlarının genişletilmesi ve Arapların yerel yönetimde daha fazla yer almasına izin verilmesi yerel seçkinlerin merkezi hükümetle olan ihtilafını iyice zayıflattı.

Nüfusunun %60'ı Şiilerden oluşan Kuzistan Araplarının 1978-80

yıllarında merkezi hükümete karşı yaptıkları başkaldırı hareketi, etnomilliyetçi kuramcıların işaret ettiği gibi, belirli olayların etnik çatışmaları tetiklemede nasıl etkili olduğu konusuna iyi bir örnek sayılabilir. Humeyni rejiminin Arapların basit dil talebine karşılık olumsuz tutumu silahlı çatışmaları tetiklediği gibi, 1980 yılında değişen koşullar altında geri adım atması da çatışmaların şiddetinin azalmasına ve dolayısıyla yerel seçkinlerin tatmin edilmesinin etnik çatışmaların şiddetinin azalıp çoğalmasında ne kadar etkili olduğuna dair önemli bir kanıt sayılabilir. Ayrıca, bu dönemde Kuzistan Araplarında dış faktörlerin de (Irak devletinin politikaları ve diğer ülkelerde 60'lı yılların Arap milliyetçiliğinin) etkisi ile etnik bilinç düzeyinin yükseldiği ve İran içinde özerklik talebinin açıkça ortaya konduğu görülmektedir.

Dış çevredeki etnopolitik hareketlerin yanı sıra, bu dönemde ülkenin iç çevresinde Fars eyaletinde (Jigalina'nın tabiri ile Kaşkariya'da) Kaşkayların güney kabileleri konfederasyonu kurma ve özerklik talebi ileri sürme girişimleri belirli ölçüde etnik mobilizasyon sergilediklerine işaret etse de, bu doğrultuda faaliyet gösteren örgülerden, belirli ideolojiye sahip aydın kesiminden ve en önemlisi henüz aşiret yapısında olan Kaşkayların etnik bilinç düzeyinin bütün aşamalarını tamamlayarak etnik kimliklerinin politize olduğunu söylemek güçtür. Bunun yanı sıra **Kaşkayların**, merkezi etnik gruba coğrafi yakınlığı nedeniyle (dış çevrede yer alan etnik gruplardan farklı olarak) iç periferide yer almasından kaynaklanan hassas konumu ve Kaşkay oymağı Han'ın İslam Devriminden sonra kurulan Mecliste Kaşkay millet vekillerinin de temsil edilmesine verdiği önem dolayısıyla Kaşkaylarda etnik bilincin giderek yükseldiğine ve merkezle olan rekabeti askeri çatışmalar alanından politik alana taşıma isteğinin yoğunlaştığına dair belirtiler de görülmektedir.

6.2 İran İslam Cumhuriyeti kurulması aşamasında Humeyni'nin etnik hareketlere yönelik politikaları.

1978-80 etnopolitik hareketlerinin bir özelliği Devrimde olduğu gibi bu hareketlerde de din adamlarının aktif rol alması olgusudur. **İran’da din adamlarının Şah’a karşı mücadelede aktif rol almaları o dönemin karakteristik özelliği olmakla birlikte, çevrede etnik kimliklerin mobilize olmasında dinsel boyutun önemini de ortaya koymaktadır.** Etnopolitik hareketlerde aktif rol alan din adamları hareketin doruk noktasında iki seçenek karşısında kalmışlardır . 1) zamanla radikal çizgiye yönelerek, açıkça özerklik talebini destekleme yolu (Hüseyni ve Nakşibendi olayı); 2) ılımlı çizgide yer alarak, etnik sorunları İslam çerçevesinde çözme yolu (Şeriatmedari, Müftüzade ve Moulavi olayı).

O dönemdeki etnopolitik hareketlerin bir diğer özelliği çevredeki bütün etnik grupların özerklik talebi ileri sürmesi ve İran tarihinde ilk kez ülkede federal yapıyı açıkça savunma girişimidir. Yalnız burada unutulmaması gereken bir husus bu hareketlerin ayrılıkçı hareketlere dönüşmemesi ve özerklik taleplerinin İran çerçevesi ile sınırlı kaldığı olgusudur.

Merkezi hükümetin o dönemdeki etnopolitik hareketler karşısında sergilediği tavır konusuna gelince, Mc.Dowall’ın “Humeyni, devrimden önce etnik azınlıklar hakkında hiç düşünmemiş, fakat devrim sonrasında bu konu üzerinde epey düşünme fırsatı bulmuştu” şeklindeki tespiti çok yerinde gözükmemektedir. **Devrimden hemen sonra zayıf konumda olan merkezi hükümet önceleri etnopolitik hareketlerle hesaplaşmak zorunda kalarak,** en azından talepleri dinleme ve sorunlara çözüm arayışı içinde bulunma görüntüsü vermeğe çalışmış, bu amaçla anayasa tasarısında etnik haklar konusuna yer verilerek (sonradan konu ile ilgili bir çok madde anayasadan çıkarılmıştı), yahut çevredeki politik örgütlerle önce anlaşma sağlayarak oyalama, zaman kazanma, sonradan ise beklenmedik anda saldırıya geçerek şiddet yolu ile isyanları bastırma taktiklerine baş vurulmuştur. Humeyni’nin baş vurduğu bir başka taktik ise, saldırıya geçmeden önce politik şantaj yöntemlerini kullanarak, **etnopolitik hareketlerin liderlerine ve bu hareketleri destekleyen din adamlarına “kafir”, “din düşmanı”, “emperyalistlerin ajanı” damgası vurarak, onlara karşı “cihat” ilan etmek yöntemidir.** Bu da, Humeyni’nin etnopolitik hareketleri ezmede kullandığı yöntemlere politik meşruiyet kazandırmakla birlikte, yeni rejimin ileride çevrenin etnik taleplerine hiç bir şekilde hoşgörü, anlayış ve tahammül göstermeyeceğini de açıkça ortaya koymaktaydı. O dönemde merkezle çevre arasındaki bu zıtlaşma devletin güvenliğini ve ülkedeki dengeleri tehdit edici boyutlara ulaşmasını önleyen çok önemli bir olay yaşandı : 1980 yılında başlayan ve uzun yıllar süren İran-İrak savaşı.

Humeyni'nin "Allah'a şükredelim ki, bize bu savaşı gönderdi ve biz bu savaş sayesinde toplumumuzu yeniden entegre etme fırsatı bulduk." şeklindeki tespiti etnopolitik hareketlerin dezentegrasyon eğilimlerini dizginleyerek, toplumu yeniden entegre etmede bu savaşın dolaylı etkisinin merkez tarafından Tanrının bir lütfü olarak algılanmasını da ilginç bir biçimde açıklamaktadır. Şu da bir gerçek ki, savaşın devam ettiği 1984 yılında merkez, artık etnopolitik hareketleri sindirmeği başarmış ve çevredeki etnik hareketlilik yerini tekrar nispi bir suskunluğa bırakmıştı.

6.3 Etnopolitik hareketler konusunda genel değerlendirme.

İran İslam Cumhuriyetinin kurulması ile birlikte İran'daki etnopolitik hareketler de yeni bir döneme girmiş oldu. **Bu dönemin özelliği ise Pehlevilerden süre gelen Fars etnik çekirdeği temelli ulus devlet anlayışının teokratik bir çerçevede yeniden yorumlanarak devlet pratiğinde uygulamaya konması gerçeğidir.** Etnik gruplar bazında ise dikkat çeken en önemli husus, 1978-80 etnopolitik hareketleri sırasında **üç etnik grubun daha fazla mobilizasyon sergilediğini**, etnik kimliklerinin ileri düzeyde politize olduğunu görüyoruz. Bu etnik grupları **Kürtler, Azerbaycanlılar ve Araplar** oluşturmaktadırlar. Bu durum, tezin son bölümünde söz konusu etnik grupların incelenmesini ve özellikle son yıllarda politik mobilizasyonlarının ne yönde bir gelişme gösterdiği konusunun araştırılmasını gerektirmektedir.

1978-80 etnopolitik hareketleri, politik mobilizasyon kaynakları açısından ele alındığında mikro düzeyde etnik grupların tümünün epey gelişmiş etnik kimliklere sahip olduklarını; grup içi birleşme gücüne dayanarak, iyi derecede konsolide olup, merkeze karşı özerklik talebi ile isyan ve ayaklanmalar düzenlediklerini; etnopolitik liderlerin, partilerin sayıca çokluğu dikkat çekici olmakla birlikte, etnik grup mensubu dini liderlerin tutum ve davranışlarının, liderler arasında çelişkilerin ortaya çıkışına, bunun da etnopolitik hareketlerin başarısızlığa uğramasında belirleyici olduğunu; ayrıca, etnik grupların iyi derecede mobilize olmasında baskın etnik grubun uygulamakta olduğu ayrımcılık politikalarının ve tabi etnik grupların rejimden hoşnutsuzluğunun etkili olduğu görülmektedir. Konunun özeti aşağıda oluşturduğumuz tablodan daha kolay anlaşılmaktadır.

1978-80 yıllarında İran'da etnopolitik mobilizasyon çizelgesi (Azerbaycanlılar, Kürtler, Araplar)

Mikro düzeyde etnik kimliğin gelişim düzeyi etnik grubun birleşme gücü etnopolitik liderlik ve grup desteğinin düzeyi etnik grubun büyüklüğü ve coğrafi konumu etnik grubun ayrımcılık duygusu ve rejimden hoşnutsuzluk düzeyi	Azerbaycanlılar	Kürtler	Araplar
	çok yüksek	çok yüksek	çok yüksek
	orta	orta	yüksek
	orta	orta	yüksek
	çok yüksek	yüksek	yüksek
	çok yüksek	çok yüksek	çok yüksek

Çizelgeden de açıkça anlaşılacağı üzere, her üç etnik grup etnik kimliklerini epey geliştirmiş, merkezin etnik ayrımcılık politikalarından ve baskıcı rejimden son derece hoşnutsuz olmanın yanı sıra mikro düzeydeki kaynaklar açısından iyi düzeyde mobilize olmuş durumdadır. Bunun doğal sonucu olarak, makro düzeydeki etkenlerin devreye girmesi ile etnopolitik hareketler hızlanmış, politik çevrede değişiklik baş vermesi (monarşi rejiminin çökmesi) ile birlikte bir anda patlak vermişti.

Azerbaycanlı seçkinlerin merkeze karşı farklı tutum izlemesi, belirgin ideoloji ve liderlerin eksikliği olgusu etnik grubun birleşme gücü ve grup desteği üzerinde etkili olmuş, bütün Azerbaycan bölgelerini kapsayan müteşekkil örgütlenmeden ve özerklik talebi ile merkeze karşı net tavır içeren politikalardan yoksun kalması sonucu Azerbaycan'daki etnopolitik hareket başarısızlığa uğramıştır. Burada dikkat çeken bir diğer husus Azerbaycan'daki 1978-80 hareketinin, 1945-46 etnopolitik hareketinin ulaştığı çizginin gerisinde kalmış olduğu gerçeğidir. Bunun da temel nedeni söz konusu etnopolitik grubun esas enerjisi ve gücünün monarşik rejime karşı mücadeleye yoğunlaşmasının yanı sıra baskıcı rejimin kalkması ve demokratikleşme süreci içinde etnik sorunların çözüleceği inancı ile de açıklanabilir.

Kürtlerde bu dönemde merkezden özerklik talep eden örgüt ve liderlerin varlığı açıkça görülse de, söz konusu etnopolitik grup içinde farklı ideolojilerin mevcudluğu ve ülkenin farklı bölgelerinde dağınık durumdaki Kürtlerin özellikle Şii ve Sünni mezheplere mensup toplulukları arasında rejime karşı farklı tavır izlenmesi olgusu

rejimin bu dönemdeki Kürt etnopolitik hareketini bastırmada işini kolaylaştırmıştır.

Arapların bu dönemde lider ve örgütler bakımından çok müteşekkil oldukları, ayrıca rejime karşı hareketin başından sonuna kadar net tavır sergiledikleri, istek ve taleplerinden ödün vermeden özerklik yanlısı tutarlı politika izledikleri bilinmektedir. Mikro düzeydeki kaynaklar açısından iyi mobilize olmuş Araplar makro düzeydeki etkenlerden de yararlanarak (İran-İrak savaşının başlaması ile rejimin Araplara karşı uyguladığı uzlaşmaz tavrını yumuşatmak zorunda kalarak bir takım haklarını tanıması) bazı kazanımlar elde etmeği başarmışlardır.

Bu dönemde ortaya çıkan Türkmen ve Beluç hareketleri değerlendirildiğinde, çeşitli örgütlerin var olmasına karşın, bu hareketlerin belirgin ideoloji ve liderlerden yoksun olması, Türkmenlerde mücadelenin etnik sorunlardan ziyade sınıfsal mücadeleye üzerinde odaklanması, Beluçlarda ise dini kimliğin daha önde olmasından dolayı etnik kimliğin henüz tam politize olamaması nedeniyle etnopolitik hareketlerden bahsetmek zordur. Bu durum Türkmen ve Beluçların bu dönemde etnopolitik gruplar olarak değil, toplumsal ihtilafçılar kategorisi içinde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bir Arap kökenli aydının görüşlerinden Arap etnopolitik hareketlerinin değerlendirilmesi ve sorunun çözümlenmesine yönelik öneriler

Yusuf Benitorof

Arap Kuzistan'ı konusunda görüşler

Y. Benitorof'un Abadan Petrol Fakültesinde 11.14. 1357 (1978) tarihinde yapmış olduğu konuşmanın özeti

Şeyh Hazal isyanının bastırılmasından sonra da Kuzistan Arapları Rıza Şah aleyhinde silahlı mücadeleye devam etmişler. 1941 (İran tarihi ile 1320)'de Arap aşiretleri özellikle Deşti Mişan bölgesindekiler silahlı isyan başlatmışlar. Silahlı kuvvet eşitsizliği, aşiretlerle köylüler arasında birliğin olmayışı ve milli lider eksikliğinden dolayı isyan bastırılmıştır.

Kuzistan Arapları 1.5-2 milyon civarında, İran'ın önemli etnik azınlıklarından olup milli baskılara ve ırkçı politikalara maruz kalmıştır. Çağdaş İran tarihi söz konusu ırkçı politikalara karşı Arap aşiretlerinin çok sayıda ayaklanmalarına tanık olmuştur.

Örnek olarak Rıza Şaha karşı yapılmış, komutan Mahizibek önderliğinde Benitorof ve Şerfe aşiretlerinin ayaklanmasını gösterebiliriz. İsyana bastırıldıktan sonra Mahizibek Ahvaz hapisanesinde öldürülmüştür. Ayrıca 2. Dünya Savaşı döneminde Abadan'da Arap işçi ayaklanmalarından söz edebiliriz. İsyanın İsa Semaçı, Mehi Kabi, Dehrap Kabi gibi önde gelenleri 1943'te Ahvaz'da idam edildiler. O dönemde bir çok kişi "ayrılıkçı" damgası ile damgalanarak idama ve ya hapis cezasına çarptırıldılar. Türklerde mili burjuvazi sınıfının var oluşu ırkçı baskıları ve milli zulmü bir ölçüde hafifletici rol oynamıştır. Genel olarak ise tüm etnik azınlıklar : Türkler, Beluçiler, Kürtler, Araplar milli zulme maruz kalmışlardır. Arapların dil, kültür, gelenek bakımından farklılıkları yoğun baskılara sebebiyet teşkil etmiştir. Kuzistan'da bu baskıcı politikalar özellikle şiddetli olmuştur.

Şeyh Hazal isyanının bastırılmasının ardından ve Güney Kuzistan'ın merkezi otoriteye bağlanması ile siyasi güç Arapların elinden çıktı. Bölgenin merkeze bağlanması ve Kuzistan'a ülkenin diğer bölgelerinden göçler sonucu iktisadi güç de Arapların elinden çıktı. Sonuçta bölgedeki Arap etnik grubunun politik, ekonomik ve kültürel gelişimi doğal akışını kaybetti.

Şahın bu ırkçı politikaları Fars dilli nüfus üzerinde de etki bırakarak Araplara başka türlü bakmalarına, horlamalarına, zaman zaman hakarete varan tepkiler göstermelerine yol açmıştır.

Şeyh Hazal İsyanının bastırılmasından bu güne Araplar arasında **3 cereyan** mevcut olmuştur : 1. istiklalcılar; 2. Kuzistan Araplarının başka Araplarla birleşmesi taraftarları; 3. Muhtariyetçiler, yani İran'ın içinde otonomiden yana olanlar. 2. Cereyan taraftarları yok denecek kadar azdır. İstiklalcıların taraftarları olmuştur ve halen mevcuttur. Abdel Naser'in önderliğindeki Arap Milliyetçiliği Arap ülkelerinde Milli uyanışa sebep olduğu gibi Kuzistan Arapları üzerinde de etkili olmuştur. Bunun sonucunda **Arabistan Özgürlük Cephesi** (Al Cibhe Tahrir Arabistan), **Ahvaz'ın Özgürlüğü Uğrunda Halk Cephesi** (Al Cibhe al Şabiye Tahrir al Ahvaz) ve **Devrimci Demokrat Hareketi** (Al Hareke al Suriye al Demokratiye) gibi örgütler ortaya çıktı.

İstiklal yanlısı ve ayrılıkçı cereyanın hem yurt içinde, hem de yurt dışında taraftarları vardır. Demokratik rejim işbaşına geldikten sonra Araplar milli haklarına kavuşacak ve dolayısıyla ayrılıkçı fikirlerden vazgeçecekler. Milli meselenin çözümünde en mantıklı yol olarak gözüken 3. Cereyan – otonom yönetimden yana olanlar çoğunluktalar. Otonominin türü ve hukuki bağlamda yapısı birkaç faktörle yakından

ilintilidir. 1. Arapların milli hakları diğer milli azınlıklar olan Türkler, Kürtler ve vb. ile eşit olmalıdır. 2. Sınırları içinde yaşayan milli azınlıklara bütün milli haklarını tanımış olan ülkelerin deneyimlerinden yararlanabiliriz. 3. Arapça eğitimin (ilkokul, lise ve üniversite düzeyinde) yanı sıra Farsça'nın 2. dil, eğitim dili olarak kabul edilmesi; Arapça basın ve yayın; Mahkemelerde Farsça bilmeyenlerin Arapça'yı kullanabilmesi; yerel yönetimlerde nüfus oranına göre temsiline sağlanması; bölgenin yönetim şekli, bütçesi, ordu meselesi, özerkliğin kapsamı vb. hususlar, başka ülkelerin tecrübelerinden yararlanarak tayin edilmelidir.

Kuzistan'da şehirlerin Arap nüfusu ile ilgili bilgiler (1979 yılı)

Ahvaz : bütün bölgenin meskunları Araplardan oluşmaktadır.

Abadan : köylerde durum aynen Ahvaz'daki gibidir.

Hürrenşehir ve Deşti Mişan'da da durum aynıdır.

Şuş'ta köylerin %70'i, şehrin %60-70'i Araplardan oluşmaktadır.

Dizful'un güney köylerinin %80'i Arap'tır.

Şüşter'in bütün güney köyleri, şehrin ise %5-10'u Araptır

Ramhürmüz'ün güney köylerinin tamamı, şehrin %20-30'u Araplardır.

Handican köylerinin büyük çoğunluğu Araplardan oluşmaktadır.

Körfez adalarında: Şif, Hark vb. adalarda Araplar çoğunluktadır.

Yukarıda belirtilmiş sayılar güvenilir kaynaklardan alınmıştır. Bu sayılar tarihi eserlerden örneğin Ahmet Kesrevi'nin "Kuzistan'ın 500 yıllık tarihi" kitabı ve diğer Arap kaynaklarından, ayrıca bölgedeki Arap kökenli memurlardan alınan bilgiler ışığında ortaya çıkmıştır.

Kuzistan'da petrolün keşfinden ve Abadan'da Petrol Rafinesi kurulmadan önce bölge nüfusunun çoğunluğu Araplardan oluşmakta idi. Bu iki olay bölgeye göç dalgasına ve nüfus yapısının değişmesine yol açtı.

Yedinci Bölüm

İran İslam Cumhuriyeti döneminde rejimin etnik sorunlara bakışı ve etnik grupların etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi

7.1 İran İslam Cumhuriyetinin etnik azınlık kavramına bakış açısı. İİC Anayasasında öngörülen etnik haklar ve bunların uygulanmasında yaşanan sorunlar.

İçinde 11 farklı etnik grubu barındıran, ayrıca dilsel, dinsel farklılıkların yanı sıra baskın etnik grubun etnik çoğunluğu oluşturmadığı olgusuyla, İran günümüzde etnomilliyetçilik araştırmacılarının ilgisini çekebilecek ilginç bir örnektir. Durumu daha da hassas hale getiren başka etkenler de eklenince İran, dünya çapında etnik gerilim ve çatışma risklerini araştıran uzmanların ilgi odağı haline geleceği olasıdır. Bu etkenlerin başında : **1)**etnik grupların belirli bölgelerde (özellikle sınır bölgelerinde) yoğunlaşmış olarak yaşaması; **2)**bu grupların yerleşim bölgesinin bitişiğinde, hemen sınır ötesinde aynı etnik gruptan olan akrabalarıyla komşu olması; **3)**bazı etnik grupların sınır ötesindeki akrabalarının bağımsız devlete sahip olması (örneğin Azerbaycanlılar ve Türkmenler); **4)**çoğu etnik grubun (özellikle Azerbaycanlılar ve Kürtler)geçen yüzyılda etnopolitik hareketler konusunda tarihi deneyim kazanmış olması; **5)**etnik hareketliliğin zaman zaman bastırılıp belirli aralıklarla yeniden ivme kazanması şeklindeki süreklilik göstermesi; **6)**son 80 yılda baskın etnik grubun kullandığı çok kültürlülüğü reddeden, Fars ulusçuluğu temelli şoven bir söylemin İran siyasal kültürüne damgasını vurması olgusu vb. gelmektedir. Bu bölümde İran'daki mevcut etnopolitik durum incelenmekte, etnopolitik mobilizasyon sergileyen en aktif etnik gruplar ele alınmaktadır.

İran'da etnik grupları bir birinden ayıran en önemli kriter dildir. İkinci derecede din-inanç, hayat tarzı(yerleşik, aşiret, göçebe), ırksal yapı(dış görünüm) ve coğrafi bölge gelmektedir. Etnik gruplar genellikle ülkenin belirli bölgelerinde yoğunlaşmış (kompact) halde yaşamaktalar. Bunun yanı sıra küçük gruplar halinde etnik bölge dışındaki bölgelerde meskunlaşmış gruplar da vardır. İran'daki temel etnik bölgeleri*

orada meskun temel etnik grup yüzdesi ile birlikte şöyle sıralayabiliriz :

Farsistan (% 83)	Farslar
Beluçistan (%90)	Beluçlar
Azerbaycan (%95)	Azerbaycanlılar
Loristan (90)	Lorlar
Kürdistan (%95)	Kürtler
Kuzistan (%40)	Araplar
Laristan (90)	Larlar
Lekistan (%95)	Lekler
Türkmenistan(%40)	Türkmenler
Gilan (%85)	Gilekler
Mazenderan (%95)	Mazenderanlı

İran'daki tartışmalı konulardan biri de **etnik grupların gerçek nüfus sayıları hakkında** bilgilerle ilgilidir. İran'da yapılan genel nüfus sayım sonuçları, özellikle etnik grupların sayılarına ilişkin verilerin gerçek durumu yansıtmadığı yönündeki yaygın bir görüşe neden olarak, etnik grupların tepkilerine yol açmaktadır. Etnik çeşitlilik ve etnik grupların demografik sayıca büyüklüğü olgusu, İran'daki siyasal iktidarı, nüfus sayım raporlarını tahrif ederek, sonuçları farklı göstermenin yanı sıra, başka yöntemlere baş vurduğu da bilinmektedir. Ülkedeki eyaletlerin sınırları değiştirilerek, mevcut eyaletler ikiye bölünerek, yahut ta farklı eyaletlerdeki ayrı ayrı etnik grupların bir araya getirilmesi ile oluşturulan yeni eyaletler bu yöntemlerden sayılabilir. Örneğin, Azerbaycan eyaleti, Doğu Azerbaycan eyaleti, Batı Azerbaycan eyaleti, Erdebil eyaleti olmak üzere üçe bölünmüş, ayrıca 1997 yılında Kazvin ili Azerbaycan'a bağlı Zencan'dan koparılarak ayrı bir eyalet haline getirilmiştir. Aynı yıl Mazendaran eyaleti de ikiye bölünerek, Gurgan merkezli Gülistan eyaleti oluşturulmuştur. İran İstatistik Merkezinin yayınladığı bilgilere göre 2001 yılı ortaları için eyaletlerin nüfus dağılımı şöyledir :

Eyaletler (2001 ortası)

Eyalet (ostan)	saha (km2)	nüfus (ortalama)	eyalet merkezi
Tahran	19.196	11.450.574	Tahran
Merkezi	29.406	1.286.549	Arak
Gilan	14.106	2.295.736	Reşt

Mazendaran	23.833	2.718.129	Sarı
Doğu Azerbaycan	45.481	3.368.610	Tebriz
Batı Azerbaycan	37.463	2.723.170	Urmiye
Baktaran (Kırmanşah)	24.641	1.929.858	Baktaran
Kuzistan	63.213	4.366.057	Ahvaz
Fars	121.825	4.079.207	Şiraz
Kerman	181.714	2.174.278	Kerman
Horasan	302.966	6.084.991	Meşhed
İsfahan	107.027	4.238.903	İsfahan
Sistan ve Beluçistan	178.431	2.018.178	Zahedan
Kürdistan	28.817	1.465.205	Sanandaç
Hemedan	19.547	1.710.412	Hemedan
Çaharmahal ve Bahtiyari	16.201	786.787	Şehre-Kord
Lorestan	28.392	1.656.952	Hurramabad
İlam	20.150	539.200	İlam
Kohgiluye ve Boyerahmed	15.563	610.290	Yasuc
Buşehr	23.168	787.677	Buşehr
Zencan	21.841	930.776	Zencan
Semnan	96.816	551.986	Semnan
Yazd	73.467	823.787	Yazd
Hürmüzgan	71.193	1.204.388	Bendere-
Abbas			
Erdebil	17.881	1.197.364	Erdebil
Kum	11.237	950.066	Kum
Kazvin	15.491	1.046.606	Kazvin
Gülistan	20.893	1.532.436	Gürgen
Toplam	1.629.959	64.528.162	-

Son dönemde İran'daki etnik gruplarla merkezi hükümet arasındaki ilişkiler ele alındığında, çevrede özellikle son yıllarda etnik hareketliliğin belli oranda yükseldiği gözlemlenmektedir. Örneğin, **merkezi hükümetin etnik gruplar için kullandığı “kavim” kelimesi, İran basınında zaman zaman tartışılan ve etnik grup temsilcilerinin sıkça eleştirdiği bir konu haline gelmiştir.** Etnik grup mensubu aydınlar eski çağlara ait gelişmemiş toplumları ifade ettiğini iddia ettikleri “kavim” tanımlamasını reddederek, kendilerinin “halk” şeklinde tanımlanması gerektiğini öne sürmektedirler. Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi 2002 yılında Birleşmiş Milletlerde yaptığı konuşma sırasında İran'ı “*kesirül- melli*” (çok uluslu) bir devlet şeklinde tanımlamış olması dikkat çekici olmasının yanı sıra İran siyasal kültüründeki genel söylemde “kavim” tanımlamasının hala sürdürüldüğü görülmektedir. Bu durum, İran'daki mevcut rejimin Şii ümmet anlayışının ön planda tutularak, çağdaş dünyamızda kullanılmakta olan etnik azınlık kavramını kökünden reddedişini ve dolayısıyla etnik

haklar meselesinin bahis konusu bile olmadığını gözler önüne sermektedir.

Merkezin etnik gruplara bakış açısını yansıtan bir diğer husus, baskın grubun diğer etnik grupların tarihi geçmişi, kültürel özelliklerini yok saymaya, görmezlikten gelmeye, yahut ta **etnik kimliklerin tüm bu öğelerinin Fars kültürü ve tarihinden türeyip ufak** değişimlere uğramış uzantıları olarak yansıtmaya yönelik girişimleridir. Günümüzde, İran'da merkezin diğer etnik gruplara bakışını yansıtan, etnik kültürlerin geçmişi, tarihini tahrif eder nitelikte kitap ve mecmualara bolca rastlanmaktadır. Örneğin, İran'da basılmış "Torkmenhaye İran" foto albümünün giriş kısmında Türkmenler ve genelde Türkler hakkında "ilginç " bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler, aslında Türk soylu etnik gruplara İran'daki rejimin bakışını yansıtmaktadır. Eserin metin yazarı fikrini şöyle ifade ediyor: "Mitleri bir kenara bırakırsak, bu güne kadar Türklerin etnik kökeni hakkında kesin bir senet ve ya belge elde edilememiştir (?) "Türkmen" kelimesi eskiden yoktu. Çölde yaşayan Türk şekilli (?) tüm kavimlere halis Türk (?) demektedir ve her kabilenin kendine özgü adı vardı. Oğuz boyları kendi yurtlarından Maveranehr'e ve İran'a göç ederek, bu bölgeye yerleştiler. Zamanla nüfusları çoğaldı ve yaşadığı bölgenin iklimine uyum sağlayarak fiziken Taciklere benzemeye (?) başladılar. Fakat gerçek Tacik olmadıklarından dolayı bu kavimlere "Türkemen" yani "Türke benzer" (?) dendi. Bu sebeple tüm Oğuz boyları bu adla adlanmaya başladı".

Merkezin, Fars dili ile ilgili resmi görüşünü yansıtan bir örnek de liseler için hazırlanmış bir ders kitabında yer almaktadır. Kitaptaki bir paragrafta Fars dili ile ilgili şu ifade geçmektedir: "Farsça İslam dünyasının ikinci, Şii dünyasının birinci ve ülkemizin resmi dilidir. Fars dilini güçlendirmek ve yaygınlaştırmak için çaba harcamak her bir Müslüman İranlıya farzdır ve bir çeşit ibadet sayılır. Çünkü Fars dili bizim bağımsızlık ve özgürlüğümüzün temellerindedir."

Etnik milliyetçilik alanında etnik grupların incelenmesi için kullanılan bazı kalıp ve yöntemleri İran örneğinde uygulandığında şu tablo ortaya çıkmaktadır :

1) Öncelikle, İran'daki etnik grupların etnik topluluk mu, yoksa etnik kategori şeklinde tanımlanması gerektiği konusuna bakıldığında, ülkedeki hemen hemen bütün etnik grupların etnik kimlik geliştirdiği göz önünde tutularak, bu gruplar için **etnik topluluk tanımlaması** yapılabilir; **2) devlet**in baskın olmayan gruplara uyguladığı 3 tür politikadan : asimilasyon, izolasyon ve entegrasyon türünden hangisinin İran'da uygulandığına baktığımızda, yaygın olarak **etnik grupları eritme politikaları** tercih

edildiği görülmektedir;3) tabi etnik grupların devletin uyguladığı politikalara tepkilerinden : kabul ediş, pasiflik, gizli direniş ve açık çatışma türlerinden hangilerinin İran'da görüldüğü konusunda ise etnopolitik yönden aktif etnik grupların (zaman zaman açık gösteri ve mitingler görölse de) baskıcı rejim nedeniyle **merkezi hükümete karşı gizli direniş sergiledikleri** gözlemlenmektedir; 4) etnik kinliklerin gelişimindeki 3 evre dikkate alındığında ise **en fazla mobilize ve politize olmuş 3 grup : Kürtler, Azerbaycanlılar ve Araplar** göze çarpmaktadır; 5) çatışma düzeyi ve türleri konusu ele alındığında, İran'da esas çatışmanın merkezle etnik gruplar arasında yaşandığı ve çatışma türü olarak da, merkezle Azerbaycanlılar arasında **çoğunlukla çoğunluk**, Kürtler ve Araplarla merkez arasında ise **çoğunlukla azınlık** şeklinde nitelenen çatışma türünden bahsedilebilir; 6) ülkedeki mevcut rejim göz önünde tutulduğunda, İran'da her türlü çoğulculuğu (buraya etnik, kültürel çoğulculuk da dahildir) dışlayan **teokratik devlet şeklinin** varlığından söz edilebilir.

1979 yılı Aralık ayında kabul edilen İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, İran halkının yaşamı, dünya görüşü, ideolojik önceliklerinin ağırlıklı olarak İslam değerler sistemi içinde yorumlama eğilimi içindedir. Anayasaya göre, Farsça ülkenin resmi dili sayılmakta, eğitimin, kitap, gazete, dergilerin ve remi yazışmaların bu dilde yapılması ön görülmektedir. Ayrıca, anayasanın 15. Maddesinin 2. Bölümünde “ Farsça'nın yanı sıra, yerel dillerin ve lehçelerin basında ve kendi edebiyatlarının öğretilmesi amacıyla okullarda serbestçe kullanımı “ izni de yer almaktadır. Anlaşıldığı üzere, anayasanın söz konusu maddesi, yerel dillerin okullarda kullanımını sadece kendi dillerindeki edebiyatın öğretilmesi ile sınırlayarak, Farsça'nın bütün alanlarda tek dil olarak kullanılmasına olanak sağlamaktadır.

İran Anayasası, etnik azınlıkların hakları konusunda sadece yüzeysel bir çerçeve çizerek, etnik hakları (dil, eğitim, kültürel haklar) hiç bir şekilde güvence altına almamaktadır. Bu durum, etnik grupların haklarının gerektiği şekilde korunamadığı ve Anayasadaki mevcut dil hakları ile ilgili maddelerin de ön görüldüğü şekilde uygulanamadığı yönündeki yıllardan beri süre gelen itirazlarının gerçek nedenini de yansıtmaktadır. Emir Hasanpur, konu ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmektedir :

“İslamcı devletin, ülkenin çok dilli ve çok kültürlü niteliğine yaklaşımı, ufak faklılıklarla eski rejimin politikasının bir devamıdır. Anayasanın 19. Maddesine göre. ”renk, ırk,dil ve benzerleri ayrıcalık nedeni olamazlar”. Bununla birlikte resmi statü ayrıcalığı, yalnızca ülke nüfusunun en fazla %50'si ana dili olan Farsça'ya verilmiştir. Böylelikle, Fars olmayanların eğitimde ve idarede kendi ana dillerini kullanmalarına izin verilmez. Kürtçe veya diğer dillerde “etnik edebiyat”ın öğretilmesine ise 1980'lerin ortalarına kadar izin verilmekteydi. Bununla birlikte radyo yayıncılığı önceki rejimin çizdiği sınırlar içinde devam ederken, hem devlet

destekli, hem de özel yayıncılık ak daha yaygınlaşmıştır. “

7.2 Etnik grupların merkezin politikalarına bakışı: son dönemde

Azerbaycanlıların, Kürtlerin ve Arapların karşılaştırmalı etnopolitik mobilizasyon zmlemesi.

İran içinde demokratik bir ortamda etnik sorunların tartışılmasının imkansızlığı nedeniyle bu tür konuların son zamanlarda yurt dışında yapılmakta olan toplantılarda dile getirildiği görülmektedir. Bu toplantılardan biri 24 Mayıs 2004 tarihinde Londra’da **“İran’da demokrasinin yerleşmesi ve ülkenin geleceğe yönelik politikalarının belirlenmesinde etnik grupların rolü”** konulu seminer İran’ın çeşitli muhalif partilerinin üyelerinin ve etnik grupların yurt dışındaki siyasi örgüt temsilcilerinin katılımı ile gerçekleşmiştir. Toplantıda **İran muhalif partileri yelerinden** Dr.Dariyuş Humayun, Dr. Alırıza Nurizade, Dr. şeyhulislami, Dr. Bagerzade, ayrıca etnik grupları temsilen Beluç, Kürt, Arap, Türkmen ve Azerbaycanlı katılımcılar da hazır bulunmuşlar. **Beluç Birleşik Cephesinin** iki temsilcisinden Dr. Abdulkadir Duşuki “etnik sorunları anlamadan İran’ın milli birliğinin sağlanamayacağı” tespitini yaparken, diğer temsilci Memmedemin Mirlaşari, Beluç halkının haklarını savunurken, Pakistan ve Afganistan’da Beluç dilinin resmi dil olarak tanındığını, Belulara nispi özerklik hakkının verildiğini hatırlatarak, İran’daki durumun ise çok farklı olduğunu vurgulamıştır. Azerbaycan’dan şahin Ustaclu **“Güney Azerbaycan İnsan Haklarını Savunma Komitesi”** yesi sıfatı ile, Mahmut Bilgin ise **“Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi”** temsilcisi olarak düşüncelerini dile getirmişler. Bilgin, İran’daki tüm etnik grupların eşit olması gerektiğine ve ülke için federal yapıyı oluşturmanın çok önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Kürt aydın Dr. şeyhulislami, Kürt halkının haklarını savunarak, Kürtlerin her zaman İran sınırlarını savunmuş İran’ın soylu halklarından olduğunu, fakat buna karşın Kürt siyasilerinin hep hapishanelere atıldığını, ayrılıkçılık yaptıkları şeklindeki suçlamalarla karşı karşıya kaldıklarını belirtmiştir. **Ahvaz Demokratik Birlik Cephesinin** temsilcisi Musa şerifi, Rıza şah döneminde Araplara yapılan zulümlerden bahsederken, bu baskıların günümüzde de devam ettiği ve İran’da federal sistemin uygulanması gerektiği fikrini savunmuştur. Azerbaycan’dan tanınmış aydın – Rıza Ağnami, İran’daki dini azınlıklara tanınan dil hakkının yanı sıra,

Üniversitelerde yabancı diller öğretildiği halde etnik azınlıkların dil hakkından yoksun olduklarını ve resmi medyada sürekli hakaretlere maruz kaldıklarını vurgulamıştır. Bir başka Beluç temsilci Nasır Mubareki, İran’da etnik sorunların Meşrutiyet devriminden günümüze kadar devam ettiğini, 1906 öncesine kadar İran’ın geleneksel federal yapı – Memaliki Mahrusa sistemine sahip olduğunu hatırlatarak, eski sistemin kaldırılması ile ortaya çıkan sorunların bu gün de devam ettiğini ve bu sorunların temelinde Fars şovnistlerinin İran’da tek dil, tek kültür, tek ulus politikasının yattığını belirtmiştir. Daha sonra muhalif parti üyeleri, etnik grup temsilcilerinin dile getirdikleri konulara ilişkin düşüncelerini bildirmişler. Gazeteci-yazar A. Nurizade, etnik hakların verilmesinde bir sakınca görmediğini, 100 yıl önce Meşrutiyet Anayasasında var olan etnik hakların bu gün “ülke parçalanır” diye uygulanmamasına bir anlam veremediğini söylemiştir. İran Meşrutiyet Partisi üyesi, tanınmış siyasetçi Dr. D. Humayun, geçmişte çok zulümlerin yapıldığının doğru olduğunu, etnik konulara önem verilmesi gerektiğini vurgularken, birleşmek için her kesinin elinden geleni yapmasının önemini ve “azla yetinmesi gerektiğini” vurgulamayı da ihmal etmemiştir.

Londra semineri, bu gün İran’da etnik sorunların son derece güncel olduğunu ve gelecekte de ülkenin politik gündeminde önemli yeri tutacağını ortaya koymuştur. Etnik gruplar hassas konuları ülke içinde açıkça dile getiremediği için yurt dışında yapılan bu tür toplantılar büyük önem taşımaktadır. İran’daki etnik gruplar devrimden bu yana ülke içinde sürekli dil ve kültürel hakları ile ilgili taleplerini yinelediği gibi, İran için en uygun devlet modelinin federal bir yapı olduğunu da zaman zaman dile getirmişlerdir. Aynı talep bu seminerde de tüm etnik grup temsilcileri tarafından açıkça ortaya konmuştur. Seminerde dikkat çeken bir husus, ilk bakışta merkezi etnik grubu temsil eden rejime muhalif siyasi şahısların (çoğu “Cepheye Melliye İran” temsilcisidir) etnik grupların rejimin onlara yönelik politikalarından hoşnutsuzluğu ve haklarının yıllarca çiğnenerek ihlal edildiği konusunda hemfikir oldukları görülse de, bu onaylama görüntüsünün aslında yüzeysel olduğu, gerçekte ise etnik grupların sorunlarına ciddi çözümler bulmayı ve bu grupların en önemli talebi olan federalizm konusunu tartışmayı düşünmedikleri gibi, sorunu “azla yetinmek gerektiği“ şeklindeki laflarla geçiştirmeye çalıştıkları da gözlemlenmektedir. Ayrıca bir başka gözlem, **bugünkü mevcut rejime gelecekte alternatif oluşturması olası muhalif gücün, bugünkü rejimden farklı olarak Fars ulusunun üstünlüğüne dayalı son derece şoven bir söyleme sahip olduğu yönündedir**. Bu durum, gelecekte İran’da olası rejim değişikliği sonucunda işbaşına gelecek yeni güçlerle etnik gruplar arasında büyük çelişki ve gerilimin ortaya

çıkacağıının da ipuçlarını vermektedir.

Etnik grupların günümüz İran'ında merkeze bakışı ve rejimden beklentileri konusunun anlaşılması için son yıllarda en fazla mobilize ve politize olmuş etnik grupların incelenmesi gerekir. Bu amaçla daha önce de belirtildiği üzere, Azerbaycanlılar, Kürtler ve Arapları tek tek ele almamız gerekmektedir.

7.2.1 Azerbaycanlıların etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi.

Türkiye'den sonra dünyada en büyük Türk topluluğunu barındıran ülke İran'dır. İran'daki Türk nüfusu Azerbaycan'da yoğun olmakla birlikte İran'ın diğer yöre ve şehirlerinde de sık-sık rastlanır. Türk nüfusu daha çok Azerbaycan, Gilan, Türkmen yaylası, Kirman, Şiraz, İsfahan, Hamedan, Hamse'nin ve Şave'nin güneyi ile Tahran'da yaşamaktadır.

Leon T. Hadar Andrey Alstadt: "İran'da 20 milyondan fazla Azeri yaşadığını belirtmiştir" A Whitley ise "İran'daki en az % 40 Türk unsurundan bahsediyor.

Azerbaycanlıların büyük çoğunluğunun yaşadığı Güney Azerbaycan 107.000 Km²'lik bir sahayı kapsayan Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Maku, Meraga, Astara, Culfâ, Merent, Halhal, Soğukbulak gibi şehir ve kasabaları içine alır. 1978'den sonra Güney Azerbaycan'da Türkçe bazı yayın faaliyetleri başlamıştır. Fakat eğitim eskisi gibi Farsça'dır.

Birleşmiş Milletler Etnik azınlıklar 1997 Raporu, İran'da en büyük etnik grubu oluşturan Azerbaycanlıların nüfusunun 23.500.000 (1997 yılı için) olduğunu, yahut toplam nüfusun %37.3'ünü oluşturduğunu, ayrıca 290.000 Afşar, 5.000 Aynalı, 7.500 Baharlı, 1.000 Mogaddem, 3.500 Nefer, 1.000 Bıçakçı, 3.000 Kaçar, 2.000 Karagözlü, 130.000 Şahseven (1993) oymağına mensup nüfus da eklenince, toplam nüfusun 24.364.000 olduğunu, bölgeyi Altay dil grubuna ait Güney Azerbaycan Türk bölgesi olarak tanımlamıştır. Birleşmiş Milletler Etnik azınlıklar 2002 Raporunda ise İran içindeki Azerbaycanlıların toplam sayısı 30 milyon olarak gösterilmiştir.

Ali el-Tai, Azerbaycanlılar arasında 3 çeşit hüviyet şeklinden bahsetmektedir :

- 1) kendisini Fars dilli Aryan ırkından hesap ederek, Türklükle hiç bir ilgisinin bulunmadığını öne süren Türkler;
- 2) Kendini Türk kimliği ile tanımlayarak, Türk dünyası birliğine inanan Pan-Türkistler;
- 3) kendisinin farklı bir ulus olduğuna inanan ve İran içinde özerklik talebinde bulunanlar.

Al-Tai'nin bu üçlü tasnifine, kendisini İran

içinde en büyük etnik grup ve tarihen İran'ı yönetmiş bir ulus olarak gören, ayrıca tarihi adaletin yerine getirilerek Türklerin yeniden İran'da hakim konuma getirilmesini savunan bir kesimi de dikkate alırsak, 4. çeşit hüviyetten de bahsedilebilir.

Son yıllarda Azerbaycanlılar merkezle olan rekabetleri özellikle kültürel alanda daha fazla hissedilmektedir. Azerbaycanlı aydınlar yerel dillerinde çok sayıda gazete ve dergiler yayınlamaktadırlar. Rejim radikal içerikli yazıları ve yerel halk arasında büyük okur kitlesine sahip bir çok gazeteyi kapatmış, yayın sorumlularını da yargılamıştır. Bu tür gazeteler arasında özellikle "Ümid-i Zencan", "Nevide-Azerbaycan", "Şems Tebriz" vb. dikkat çekmektedir. 1 Mayıs 2002 tarihinde BM İnsan Hakları Komisyonu İran üzere özel temsilcisi Maurice Coptron, İran'ı, gazetecilerin ve öğrencilerin haklarına saldırdığı, ayrıca Azerbaycanlıların asimilasyona tabi tutularak, kendi dillerinde eğitim almalarının, çocuklarına Türkçe adlar verilmesinin engellendiği ve bölgedeki Türkçe yer adlarının Farsça adlarla değiştirilmesi gerekçesiyle kınadı.

Son dönemde İran'daki Azerbaycanlılar üzerinde dış faktörlerin etkisi yoğun şekilde hissedilmektedir. Kuzey sınırındaki bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması olgusu İran'daki Azerbaycanlılar arasında etnik bilinci pekiştirerek, etnopolitik mobilizasyonu hızlandırmıştır. Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyetinde hem resmi düzeyde, hem de sivil örgütler bazında geliştirilmiş olan İran Azerbaycan'ının bağımsızlığı ve iki Azerbaycan'ının birleşmesi yönündeki söylem, kuzeyde bu doğrultuda bir birleşmeci ideolojinin ve stratejik hedeflerin ortaya çıkışına neden oldu. Bu yeni ideoloji kısa sürede İran'da da hızla yayılmaya başladı. Bakü'de İran'daki izleyici kitlesine hitaben açılmış "Sara" televizyon kanalı, vb. kitap ve yayınlar bu tür birleşmeci düşünceleri desteklemekte idi. Kısa süre sonra Bakü'de İran'dan iltica etmiş aydınların çeşitli cemiyetleri faaliyete başladı. Bunlar arasında Piruz Dilenci'nin "**Cenubi Azerbaycan Milli Azatlık Hareketi**" (CAMAH), Büyük Resuloğlu'nun "**Güney Azerbaycan Aydınlar Birliği**" ve "**21 Azer**" grubu dikkat çekmektedir. 1996 yılından itibaren ise bu tür örgütlerin hem İran'ın içinde, hem de Avrupa ve Amerika'da ortaya çıktığı görülmektedir. 1995 yılında İran Meclis seçimlerinde adaylığını koyan Dr. Mahmudali Çöhreganlı'nın Tebriz'de 1. turda yüksek oy toplamasının ardından rejim tarafından 2. tura katılması engellenerek hapse atılması ve işkence görmesi olayı Tebriz'de itiraz gösterilerine neden oldu. Sonraki yıllarda göz hapsinde tutulan Çöhreganlı 2001 yılında yurt dışına giderek "**Güney Azerbaycan Milli Oyanış Hareketini**" (GAMOH) kurdu.

2000'li yıllarda Avrupa ve Amerika'da yaşayan (çoğu İran asıllı) Azerbaycanlılar

arasında da diaspora faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. 2002 yılının Ocak ayında “**Dünya Azerbaycanlılarının Kongresi**” (DAK) adında bir örgütten Ahmed Obalı başkanlığındaki bir heyetin ABD Departman’ının yetkilileri ile görüşte, “DAK” üyeleri 30 milyonu aşkın Azerbaycanlının haklarının İran rejimince sürekli ihlal edildiği, dillerinin yasak olduğu, Azerbaycan tarihi abidelerinin yıkıldığı, basın özgürlüğünün kısıtlandığı ve Azerbaycanlıların hapiste işkence gördüğü ve öldürüldüğü konusunda bilgi verdiler.

2002 yılı Ağustos ayında ise Dr. M. Çöhreganlı’nın Washington D:C. ” Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezinde “İran’da Azerbaycan Türkleri yeni bir devrime öncüllük edecekler mi?” konulu bir sunuş yaptı. Sunuşta İran’da demokratik rejimin kurulmasından, İran’ın bütünlüğünden ve federal bir yapının kurulmasından yana olduklarını belirten Çöhreganlı, baskın Fars kültürüne karşı Kürtler, Araplar vb. etnik gruplarla irtibat halinde olduklarını, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye ile birleşmeği amaçlamadıklarını öne sürdü.

Günümüzde Azerbaycanlılar, İran’daki diğer etnik gruplardan etnopolitik hareketin hızla mobilize olması, gençlerin, özellikle üniversite öğrencilerinin bu harekette aktif rol almaları ve en önemlisi yerel halk arasında hızla artan kitle desteğinin genişliği ile seçilmekteler. 1999 yılından itibaren halkın Tebriz’in 160 km uzaklığındaki Keleyber’de dağlık bölgede bulunan Babek Kalesine (9. yy.da yaşamış Azerbaycan kahramanının adı ile bağlıdır) her yıl düzenlemekte olduğu kitle yürüyüşü Azerbaycan’daki etnopolitik harekete yeni boyut kazandırmıştır. Yerel aydınlar dil, kültürel hakların yanı sıra özerklik taleplerini de sıkça gündeme getirmektedirler. Bu gün Azerbaycanlı seçkinlerin bir kısmı (Devrimden bu yana) ülke yönetiminde aktif rol almaktalar. Önümüzdeki yıllarda muhtemel rejim değişikliği halinde, Azerbaycanlı seçkinlerin merkezi hükümetle özdeşleşmiş olması durumunun değişeceği, şoven Fars söylemine sahip yeni rejim tarafından dışlanacağı olasıdır. Bu da en büyük etnik grup olarak Azerbaycanlıların gelecekte İran içinde hassas konuma geleceklerine ve merkeze karşı muhalefette başat olacaklarına işaret etmektedir. Azerbaycan’daki etnopolitik hareketin ne yönde gelişeceği ise büyük ölçüde merkezin etnik politikaları ve yerel örgütlerle seçkinlerin alacağı tavır ve kararlar doğrultusunda belirlenecektir.

7.2.2 Kürtlerin etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi.

İran Kürdistan'ı, Kürtlerin meskun olduğu en büyük bölgelerden biri olup Irak'ın kuzeyi, Türkiye'nin güneyi, Suriye'nin doğusuna kadar uzanmaktadır. Kürtlerde dil ve mezhep sorunları Azerbaycanlılardan ve Beluçlardan daha önce siyasileşmiştir. İran'daki Kürtlerin siyasi faaliyetlerinin boyutu ve şiddeti Türkiye ve Irak'taki Kürtlerden daha zayıftır. Bu ülkelerdeki Kürt azınlıkla merkezi devlet arasındaki çatışma İran'dakinden daha şiddetli ve belirgindir. Kürtler daha çok İran'ın batısında, yani Kürdistan vilayetinde, Batı Azerbaycan'da ve Kirmanşah'da, bir kısmı da İran'ın kuzey-doğusu Horasan vilayetinde meskundurlar. İran Kürdistan'ının yüzölçümü 24998 km²'dir. Kirmanşah ve Horasan'daki Kürtler, Kürdistan'daki Kürtlerle siyasi dayanışma ve birliktelikten uzaktırlar. Bunun da başlıca sebebi Horasan ve Kirmanşah Kürtlerinin Şii mezhebine mensup olmalarından kaynaklanmaktadır.

Kürtler, genel olarak, çok fazla heterojen yapıya sahip bir topluluktur. Dil, din, mezhep farklılıklarının yanında, Kürtlerin çoğunluğunun aşiret yapısını sürdürerek, icma-klan düzeyindeki dağınık bir yapıya sahip oldukları bilinmektedir. Kürtçe'nin değişik bölgelerde farklı dil ve mezheplerden oluştuğu, bazı lehçelerin, örneğin Hawrami ve Dimli lehçelerinin Batılı araştırmacılarca Kürt dillerine ait olmadığı belirtilmektedir. Fakat Kürt aydınlar filoloji konularına fazla önem vermeden, Kürtler arasındaki etnik dayanışma duygusunu önemsemektedirler. Aynı tablo İran Kürtleri için de geçerlidir. İran'daki Kürtlerin çoğunluğu Sünni mezhebenden olmakla birlikte, özellikle Kirmanşah ve civarındaki Kürtler Şii mezhebine mensup olup İran'la daha fazla özdeşleşmiş bulunmaktadır. İran'daki Kürtlerin bir özelliği de geleceğe yönelik hedef ve stratejileri ile ilgili net görüşlerden yoksun oluşlarıdır.

Kürtler etnik açıdan heterojen oldukları gibi, tarihleri de tartışmalı konuları ihtiva etmektedir. Tarihçi David McDowall "Kürtlerin aynı soy kökten geldikleri anlamında etnik bir bütün oluşturduklarını söylemek son derece kuşku uyandırıcı bir konudur" demektedir. Ayrıca, McDowall, Osmanlı-Safevi savaşları sonucunda (Osmanlılar, İran'la olan sınır hattının güvenliğini sağlama amacıyla farklı bölgelerden getirdikleri karışık etnik yapıya sahip kabileleri birleştirerek 16 Kürt Emirliği yaratmışlardı) Kürtlerin yeni bir siyasi ve kültürel kimliğe sahip topluluk olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır.

Tarihsel planda etnilerin oluşum süreçlerini inceleyen A. Smith, özellikle savaşların bir çok yeni etnik topluluğun ortaya çıkışında önemli rol oynadığına dikkat çekerek, Kürt etnisitesinin de bu savaşlardan nasibini aldığını ifade etmektedir. Araştırmacı "savaşın yalnızca savaşan taraflardan değil, savaşın yürütüldüğü

topraklarda bulunan üçüncü taraflardan da etnik topluluk çıkardığını, ayrıca Kürtlerin, Ermenilerin, İsveçlilerin, Çeklerin ve Sihlerin ortak etniklik duygularının ortalarına düştükleri yabancı güçler arasındaki uzatmalı savaşların etkisiyle tekrar tekrar billurlaştığını” öne sürmektedir.

Kürtler arasında değişik din ve mezhepler varlığından söz eden Hamid Ahmadi, Irak, İran, Türkiye’deki Kürtler arasında Hıristiyan, Yahudi, Zerdüşt dininin yanı sıra Sünni, Şii, Yezidi mezhepleri, İran ve Irak’taki Kürtler arasında Alevi, Ehli-Hak, Nakşibendi ve Kadiri mezhebi mensuplarının bulunduğunu da belirtmiştir. İran’daki Kürtlerin nüfusu hakkında sahih bilgiler olmasa da, Kürt ve diğer kaynaklara dayanılarak 4-5 milyon civarında veya İran nüfusunun %8-10’u kadar Kürt nüfusu tahmin edilmektedir. 1986 yılında İran’da yapılmış genel nüfus sayımına göre Kürdistan vilayetinin nüfusu 1.078.415 kişi olarak belirlenmiştir. Birleşmiş Milletler Etnik azınlıklar 1997 Raporu ise İran’daki Kürtlerin toplam sayısının 3.250.000 olduğunu, dillerinin Hint-Avrupa dil grubuna ait Kürtçe veya diğer alternatif adları ile Güney Kürtçe, Sorani, Korkora, Wawa dili adlandığını, ayrıca Kirmanşah ve Mukri lehçelerinin de bulunduğunu belirtmiştir.

İran’da yaşayan Kürt nüfusunun bir özelliği de hızlı nüfus artışı nedeniyle başka bölgelere yayılma ve demografik olarak genişleme eğilimidir. Konu ile ilgili olarak R. Blaga düşüncesini şöyle ifade etmiştir :

“Etnik Kürdistan’ın en önemli özelliklerinden birisi sürekli olarak güney ve doğuya doğru genişlemesidir. Özellikle Batı Azerbaycan Ostanında, Kürtler önceleri Ağrı Dağı-Zagros çizgisinin dağlık bölgesinde yaşarlardı. Fakat Karakoyunlu-Akkoyunlu döneminden başlayarak, 15. yy ve özellikle Şeyh Ubeydullah ayaklanması ve daha sonra İran-Rusya savaşlarını takiben bölgede varlıkları hissedilmeyen Kürt nüfusu, çok hızlı bir şekilde artmıştır. Bir zamanlar Türkiye-İran sınırının sadece dağlık bölgesine yerleşen Kürtler artık Maku, Salmas, Hoy, Urmiye, Sulduz, Miyandab, Tikab, Sayinkala çizgisinin batısındaki ovalıklara doğru yayılmışlardır. İran İslam Cumhuriyeti döneminde Kürt bölgelerinin genişlemesi İran, Irak ve Türkiye Kürt bölgelerinde çıkan sürekli çatışma ve huzursuzluklardan dolayı iç ve dış Kürtlerin daha içlere, Azerbaycan topraklarına doğru yaptıkları göç ile devam etmektedir.”

Kürtçe, Kürtlere siyasi hüviyet kazandırmada önemli bir faktördür. Kürtçe, İran’daki Farsça’nın bir yan koludur, Hint-Avrupa dil grubuna dahildir. Benzer olmalarına rağmen Farslar Kürtçe’yi pek anlamazlar. Kürtçe’de çoğu eski Farsça ve Pehlevice kelimeler vardır.

İran İslam Devriminin ardından İran’da ilk etnopolitik hareketi başlatan Kürtlerin özerklik talebi ile sürdürdükleri aktif mücadele, rejimin silahlı bastırma eylemleri sonucu ve İran-İrak savaşının başlaması ile birlikte yavaşlamış, **İKDP** ve **Komala** gibi örgütlerin liderleri ve aktif üyelerinin yurt dışına gitmesi ile birlikte iyice

zayıflamıştır. 1989 yılı Haziranında Humeyni'nin ölümünün ardından aynı yılın Temmuz ayında İran devlet yetkilileri ile İKDP temsilcileri arasında yurt dışında gizli yürütülen barış görüşmeleri yapılmakta idi. Rejim ile radikal gruplar arasında havayı yumuşatma amacıyla Viyana'da yapılan bu görüşmeler sırasında İKDP lideri A. Kasemlu beklenmedik bir şekilde suikast sonucu öldürüldü. Bu suikast eylemi ilginç bir şekilde Kasemlu'nun Amerika seferinin 5 gün öncesine rastlamıştı. 1991 yılında ise İKDP'nin bir başka lideri Sadık Şerefkendi Berlin'de öldürüldü. 1992 yılında İKDP başkanı Mustafa Hicri yayınladığı demeçte Kürtlerin İran'dan ayrılma isteğini açıkça ortaya koymuştur. Artık 1993 yılına gelindiğinde, Mc.Dowall'ın da belirttiği gibi, faaliyetlerin sadece yurt dışında yürütülmesi ve İKDP, Komala gibi örgütlerin aktif üyelerinin rejim tarafından sürekli takip, suikast, tutuklanması sonucu Kürt hareketi çöküş noktasına gelmişti.

1945 yılında kurulmuş olan İKDP'nin yarım asırlık bir süre içinde İran Kürtleri için belirlemiş olduğu hedefler ve kullandığı stratejiler konusunun kısaca incelenmesi, hem İran Kürdistan'ında etnopolitik mobilizasyonun gelişim sürecinin, hem de genel olarak İran içinde etnopolitik hareketlerin ortaya çıkış nedenlerinin anlaşılmasında faydalı olacaktır. 1945-46 yılları arasında İKDP'nin belirlemiş olduğu strateji **“İran için demokrasi, Kürdistan için özerklik”** şeklinde özetlenmişti. Bu hedef doğrultusunda örgütlenen parti, Mahabat Kürt Cumhuriyeti kurulması ile birlikte kısa süreli de olsa özerklik isteğine ulaşmayı başarmıştı. 1946 yılında Cumhuriyetin çöküşünden sonra ve 1953 yılında yeni umutlarla destekledikleri Musaddık hükümetinin darbe sonucu düşürülmesinin ardından yeraltına çekilen İKDP'nin 1954 yılında yapılan bir konferansında partinin yeni öncelikleri : **“monarşinin yıkılması, kendi seçilmiş hükümetine sahip Kürt yönetiminin oluşturulması ve bütün Kürdistan'ın kurtuluşu”** şeklinde sıralanmıştı. İKDP'nin 1954 yılı programı, 45 yılındakine oranla daha radikal bir çizgiye kaydığını ortaya koymaktadır. Bu da merkezin uyguladığı askeri eylemler ve baskıcı politikalar sonucu çevrenin radikalleşmeye yönelmesinin bir örneğidir. Sonraki yıllarda İKDP üyeleri askeri yöntemlere baş vurarak, İranlı güçlerle uzun süre savaştılar. 1973 yılında İKDP'nin 3. Kurultayında **“İran için demokrasi, Kürdistan için özerklik”** sloganı yeniden kabul edilerek, formal olarak askeri eylemlerin devam ettirilmesi kararı alındı. Devrimin başlaması ile 30 yıllık yeraltı hayatının ardından açık faaliyete geçen İKDP'nin yeni stratejisi federal İran içinde tek birim altında birleşmiş Kürdistan için özerklik talebi şeklinde ifade edilmişti. Politik özerkliği içeren bu otonom yapı içinde Kürtler iç

işlerinde ve bölge yönetiminde egemen olmakla birlikte, Tahran'ın dış işleri, maliye, savunma ve ordu üzerinde kontrolü sağlaması ön görülüyordu. Devrimden sonra Kürt etnopolitik hareketinin bölgede kanlı çatışmalarla bastırılmasının ve İKDP üyelerinin Irak'a geçmesinin ardından yine uzun yıllar sürecek gerilla savaşları dönemi başladı. Bu da Kürt bölgelerinin militarize olması ve Kürt halkı içinde ulusçu duyguların kökleşmesi ile sonuçlandı. Merkez-çevre ilişkileri bağlamında ise askeri eylemlerin merkeze, sorunların çözümünü ertelemekten öte uzun vadeli kazanç sağlamadığı gibi, çevre üzerinde de yıpratıcı etki yaptığı açıkça ortadadır. Nitekim, İKDP 1993 yılında gerilla savaşında zafer kazanacaklarına dair inanç ve beklentilerinin kalmadığı yönünde demeçler yayınlamıştı. İKDP'nin 3 Temmuz 2004 tarihinde yapılan 13. kurultayında partinin "**İran için demokrasi, Kürdistan için özerklik**" şeklinde özetlenmiş eski stratejisinin değiştirilerek, yeni stratejisinin "**İran için demokratik, federal ve çoğulcu sistem ve bu sistem içinde Kürdistan halkının ulusal haklarının temin edilmesi**" olarak belirlendi. İKDP'nin yeni stratejisinin yeni dönemde partinin İran'da federal yapının oluşturulması için çalışacağını ortaya koymakla birlikte, Kürdistan için ne tür bir yönetim biçimi hedeflediklerinin belirsiz olduğunu da göstermektedir. Ayrıca, yeni strateji, merkez-çevre ilişkileri bağlamında irdelendiğinde, çevrenin yeni dönemde merkezdeki rejim değişikliğini yeni umut ve beklentilerle arzuladığını ve İran için tek çare olarak görülen çoğulcu demokrasi ve federalleşme isteğinin yeni dönemde gerçekleştirileceğine inandığını da ortaya kaymaktadır.

Son yıllarda İran'daki Kürt etnopolitik hareketi açık çatışma alanından çıkarak gizli direniş safhasında seyretmektedir. Bu safhayı karakterize eden bir diğer özellik ise eski dönemlerden farklı olarak **İran'daki Kürt gruplarının giderek İran dışındaki diğer Kürt gruplarla işbirliğine girme girişimlerinin arttığı yönündeki belirtilerdir**. Örneğin, "PKK" İran içinde faaliyet gösteren "Khabat" adlı bir gruba sahiptir. Ayrıca, İranlı Kürtler Irak içinde küçük bir askeri üsse sahipler.

İran Kürdistan'ı son yıllarda en yoğun nüfus alan bölgelerden biri haline gelmiştir. Yıllarca Türkiye'de ve Irak'ta çatışmaların yaşandığı bölgelerden kaçan Kürtler esasen İran Kürdistan'ına yerleşmişlerdir. Bu durum bölgedeki Kürtlerin hem nüfusunun çoğalmasını, hem de İran dışındaki Kürtlerle kaynaşmalarını sağlamıştır.

1997 yılında yapılmış cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İran'daki Kürtlerin % 75'den fazlası oylarını reformist aday Muhammed Hatemi'ye vermişler. 2000 yılında ise 18 Kürt milletvekili İran Meclisine girmeği başarmıştır. Bu seçimlerin ardından 2 Kürt bölgesindeki seçim sonuçlarının Koruyucular Kurulunca (Şura-yi Nigahban) iptal

edilmesi olayını Kürdistan eyaleti valisi Abdullah Ramazanzadeh tarafından protesto edilmesi üzerine Kurul, onun hakkında “yalan haberler yayma” iddiası ile tutuklama kararı çıkarmıştır. Kürtlerin çoğu halen Anayasanın etnik haklarla ilgili maddelerinin yakın zamanda uygulamaya konacağı ümidini taşımaktalar. Mart 2002 tarihinde Kürdistan eyaletini Mecliste temsil eden Kürt milletvekillerinin tümü Kürtlere ve Sünnilere karşı uygulanan ayrımcılığı protesto amacıyla milletvekilliğinden istifa etmişlerdir. 1998 yılında sakin geçen yılların ardından ilk kez Senendeç’te ve Urmiye’de Öcalan’ın tutuklanması olayını protesto etmek ve Türkiye’deki Kürtlerle dayanışma sergilemek amacıyla gösteriler yapıldı. Gösteriler sırasında polis güçleri ile çatışmalar çıktı ve bu çatışmada ölen ve yaralananlar oldu. Çatışmaların çıkmasında bölgenin ekonomik geri kalmışlığı ve işsizlik sorunu, ayrıca bir kaç Sünni Caminin kapatılması olayı da etkili olmuştur. Mucteba Maksudinin de belirttiği gibi “bu olay Kürt sorununun nispi suskunluk halinde olduğunu ve bir kıvılcımla yeniden alevlenebileceğini” göstermiştir.

7.2.3 Arapların etnopolitik mobilizasyon bağlamında analizi.

Kuzistan bölgesi İran’ın güney sınırında yerleşmesi ve Basra Körfezindeki diğer Arap ülkelerine coğrafi yakınlığı nedeniyle İran için hep sorunlu bölge olmuştur. Eyaletteki Arap nüfusunun yoğunluğu ve zengin petrol kaynakları bölgenin stratejik önemini daha da arttırmaktadır. İran-Irak arasındaki sınır hattını 1336 km uzunluğundaki Şartül-Arap nehri oluşturmaktadır. 1980 yılında Irak’ın Şartül-Arap nehrini geçerek bölge üzerinde hak iddia etmesi iki ülke arasında 8 yıl sürecek savaşı da başlatmış oldu. Savaşın sona ermesi ile İslam Devriminin ihracından çekinen Irak ve Basra Körfezindeki diğer Arap ülkeleri bölgedeki milliyetçi grupları mali bakımdan desteklemeğe devam etmişler.

Kuzistan’da petrolün keşfinden ve Abadan’da Petrol Rafinesi kurulmadan önce bölge nüfusunun çoğunluğu Araplardan oluşmakta idi. Fakat bölgeye göç dalgasının hızlanması ile birlikte Kuzistan’ın nüfus yapısı da değişime uğramıştır. Kuzistan bölgesinin nüfusunun sırf Araplardan oluştuğu söylenemez. Arapların yanı sıra bu bölgede Kaşkaylar, Lorlar, Afşarlar, Boyer Ahmed vb. kabileler yaşamaktalar.

Araplar esasen Kuzistan ve Buşehr ostanlarında, ayrıca komşu ostanlar – Hürmüzgan , Fars, Boyer Ahmed ve Çahalmahal’da, ayrıca dağınık olarak İlam,

Kirman, Horasan, Tahran ve Semnan ostanlarında meskündurlar. Kuzistan ostanında yaşayan Araplar Basra Körfezi, güneyde Evrend Rud (Şartül-Arap)'dan kuzeyde Şuş kentine dek uzanan bölgede Lor Bahtiyarilerinin batısında yerleşmişlerdir. R. Blaga, kesin olmamakla birlikte İran'daki Arapların sayısının 400.000-1.200.000 olduğunu belirtmiştir. Arap kaynakları ise Arap nüfusun 2.000.000-2.500.000 civarında olduğunu öne sürüyorlar.

Yusuf Benitotof, Şeyh Hazal İsyasının bastırılmasından günümüze dek Araplar arasında **3 cereyanın** mevcut olduğunu belirtmiştir : **1. istiklalcılar; 2. Kuzistan Araplarının başka Araplarla birleşmesi taraftarları; 3. Özerklik yanlıları**, yani İran'ın içinde otonomiden yana olanlar. 2. Cereyan taraftarları yok denecek kadar azdır. İstiklalcıların taraftarları olmuştur ve halen mevcuttur. Abdel Naser'in önderliğindeki Arap Milliyetçiliği Arap ülkelerinde Milli uyanışa sebep olduğu gibi Kuzistan Arapları üzerinde de etkili olmuştur. Bunun sonucunda *Al Cibhe Tahrir Arabistan* (Arabistan Özgürlük Cephesi), *Al Cibhe al Şabiye Tahrir al Ahvaz* (Ahvaz'ın Özgürlüğü Uğrunda Halk Cephesi) ve *Al Hareke al Suriye al Demokratiye* (Devrimci Demokrat Hareketi) gibi örgütler ortaya çıktı.

Benitorof, İslam Devriminden sonra Kuzistan Arapları arasındaki çeşitli cereyanları şöyle tasnif etmektedir :

“**İstiklalcı ve ayrılıkçı cereyanın** hem yurt içinde, hem de yurt dışında taraftarları vardır. Demokratik rejim işbaşına geldikten sonra Araplar milli haklarına kavuşacak ve dolayısıyla ayrılıkçı fikirlerden vaz geçecekler. Milli meselenin çözümünde en mantıklı yol olarak gözüken **3. Cereyan – otonom yönetimden yana olanlar** çoğunluktalar. Otonominin türü ve hukuki bağlamda yapısı birkaç faktörle yakından ilintilidir. 1. Arapların milli hakları diğer milli azınlıklar olan Türkler, Kürtler ve vb. ile eşit olmalıdır. 2. Sınırları içinde yaşayan milli azınlıklara bütün milli haklarını tanımış olan ülkelerin deneyimlerinden yararlanabiliriz. 3. Arapça eğitimin (ilkökul, lise ve üniversite düzeyinde) yanı sıra Farsça'nın 2. dil, eğitim dili olarak kabul edilmesi; Arapça basın ve yayın; Mahkemelerde Farsça bilmeyenlerin Arapça'yı kullanabilmesi; yerel yönetimlerde nüfus oranına göre temsilin sağlanması; bilginin yönetim şekli, bütçesi, ordu meselesi, özerkliğin kapsamı vb. hususlar başka ülkelerin tecrübelerinden yararlanarak tayin edilmelidir. “

Günümüzde etnopolitik mobilizasyonunu sürdüren Kuzistan Arapları, merkeze karşı siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda rekabet içindeler. Nurullah Geyseri, konu ile ilgili olarak Kuzistan eyaletindeki sorunları incelemiş ve bu sorunları 4 alan içinde toplamıştır :

1. Sosyal sorunlar : nüfusun yoğunluğu, sağlık sisteminin yetersizliği, barınma sorunları, iklimin olumsuz şartları ve olanakların kısıtlı oluşu, gençler arasında uyuşturucu bağımlılığı, işsizlik vb.
2. Kültürel sorunlar : eğitim olanaklarının yetersizliği ve okulların ve üniversitelerin sayının azlığı, öğretmen yetersizliği,
3. Siyasi sorunlar : bölge yönetiminin sorunlara duyarsızlığı, kanunsuzluk,

- adaletsizlik, devlet dairelerinde yolsuzluk ,
4. Ekonomik sorunlar : ekonomik kriz, gelir azlığı, pahalılık, mesleki alanların darlığı, bölgeye yatırım eksikliği vb.

Ayrıca, Geyseri, Araplar arasındaki sorunları yüzde ile ifade ederek, şu sıralamayı yapmıştır. Bu sıralamaya göre : 1. sırada %88.7 oranla sosyal sorunlar, 2. sırada %65.5 oranla ekonomik sorunlar, 3. sırada %40.2 oranla kültürel sorunlar ve 4. sırada %34.5 oranla siyasi sorunlar yer almaktadır.

Mocteba Maksudi, Kuzistan Araplarına ait örgütleri tasnif ederken, dini ve dini olmayanlar olmak üzere 2 tür örgütten bahsetmektedir Araştırmacı, dini olmayan örgütlere *İttihadiyeyi Arabi Kuzistan* (Kuzistan Arap Birliği), *Combuşi Nasyonalisti Arab* (Arap Milliyetçi Hareketi), *Cepheyi Tahriri Kuzistan*, *Fedayani Khalg ve Hizbi Kargarani Sosyalisti* (Sosyalist işçiler Partisi) örgütünü örnek göstermekle birlikte, bu örgütlerin Devrimin ilk aylarından itibaren açık faaliyet gösterdiğini, fakat İran-İrak savaşının başlaması ile bir çoğunun gizli faaliyete geçtiğini belirtmektedir. Dini örgütlere *Sazmani Siyasi Arabi Müslüman'ı* (Müslüman Arapların Siyasi Örgütü) örnek olarak gösteren Maksudi, bu örgütün Kuzistan Araplarının haklarının geri verilmesi talebinde bulunduğu, ayrıca Cumhuriyetin kurulduğu dönemde Hubrigan Meclisinin (Uzmanlar meclisi) yasal olmadığı fikrini de uzun süre savunduğuna dikkat çekmektedir. *Al Cibhe Tahrir Arabistan'ın* (Arabistan Özgürlük Cephesi) uzun yıllar Irak tarafından desteklendiğini öne süren araştırmacı, örgütün liderlerinin Kuzistan için istiklal talep ettiklerini ve bölgenin adını da Arabistan olarak değiştirdiklerini belirtmiştir. Bölgedeki aşiret reislerinin bir kısmı tarafından da desteklenen örgüt, Devrimden sonra faaliyetlerini genişletmiş ve bir çok üyesi rejim tarafından yakalanarak idam edilmiştir.

Kuzistan Araplarından olan araştırmacı Ali el-Tai günümüz İran'ında etnik haklar konusunu ele alarak, devletin resmi dil politikalarını eleştirmektedir. El-Tai, İran'da dini azınlıkların kültürlerini kendi dini dillerinde uygulama özgürlüğüne ve özel okullarda kendi dillerinde eğitim hakkına sahip oldukları halde, etnik azınlıkların bu haktan yosun olduğunun altını çiziyor. Araştırmacı, İran'da uygulanan resmi dil politikalarının yarattığı çelişkili durumlara bir başka örnek olarak ta Arap dili ile ilgili soruna dikkat çekmektedir. Arapça'nın İran İslam Cumhuriyetinin resmi din dili olması nedeniyle üniversitelerde ve dini okullarda öğretilmesine karşın, Kuzistan eyaletinde Arapça'nın, resmi dil olan Farsça'nın yanında 2. dil olarak okutulmasının engellenmesine anlam veremeyen el-Tai, Arapça'nın İslam dininin dili olması nedeniyle

ve dini azınlıklara tanınan hak kapsamında Arap bölgelerinde 2. eğitim dili olarak kullanılmasını talep etmektedir. Araştırmacı, ana dilleri olan Arapça'da eğitim alamayan gençlerin kendi dillerinde konuşamadıkları ve bu yüzden dini kimliklerinin de bozulduğunu öne sürmektedir.

Günümüzde aktifliği ile dikkat çeken örgütlerden biri de *Cepheyi Demokratike Merdomiye Khalge Arabe Ahvaz* (Arap Demokratik Halk Cephesi) örgütüdür. Örgütün 8 Temmuz 2004 tarihinde yayınlanmış bildirisinde 1999 8 Temmuz Tahran Öğrenci Hareketinin 5. yıldönümü dolayısıyla İran'da demokrasi uğrunda mücadele veren öğrencileri desteklediği belirtilerek, bütün mücadelecileri son engel ortadan kalkıp hürriyet elde edilinceye, İran'da mahrumiyet altındaki bütün halklar özgürlüklerine kavuşuncaya dek mücadelelerini devam ettirmeğe çağırıştır. Bildirinin sonunda "Mahvolsun Velayati-Fakih diktatörlüğü! Yaşasın, dövüşen üniversite öğrencileri" sloganları yer almaktadır.

Son yıllarda Kuzistan Arapları arasında etnopolitik mobilizasyonun dikkat çeken bir özelliği de Kuzistan entellejensiyasının etnik konulara hassasiyeti ve toplumsal sorunlara aktif yaklaşımı ile ilgilidir. Arap aydınlarının İran basınında etnik konulara ilişkin tartışmalara aktif bir şekilde katılmaları, ayrıca rejimin etnik gruplara yönelik politikalarını eleştiren Arap kökenli yazarların sayısının çokluğu ve eserlerinin bolluğu ve bu konuda diğer etnik gruplara mensup meslektaşlarından epey ileride ve daha radikal çizgide bulunmaları olgusu da bu tespiti destekler niteliktedir. Arap kökenli aydınlar arasında Y. Benitorof, N. Purpirar, A. el-Tai vb. dikkat çekmektedir.

7.3. Etno-milliyetçilik araştırmacılarının son dönemde çok kültürlülük konusunda yeni çözüm önerileri ve federalizm konusunun İran bağlamında değerlendirilmesi.

Son dönemde etnik ulusçuluk üzerine araştırmalar yapan kuramcıların modernleşme çağının ürünleri olan ulus-devlet, insan hakları, özgürlük gibi kavramları yeniden sorguladıkları, post-modern dönemin taleplerine uygun bir biçimde azınlıklar, çok kültürlülük, federalizm konularını yeniden ele almaya çalıştıkları gözlemlenmektedir. Bu araştırmacıların, ulus devletin sadece politik kurumları içerdiği ve kültürel kapsayıcılıktan yoksun olduğu; bireysel hakları ön planda tutup grup haklarını geri plana ittiği; tek kültürlülüğü ve tek kimlikliliği empoze eden politikalarının modası geçtiği yönündeki haklı eleştirileri günümüzde çoğu ülkede

yaşanan etnik ihtilafların kaynağına da ışık tutmaktadır. Günümüzde bir çok araştırmacı, etnik sorunlara çözüm olarak, özellikle çok uluslu devletlerde “farklılıkları yok etme” politikalarından vazgeçilip çok kültürlülüğün benimsenmesi, çeşitliliği kabullenme yoluna gidilmesi; çok kültürlülüğü anayasal güvence altına alarak toprağa dayalı federalizmin uygulanması gerektiğine inanmaktadır.

Araştırmacıların sorguladıkları tek kültürlülük, tek kimliklilik, ulus devlet, devlet içinde (etnik gruplar arası) baskın-tabi ilişkileri gibi kavramlar günümüzde bir çok devletin yaşadığı etnik sorunların nedenlerini teşkil etmektedir. Çokuluslu devletlerin baskıcı politikalarla tek uluslu üniter yapı görüntüsü sergileme çabaları, çok kültürlü bir ortamda tek kültürlülüğün empoze edilmesi ve kolektif haklara gereken önemin verilmemesi olgusu belki de bu gün dünyanın çoğu bölgesinde etnik milliyetçiliklerin hazır-nazır durumda önümüze çıkmasının temel sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Söz konusu sorunların bu gün İran’da da yaşandığı ve geçen yüzyılda hiç sonu gelmeyen gel-gitler halinde sürekli toplumsal gerilimin ve çatışmaların kaynağını oluşturduğu görülmektedir. Bu bölümde sözü edilen çok kültürlülük, farklılıkları yönetme, asimetrik federalizm gibi kavramları İran bağlamında tartışmaya açmak, bugünkü etnopolitik hareketlerin ülke bütünlüğünü sarsacak hale gelmeden önce sorunun yeni kavramsal çerçevede ele alınarak çözüm önerileri sunmak, konunun kuramsal düzeyde eleştirisini yapmak ve bu kavramların İran örneğinde uygulanabilirlik derecesi sorusuna yanıt aramak adına çok önemlidir.

Ramon Maiz, çok uluslu devletlerde ilk önce politik iktidar ve vatandaşlığın toprağa dayalı meşruiyeti konusunun yeniden tanımlanması gerektiğini öne sürmektedir. Bunun nedenini geleneksel özgürlük kavramının yetersiz kalması ile açıklamaktadır, çünkü bu kavramın liberal yorumu “bireysel özgürlüğü” kapsamakta, grup veya kolektif hakları tanımaya direniş göstermekte veya tamamen buna karşı çıkmaktadır. Liberaller geleneksel olarak, kültürel ve politik sınırları bağdaştırma girişimini kurumsallaştırmaya çalışmışlardır. Bu düşünceden hareketle, kendiliğinden tek kültürlü olarak kabul edilen bir devlette sadece bir kültür vardır ve bu kültür bireyler için seçeneklerin toplumsal kapsamını da belirlemektedir. Bu yüzden araştırmacı, çoğu liberalleri “banal milliyetçiler” olarak adlandırmaktadır.

Michael Walzer ise Maiz’den daha ileri giderek, Batının Doğudaki etnomilliyetçi hareketlere bakışını daha radikal bir dille eleştirmekte, Batıdaki birliğin kendisinin ayrılıkçı hareketlerin bir sonucu olduğunu – Danimarka’nın İsveç’in bağımsızlığını, ondan yüzyıllar sonra, İsveç’in Norveç’in bağımsızlığını, ve Rusya ile İsveç’in de

Finlandiya'nın bağımsızlığını tanınmasının İskandinav Birliğinin yolunu açtığını, ayrıca Hollanda-Belçika bölünmesi ile Fransız emperyalizminin başarısızlığa uğramasının Benelüks deneyini olanaklı kıldığını vurgulamaktadır. Araştırmacı, **kabilelerin zorla birlikteliğe mahkum edilmesini** gerekçelendirmeyi "17. yüzyıl püriten papazının yeni boşanma öğretisine karşı karı ile koca arasındaki bağı savunuşuna" benzeterek, günümüz koşullarına bunu şöyle uyarlamaktadır: "O zaman olduğu gibi bugünkü sorun da, adaletin talep ettiği her ne olursa olsun, "onları aynı kaptan yemek yemeye" zorlayacak yaptırımları kabul etmiyor gözükmesidir. Karı-koca için kendi kaderini tayin etmek, her ne kadar boşanmış kişilere önemli kısıtlamalar getiriyorsa da, oldukça kolaydır. Oysa değişik türden kabilelerin (ulusların, etnik grupların, dinsel toplulukların) kendi kaderlerini tayin etmesi zorunlu olarak daha karmaşık, ayrılmayı izleyen kısıtlamalar daha çeşitlidir." Walzer, azınlıkların kendi kaderlerini tayin ederken farklı yollara baş vurarak: ayrılma, sınır değişikliği, federasyon, bölgesel veya amaca bağlı özerklik, kültürel çoğulculuk gibi seçeneklere yöneldiğini belirtmekte, ayrılma konusunun hassasiyetine dikkat çekerek "her ayrılmanın bir sonrakini meşrulaştıracağı, giderek daha küçük grupların kendi kaderlerini tayin hakkını talep edeceği ve bundan filizlenecek siyasetin gürültülü, çelişkili, istikrarsız ve ölümcül olacağı" uyarısında bulunmaktadır.

Walzer, azınlıklar sorununa çözüm olarak şu öneriyi getirmektedir:

"Liberal bir demokraside ulusal azınlıklar anayasal koruma bekleyebilirler, fakat sanırım yeni devletlerin birçoğu, herhangi bir demokrasi tarzına ulaşsalar bile, liberal olmayacaktır. Kanaatimce mutaassıpları gemlemenin en iyi yolu, federalist ve konfederalist denetimler ve karşı ağırlıklar ile uluslararası baskıdan geçiyor".

Maiz, çok uluslu devletlerde **geleneksel "farklılıkları yok etme"** (eliminating differences) yöntemleri ile yapılan entegrasyon ve eritme politikalarının yerini artık liberal prensiplere uygun olarak **"farklılıkları yönetme"** (managing differences) yöntemiyle federalleşme veya bir arada olma (consociationalism) ya da kendi kendini yönetme ve ulusal hakların başka biçimlerinin alması gerektiğine inanmaktadır. Barış içinde beraber yaşama (coexistence), çoğulcu çeşitlilik, işbirliği ve dayanışmanın politik açıdan pekiştirilmesi için, araştırmacı toprak esasında düzenlenmiş ikinci bir temsilciler kamarasının (representative chamber) yanı sıra, koordinasyon kooperatif federalizm kurumlarının, uluslararası politikada temsil edilme vb. aktivitelerin önemini vurgulamaktadır.

Ulusal kültür kapsamında özgürlüğün önemine değinen araştırmacı, vatandaşlık

hakları bağlamında belirli asimetriye neden olsa dahi, eşitliğin farklılıkları tanıma ve uzlaştırma adına yeniden yorumlanması gerektiğinin altını çizmektedir. Ulus devletin bireyseli doğasının aksine çokuluslu devletin çoğulculuğu ek kolektif ve milliyet bazlı bir kompleks kavramı da içinde barındırmaktadır. Böyle bir çoğulculuk anlayışı devlet içindeki ulusların çoğul oldukları gerçeğini tanımak ve gereken düzenlemeleri yapmak üzerine inşa edilmiştir. “Bu çoğulculuk gerçeği” bir ek değere dönüşmektedir. Fakat bu ek değer kendi kendini yönetme hakkı ve politik erk kazanmaya çalışan çeşitli ulusal toplulukların toprak temelinde politik çoğulculuğu şeklinde gerçekleşmelidir. **Çok kültürlü çoğulculuk** (çoğunluk ve ulusal azınlıklar) ve politik yurttaşlık hem bireysel hem de grup düzeyinde demokratik perspektifte ulusun iki önemli ögesini oluşturmaktadır.

Maiz’in çokuluslu devletlerde geleneksel yöntemlerden vazgeçilerek, liberalleşmeğe yönelme ile ilgili görüşleri ışığında İran’ı ele aldığımızda, 1925 yılından beri Fars çekirdeği temelli tek uluslu, tek kültürlü anlayış üzerine inşa edilmiş politikaların ülkedeki çok kültürlülüğü yok sayarak farklılıkları ortadan kaldırmayı hedeflediği görülmektedir. Günümüzde de İran’ın kanayan yarası olan etnik sorunları 80 yıl öncesinde olduğu gibi Maiz’in de işaret ettiği “farklılıkları yok etme” yöntemleri ile çözmeye çalışmanın yarayı derinleştirmekten öte bir fayda etmediği apaçık ortadır. Bunun yerine “farklılıkları yönetme” yöntemlerine baş vurarak, ülkenin 11 etnik gruptan oluşan çok etnili yapısına uygun federalleşme eğilimli çözüm arayışlarına yönelmenin daha akılcı olacağı düşünülebilir.

Sabhlök da Maiz’in düşüncelerini destekler şekilde ulusçuluğu, çoğunluğun devlete egemen olduğu etnik politika biçimi, bu nedenle ulus devletin baskın etnik grubun kimliğinin öğeleri olan dil veya dininin resmi sembolizm ve yasalarca ifade edildiği devlet modeli olarak görmektedir. Ulusçuluk ve etniklik arasındaki egemen-tabi (dominance-subordination) ilişkisi baskın grubun diğer azınlık gruplarını yönetmesini ahlaki açıdan haklı çıkarmakla ilgilidir. Egemen-tabi ilişkisi ayrıca, kültürel formasyon sürecini de içermektedir. Kumar Rupesighe ve Vladimir Tishkov **iki tür kültür formasyonunu** belirlemişlerdir: **1.** bütün grupların benimsediği ve gönüllülük esasında kendi kültürü olarak kabul ettiği çok etnili kültür; **2.** aşırı derecede merkezileşmiş ve tutkal görevi yapan devletteki çeşitli kültürlerin baskın kültür tarafından asimilasyonu. Bu durumda ulus kurma süreci etnik ilişkilerin hiyerarşik biçimde düzenlendiği majoriter ulusçuluk sürecine dönüşmektedir.

Maiz, gerçekte çok kültürlü devletlerin demokratik kurumlarında iktidar

güvence altında, paylaşılır ve sınırlı olduğu için bağımsız birimlere yer kalmadığını iddia etmektedir. Kendi kendine yönetme, ortak (paylaşılır) yönetim ve kuvvetler ayırımı: yasama, yargı ve yürütme kuvvetleri arasında dikey ayırım veya farklı topluluklarla devlet arasındaki yatay ayırım, hepsi tanım icabı mutlak, orijinal ve tartışılmaz iktidar düşüncesini dışlamaktadır. Bu bakımdan anayasa hem tekil yurttaşlar olarak, hem de milliyetin üyeleri gibi bireylerin haklarının güvencesi olmaktadır. Araştırmacı, böylece anayasal güvencenin merkezileşen ve baskıcı ulus devlete karşı olduğu gibi, ulusal azınlıklar arasında da aşırı ulusçuluğun doğmasını önlemede temel koruyucu faktör olduğunu vurgulamaktadır.

Toprağa dayalı federalizm modelinin İran’da uygulanması hem çağın gereklerine, hem de ülkenin gerçeklerine uygun olmakla birlikte, etnik sorunların tekrar patlama noktasına gelmeden çözüme kavuşturulmasına da katkı sağlayabilir. Etnik bölgelerde yaşayan halk federal düzeyde yerinden yönetim modeline geçerek, bölge sorunlarını daha etkili bir biçimde çözümlenebileceği gibi, aşırı merkezileşmeden dolayı hantallaşan devlet de ülkenin ekonomik ve politik hayatını düzenlemede daha esnek ve hızlı çalışır hale gelecektir. Bu gün itibarıyla İran’a bakıldığında, ülkenin tek merkezden idare edilmesinin zorlaştığı, Tahran’ın kocaman coğrafyaya dağılmış eyaletlerin bölgesel sorunlarını çözümede yetersiz kaldığı görülmektedir.

Tarihsel olarak, **siyasal iktidarın toprağa dayalı bölünme modeli olarak federalizmin**, bağımsızlığı teşvik etmediği, tam tersine kuvvetlerin dikey-fonksiyonel ve yatay-teritoryal ayırımına dayanarak çokuluslu devletler sorununa çözüm getirdiği ortadadır. Aslında, **“asimetrik federalizmin”** telaffuz edilmesi, esasen farklı ulusları ve merkezi devleti aktörler ve kurumların ilişkisel perspektifinden bağdaştıran süreç ve diyalogların heterojenliğini ve dinamizmini ifade etmektedir.

Tek kültürlülüğün objektif bir tanımı hem demokratik perspektiften, hem de çok kültürlülük düzeni açısından sorun yaratmakta, özellikle kimlik çeşitliliğini dışladığı için kimliklerin kutuplaşmasına ve biz-onlar ayırımından doğan gerilimin tırmanmasına ve hatta dost-düşman boyutlarına varmasına neden olmaktadır.

Tek kültürlülüğün büyük sorunlara yol açtığı ülkelerden biri de İran’dır. Merkezle çevreyi oluşturan etnik gruplar arasındaki kutuplaşma “biz-onlar” ayırımı noktasına ulaşmış, ülke bütünlüğünü tehdit eder hale gelmiştir. İran’da çok kültürlülüğün benimsenmesinin, söz konusu kutuplaşmanın dost-düşman boyutlarına varmadan, ibreyi toplumsal uzlaşma arayışları yönüne döndürebileceği düşünülmektedir.

Federalizmin ekonomik boyutunu, özellikle kâr-zarar analizine göre inceleyen Geffrey Brennan ve James Buchanan, federalizmi, mali yetkenin birbiri ile rekabet halindeki federal düzeyler arasında dağılımını sağlayan ve böylece vergilendirme potansiyelini de sınırlayan bir model olarak görmekteler. Böylelikle federalizm, merkeziyetçi devletin bir özelliği olan değerlerin yüksek değişkenliği riskini aza indirmekte, mali baskıları azaltarak bürokratikleşmeyi de engellemektedir. Kanadalı ekonomist Andre Breton ise tek uluslu devlet (Almanya gibi) federalizminde kurumlar arasındaki rekabetin yararlarından bahsederek, kooperatif federalizm yerine rekabetçi (competitive) federalizmin faydalı olacağını savunmaktadır. Ayrıca Breton, federal sistemde federal senatonun önemine de değinmiştir. Araştırmacıya göre, dikey rekabet açısından senato merkez-çevre bağlamında çevrenin taleplerini dikkate almakta, yatay rekabet açısından politik eşitliği pekiştirmekte, federe (federated) birimler arasında ekonomik eşitliği sağlamaktadır. Ayrıca, federal senato rekabet için gerekli olan alanı da oluşturmaktadır.

Breton'un önermiş olduğu **rekabetçi federalizm ve federal senato modelinin İran'da uygulanması**, ülkede merkezle çevre arasında politik eşitliği sağlayabileceği gibi, farklı eyaletler arasında ekonomik eşitliği de güvence altına almada etkili olabilir. Nitekim, günümüzde İran'ın temel sorunlarından birini çevrenin politik iktidarı paylaşamaması ve ülkenin en büyük yatırımlarının merkezi eyaletlere, özellikle Fars eyaletine yapıldığı halde çevrenin ekonomik geri kalmışlığa terk edilmiş olması gerçeği oluşturmaktadır.

Maiz, asimetrik federalizmde kooperatif tekniklerin, çok uluslu devlette istikrar ve uyumlu beraberliği sağladığı için ayrılıkçı hareketleri önleyebilmesi açısından son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. Araştırmacıya göre, asimetrik veya teritoryel federalizm, federal birimlerin devlet içindeki mevcut çeşitli ulusal veya bölgesel gruplarla bağdaştığı bir yapıyı oluşturmaktadır. Asimetrik federalizm, toprağa dayalı olmayan (non-territorial) federalizmden esasen federe devlet yapılarının heterojen oluşu ve dil, eğitim sistemlerinin merkezi konuma sahip olması ile ayrılır. Federalizmin paylaşılabilirlik ve işbirliği boyutu refah devletini korumada, istikrarı sağlamada ve sosyal eşitliğe (egalitarian) dayalı birliktelik projesini çok uluslu devlette gerçekleştirmek için gerekli yasal mekanizmaları harekete geçirmede hayati öneme sahiptir. Böylece kültürel ve politik asimetri, işbirliği ve rekabet fırsatları federal ve çok uluslu demokratik devletin ana prensipleri olarak ulusçuluğa, ayrılıkçılığa ve millileşen devletler mantığına karşı kurumsal alternatif oluşturmaktadır.

Günümüzde İran basınında ve yurt dışındaki etnik grup temsilcileri arasında sıkça tartışılan konulardan **biri de İran'ın federal sisteme geçmesi gerektiği yönündeki görüşlerle** ilgilidir. Özellikle çevreyi temsil eden aydınlar yerel ve merkezi basında Kaçar dönemi İran'ının *Memaliki-Mahrusa* sisteminin federatif yapısının mevcut sisteme oranla daha ilerici ve 1906 Anayasasının etnik gruplara tanıdığı haklar konusunda bugünkü Anayasadan daha demokratik olduğunu, yüz yıl öncesinde uygulanarak ülkenin parçalanıp dağılmadan devamını sağlamış bir sistemin bu gün de İran'da pekala uygulanabileceğini ifade etmekte. * Örneğin Arap kökenli aydınlardan Ali Al-Tai, konu ile ilgili görüşlerini şöyle dile getirmiştir :

”Memaliki- Mahruseyi-İran ve çok ulusluluk kavramları konusuna açıklık getirmek gerekir. Bazı kişilerin tarihi kavramlar konusunda bilgisizliklerinden dolayı bu iki kavrama karşı alerjik bir tavır sergiledikleri bilinmektedir. Oysa, bu kavramlar hiç bir zaman bölücülük, her hangi bir bölgenin ayrılması anlamını taşımamış ve taşınamaması gerekmektedir. Çok ulusluluk bağlamında İran tek örnek değildir. Hem eski çağlarda, hem bugünkü toplumlarda bunun pek çok örneği vardır. Günümüzde sürekli göç alan ülkelerin başında gelen ABD de çok uluslu ve memaliki-mahrusa (eyaletlerden oluşan) devletidir.”

İran'ın federalleşmesi konusunu sıkça gündeme getiren çevre, merkezin de konuya eğilmesini beklemektedir. Bugünkü rejimin ise iktidara yakınlığı ile bilinen bazı aydınların konu ile ilgili yüzeysel görüşler ifade etmesi dışında pek ilgilenmediği, yahut da konunun tartışılmasının İran'ın bütünlüğü için sakıncalı buldukları ve bu tartışmayı açmak isteyenlerin dış güçlerle işbirliği içinde buldukları yönündeki demeçlerle geçiştirmeğe çalıştıkları görülmektedir. Paul R. Brass, politik iktidarın paylaşımı konusunu kuramsal düzeyde ele alarak, egemen grupların iktidarı paylaşmada istekli veya isteksiz davrandığı durumlarda ülkeleri ne tür sonuçların beklediği sorusunu açıklamaya çalışmış ve İran dahil çoğu çok uluslu ülkeler için ilginç ve faydalı sayılabilecek çıkarsamalar yapmıştır. Brass, konu ile ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

“Bir milliyetçi hareketin hedeflerini ve başarıya ulaşmasını etkileyen siyasi etkenlerden biri olarak genel siyasi ortamın özellikle 3 yönü önemlidir: Siyasi ve toplumsal güçlerin yeniden şekillenme olanağına sahip olup olmadıkları, egemen olan etnik grubun seçkinlerinin yükselen grupların liderleriyle iktidarı paylaşma konusundaki istekliliği ve alternatif siyasi arenaların varlığı. **Egemen grupların iktidarı paylaşma konusunda sergiledikleri isteklilik, etnik anlaşmazlıkların nasıl sonuçlanacağını da belirleyecektir.** Egemen grupların iktidarı paylaşmak istemedikleri durumlarda çatışma, hatta iç savaş ve ayrılık kaçınılmazdır. Söz konusu istekliliğin sergilendiği durumlardaysa çoğulcu çözümlere başvurulması mümkündür. Genel siyasi ortamın diğer yönü de alternatif siyasi arenaların varlığı ve bu arenalara kayıldığı takdirde ödenecek bedelin büyüklüğüdür. **Coğrafi açıdan belirli bölgelerde yoğunlaşmış azınlıklara sahip olan merkezîyetçi devletlerde, söz konusu azınlığın siyasi isteklerinin** devlet yetkilileri tarafından yerine getirilmediği durumlarda idari ve siyasi yerinden yönetim arayışına girmesi kaçınılmazdır. Bu gibi durumlarda siyasi alanın yeniden düzenlenmesi yoluna

gidilebilir. Yeniden düzenlenme, siyasi rekabete ve pazarlığa açık sistemlerde, federal ya da yerel ünitelerin yeterince güce sahip olduğu, iki yada üçten fazla etnik grubun bulunduğu, etnik çatışmaların merkezîyetçilerle federasyonu savunanlar arasında yaşanan ideolojik anlaşmazlıklarla birleşmediği ve dış güçlerin müdahale etmeyi düşünmediği durumlarda etkili olacaktır. Bu koşulların herhangi birinin olmadığı durumlardaysa federalist ya da çok-düzenli çözümlerin başarısızlığa uğraması olasılığı yüksektir. **Bu ise iç savaş ya da ayrılıkçılığa yol açabilir.”**

İran’da federalizm tartışması için Hindistan federalizmi örneği en uygun modellerden biri olarak görülebilir. 500 milyondan fazla seçmeni, dört büyük din, on beş büyük dil ve binlerce farklı kabileyi içinde barındıran Hindistan, ayrıca ülke içinde baskın etnik grup olan Hinduların 1/3’lük bir kesimi (Farslara benzer şekilde) oluşturmaları ve etnik grupların belirli bölgelerde yoğunlaşmış olması özelliğinin yanı sıra federalizm konusunda yarım asırlık tecrübesi ile de İran için gerçekten iyi bir örnek sayılabilir. Hindistan sömürge döneminin eyaletler sisteminden bölgesel dil sınırları ile ayrılmış federe devletlere geçerek, yarattığı yeni devlet modeli uygulamasında başarılı olmuştur.

Kalıcı çoğulculuk geleneğine sadık kalan Hindistan yöneticileri bütün Hindistan’ı kucaklayan Kongre Partisi ile “farklı parçaları ulusal düzeyde bir arada tutan”, toplumun büyük bölümünü sisteme entegre edebilmesinin yanı sıra muhalif partilerin de politik sistem dışına çıkmadan devlet düzeyinde iktidara ortak olmasına olanak sağlamaktadır.

Hindistan’ın bağımsızlık sonrasında başarıyla uyguladığı dil temelli federe devletler kurma politikalarını inceleyen Jyotirindra Das Gupta, daha önceleri dile dayalı devletler kurma taleplerinin hep şiddet çağrışımı yaptığı ve ülkeyi parçalanmaya götürecektir şeklinde algılanmakta olduğunu, bu durumun ulusal liderler, aydınlar ve dış gözlemciler üzerinde alarm etkisi yaptığını, fakat sonradan bu önyargıların yanlış olduğunun anlaşılması sonucu algılamaların kökünden değiştiğini anlatmaktadır :

“Söz konusu tehdit algılamaları, devletlerin etnik temelde yeniden düzenlenmesi (ethnic reorganization of states) üzerinde yapıcı etkisi ve uzun vadede Hint ulusunun karşılıklı işbirliği temelinde bütünleşmesine sağladığı katkılar karşısında tamamen yok oldu. Gerçek şu ki, son yıllarda ortaya çıkmış dil temelli devletlerin çoğu, örneğin Maharashtra, Gojarat, Punjab ve Haryana gibi devletler aynı zamanda Hindistan’ın en dinamik, en hızlı gelişme kaydeden devletleridir. Adı geçen devletlerin bir birinden ayrılması olgusu, bu devletlerden her birinin etnik onur ve özerklik isteğine kavuşmasının yanı sıra bu devletlerin ulusal gelişim planı bağlamında pek sorun çıkarmadığı da görülmüştür. Dil temelli devletlerin oluşturulması, dil taleplerinde bir gerilemeye neden olduğu gibi, bu devletlerin enerjisinin daha verimli rekabet ve işbirliği alanlarına kanalize edilmesine de zemin hazırlamaktadır.”

Genel değerlendirme

İran’da çevreyi oluşturan etnik grupların son yıllarda sergiledikleri etnopolitik mobilizasyon incelendiğinde, etnik grupların devrimin başından beri Anayasaya konmuş etnik haklarla ilgili maddelerin bir türlü yürürlüğe konmaması ve bu gruplara karşı baskıcı politikaların devam etmesi olgusundan son derece hoşnutsuz oldukları ve bu durumun etnik gruplarla merkezi rejim arasındaki gerilimi her geçen gün bir az daha tırmandırđı gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra, çevredeki etnik gruplar son yıllarda politize olma yönünde bir eğilim sergilemekte. Yerel yayınlar incelendiğinde güncel konulardan biri olarak, 100 yıl önceki Kaçar devri Meşrutiyet Anayasasının etnik haklar konusunda bugünkü İran anayasasından daha demokratik olduğu, ayrıca *Memaliki Mahrusa* (geleneksel federal yapı) sistemi kapsamında ülkenin yönetim biçiminin yeniden ele alınması gerektiği yönündeki taleplerin güncelliğini koruduğu hususu dikkat çekmektedir. Bazı yazarlar hatta açıkça “şah, etnik sorunlara yeteri kadar ilgi gösterseydi, bu gün iktidarda olurdu” şeklindeki ifadelerle konunun önemini vurgulamakla birlikte rejime de açık mesaj göndermektedirler ..

Merkez, etnik grupların haklarıyla ilgili talepleri konusunda hoşgörü ve anlayıştan uzak bir tavır sergilemekte, bu tür talepleri “bölücülük, ayrılıkçılık” suçlamalarıyla karalamaktadır. Gerçekte ise, İran’daki tüm etnik gruplar incelendiğinde, günümüzde ayrılıkçı hareketlerin bulunmadığı ve taleplerin dil ve kültürel haklarla sınırlı kalarak, beklentilerin İran için en uygun yönetim biçimi olarak görülen federalizm çizgisinden öteye geçmediği anlaşılmaktadır.

İran’da çevre üzerinde son yıllarda dış faktörlerin etkisinin epey arttığı gözlemlenmektedir. Bu durum etnopolitik mobilizasyon açısından aktif olan tüm etnik gruplar için geçerlidir. İran’daki Azerbaycanlılar arasında kuzeyden gelen yeni ideolojik akımların etkisi; Türkiye ve Irak’taki gelişmelerin İran’daki Kürtlerin mobilize olmasına katkıları ve Kuzistan’daki Araplar arasında Basra Körfezindeki Arap ülkelerinin,

bölgedeki milliyetçi örgütleri mali açıdan destekleme yönündeki girişimlerinin etkisi dikkat merkezinde tutulması gereken konulardır.

Çevredeki etnik gruplarla ilgili bir genelleme yapacak olursak, **1)** İran'daki tüm etnik grupların etnik bilincinin yükseldiği ve etnik kimliğinin politize olmaya devam ettiği; **2)** ülke içinde etnik partilerin vb. örgütlerin faaliyetinin yasak olması nedeniyle etkinliklerini yurt dışında sürdüren örgütlerin taleplerini federalizm üzerinde yoğunlaştırdıkları dikkate alındığında kullandıkları kimlik stratejilerinin dışlayıcı olmadığı; **3)** sorunlara barışçıl yollarla çözüm bulmayı amaçladıkları; **4)** özerklik yanlısı taleplerin dile getirildiği; **5)** Azerbaycan örneğinde de görüldüğü gibi (Babek kalesi törenleri) barışçıl gösterilerin yapıldığı ve şiddet yöntemlerine baş vurulmadığı görülmektedir.

Etnopolitik hareketleri besleyen etnopolitik mobilizasyon kaynaklarını (tezin kuramsal çerçevesi bölümü s 57) derlerken, **İran için genel olarak** aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır : aktif etnopolitik mobilizasyon sergileyen etnik grupların mikro düzeyde iyi gelişmiş etnik kimliğe, grup içi birleşme gücü ve faal grup desteğine, ayrıca coğrafi bakımdan avantajlı konuma ve rejimden kaynaklanan güçlü hoşnutsuzluk duygusuna sahip oldukları görülmektedir. Makro düzeyde ise bu kaynaklara ek olarak, kültürel, demografik ve ekonomik değişkenlerin olası etnopolitik hareket için gerekli koşulları hazırladığı, rejimin etnik gruplara karşı uyguladığı baskı ve şiddetin mevcut gerilimi tırmandırdığı, etnopolitik mobilizasyonun etnopolitik harekete dönüşmesi için ise en kritik durumun politik çevre değişkeni ile bağlantılı olduğu, böylece mobilize olmuş enerjinin açığa çıkması için siyasi alandaki her hangi bir değişikliğin (otorite boşluğu, rejim değişikliği gibi) fitil görevini yaptığı, ayrıca tüm etnopolitik hareketlerde olduğu gibi İran'da da etnik gruplara sağlanan dış desteğin onları cesaretlendirdiği gözlemlenmektedir.

Etnopolitik mobilizasyon açısından aktif etnik gruplar arasında Kürtlerin dışlayıcı kimlik stratejilerine doğru kaymaya daha yatkın oldukları, Azerbaycanlılar ve Araplar arasında ise bölgecilik eğilimlerinin pekiştiği gözlemlenmektedir.

İran'da merkezi rejimle etnik gruplar arasındaki hassas dengeler büyük ölçüde merkezin gelecekteki tutumlarına göre belirleneceği fikrini akla getirmektedir. Rejim baskıcı politikalarını sürdürmesi halinde etnik milliyetçiliğin tırmanışa geçeceği, etnik hakların tanınması konusunda müsamaha göstereceği takdirde ise gerilimin azalarak sivil girişimlerin yoğunlaşacağı düşünülebilir.

Sonuç

Etnopolitik hareketlerin incelenmesi açısından İran zengin bir örnek sayılabilir. 11 etnik grubu barındıran bir ülke olarak İran, etnopolitik hareketlerin incelenmesi bakımından kuramsal yaklaşımların denenmesi için ilginç bir pratik uygulama alanını da oluşturmaktadır. İran örneğinde etnopolitik hareketlerin incelenmesi hem ülkenin iç

dinamiklerini anlama, hem de bu etnik dalgalanmaların bölge üzerinde ne tür titreşimlere yol açacağı konusunu inceleme bakımından da önemlidir.

İran'daki etnopolitik hareketliliğin Pehlevi hanedanının kuruluşundan günümüze kadar 80 yıllık bir süre içinde incelenmesi önemli bilimsel bulguların yanı sıra, Orta Doğuda bölgesel anlamda etnopolitik hareketlerin etkileri hakkında pratik bilgileri de içermektedir. İran çoketnili yapısıyla Kaçarlar döneminin geleneksel federal yapısından Pehlevilerin merkezileştirme ve Fars etnik temelli ulus devlet modeline geçiş sürecinde ortaya çıkan çelişki nedeniyle tepkisel nitelikli etnopolitik hareketlere sahne olmuştur. Söz konusu etnopolitik hareketlilik 80 yıllık süre zarfında süreklilik arz etmiş, zaman zaman merkeze karşı açık çatışma ve savaş halinde seyrederek, gerileme dönemlerinde ise nispi sükunluk durumuna geçtiği gözlemlenmiştir.

İran'daki etnopolitik hareketleri 1922'den günümüze dek olan süre zarfında bir süreç halinde ele aldığımızda hareketlerin esasen **3 büyük dalga halinde** cereyan ettiğini görüyoruz. Bu 3 dönemde yükselen hareketler incelenerek, çevredeki etnik ulusçuluğun geçtiği evrim süreci ve etnik grupların bugünkü politizasyon ve mobilizasyon düzeyi belirlenmeğe çalışılmıştır. Öncelikle, ilk etnopolitik hareketler Kaçarların devrilmesinin ardından ülkenin geleneksel federatif yapısının kaldırılarak, Rıza Şah Pehlevi'nin Fars etnik çekirdeği temelli ulus devlet kurma ve devleti merkezileştirme politikalarına karşı bir tepki olarak doğdu. Fakat bu hareketler güçlü merkezi askeri-bürokratik rejim sayesinde uzun bir süre sonunda dizginlenebildi. 30'lu yılların sonuna gelindiğinde yerel feodallerin gücü büyük ölçüde kırılmış, Pehlevi'nin her türlü yerel farklılıkları dışlayan **“tek dil, tek ulus, tek ülke” hedefine yönelik modernleşme reformları** gerçekleşmişti. Ancak bu dönemde merkezi otorite yeniden zayıflamaya başlamıştı.

1941 yılında Rıza Şah'ın İran'dan sürgün edilmesinin ardından ülkede etnopolitik hareketlerin **ikinci ve en güçlü dalgası** ortaya çıktı. Bu hareketler kuzeyde doruğa ulaşarak 1945'te Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin ve Mahabat Kürt Cumhuriyetinin kurulması ile sonuçlandı. Bu durum, etnopolitik hareketler açısından İran tarihinde yeni bir deneyim idi. Merkezle çevre arasındaki ekonomik ve kültürel rekabet, politik rekabete yol açmış, bu da özerk cumhuriyetler kurma girişimleri ile sonuçlanmıştı. Bu aşamada merkezi hükümet tarihinin en zayıf konumuna, çevre ise yerel hükümetler kurarak en güçlü konumuna ulaşmıştır. 1946 yılında değişen dünya konjonktürü koşullarında merkez, çevredeki yerel hükümetleri devirerek, oradaki etnik hareketleri kanlı çatışmalar sonucu bastırmayı başardı.

Muhammed Rıza Pehlevi'nin 60'lı yıllarda “**Ak devrim**” kapsamında gerçekleştirmeğe çalıştığı reformlar, paradoksal bir şekilde bir yandan merkezin toplumu entegre etme çabalarını kapsadığı halde, öte yandan çevrede dezentegrasyon çabalarını güçlendirmekte idi. İslam Devriminin başlaması ile birlikte eyaletlerde **üçüncü dalga etnopolitik hareketler** de hız kazandı. Tüm bu hareketlerin en önemli özelliği özerklik talebi taşımaları idi. İran-İrak savaşının başlaması ile bu hareketler hızını kaybetti. Özellikle etnik gruplar açısından büyük umutlar vadeden İslam Devriminden kısa süre sonra beklentilerin gerçekleşmemesi olgusu büyük hayal kırıklığına neden oldu. 1984 yılında ise merkezin kontrolü ele aldığı, çevredeki etnopolitik hareketlerin ise yeniden suskunluk haline geçtiği gözlemlenmiştir.

Bu gün İran'ın yeni bir dönemin arifesinde olduğu söylenebilir. Mevcut rejime karşı toplumsal muhalefetin her geçen gün büyümesinin yanı sıra **çevrede bölgecilik eğilimlerinin hızlandığı**, etnik haklar konusunda taleplerin sıkça dile getirildiği görülmektedir. Bugünkü durum daha önceki etnopolitik hareketlerle karşılaştırıldığında, çevrede etnik bilincin epey yükseldiği, etnik grupların daha önceki pratiklerden iyice deneyim kazandığı, yurt dışında aktif faaliyet gösteren örgütlerin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

Günümüzde İran'daki etnik grupların haklarını talep etme konusunda **şiddet yanlısı stratejilerden kaçınarak**, barışçıl yöntemlere baş vurmaya eğilimli olduğu görülmektedir. Örneğin, Meclis içinde **etnik fraksiyonlar** kurulması, yahut yerel aydınların, üniversite öğrencilerinin vb. grupların, merkezi organlara, devlet kurumlarına dil ve kültürel haklarla ilgili **topluca imzalanmış mektuplar** yollaması, ayrıca son Meclis seçimlerinde gözlemlendiği gibi **seçimleri boykot** amacıyla yerel halkın çok düşük katılımı ile katılması (örneğin Tebriz'de son seçimlere katılım oran %23 olmuştur) şeklindeki eylemler dikkati çekmektedir. Bu eylemler şiddetten uzak olup, etnik grupların kendi taleplerini barışçıl yöntemlerle dile getirdiğini ortaya koymaktadır.

Son yıllarda **merkezle çevre arasındaki rekabet** konusunu ele aldığımızda, bu bağlamda özellikle ekonomik, politik ve kültürel rekabet dikkat çekmektedir. Tezin teori bölümünde rekabet türleri ile ilgili olarak, (bkz : sayfa 34) ekonomik rekabet alanında Wilkes ve Okamoto'nun belirlemiş olduğu ekonomik rekabet ölçekleri arasında 1) çoğunluk grubun dilsel eritme politikalarından; 2) ekonomik ayrımcılıktan bahsedilmişti. Bu gün İran'da baskın etnik grubun yerel halklara karşı uyguladığı **dilsel eritme (asimilasyon) politikaları** (bunun en son örneğini İran Devlet Radyo-

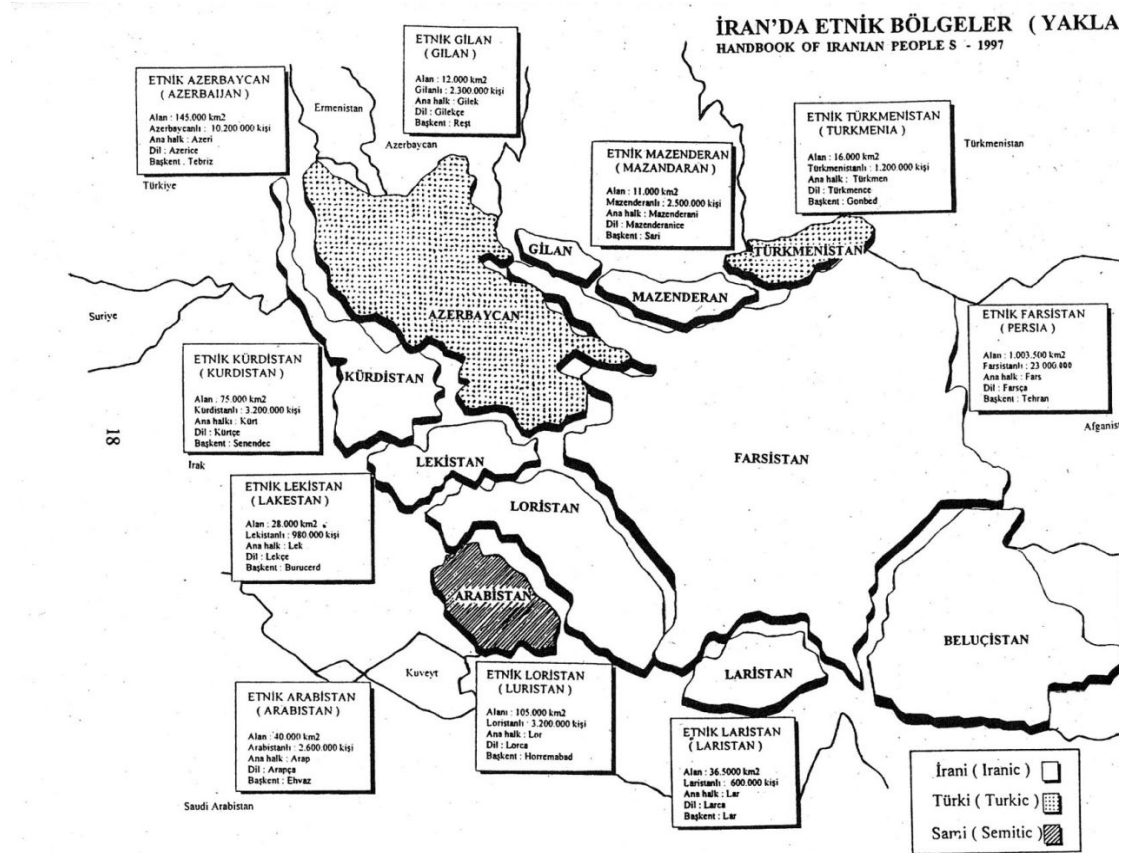
Televizyon Kurumunun, yerel televizyon ve radyo programlarında yerel dillerde yapılan yayınlarda yer alan konuşma metinlerinin en az %75'lik bir oranda Farsça kelimelerden oluşması gerektiği yönündeki talimatı oluşturmaktadır) çevrede merkeze karşı ekonomik rekabeti arttırmaktadır. Çevre ile merkez arsında ekonomik rekabeti kızıştıran bir diğer husus etnik bölgelere karşı uygulanan **ekonomik ayrımcılıktır**. Bu gün İran'da merkezi eyaletlere, özellikle Fars eyaletine yapılan büyük yatırımlar bu bölgenin gelişimine ve maddi refahının yükselmesine neden olduğu gibi, diğer etnik bölgelere gerekli yatırımların yapılmaması nedeniyle **çevrenin ekonomik geri kalmışlığını** da kaçınılmaz kılmıştır. Politik rekabet alanında ise İran örneğinde özellikle ifade, eylem ve örgüt kurma özgürlüklerinin sınırlanması şeklinde görülen **politik kısıtlamalar** merkezle çevre arasındaki politik rekabeti kızıştırmaktadır. Aynı durum **kültürel kısıtlamalar** nedeniyle kültürel alanda da yaşanmaktadır. Olzak'ın "etnik gruplar arasında politik ve ekonomik rekabetin etnopolitik mobilizasyona yol açacağı" şeklindeki savından hareket ederek, İran örneğinde baskın grupla diğer etnik gruplar arasında politik ve ekonomik rekabetin son dönemde hızlandığı ve bunun da özellikle Kürtler, Azerbaycanlılar ve Araplar arasında etnopolitik mobilizasyonu pekiştirdiği söylenebilir. Rekabet alanı ile ilgili dikkat çeken bir başka husus **çevre alanı rekabetiyle** (ecological competition) ilgilidir. Çevre alanı rekabeti konusu toprakla ilgili olup, etnik grupların en çok hassasiyet gösterdiği konuların başında gelmektedir. Son yıllarda İran rejiminin eyaletler sisteminde değişiklikler yapma, mevcut eyaletleri ikiye, üçe bölerek veya farklı etnik gruplara ait toprak parçalarını birleştirerek karışık etnik yapıya sahip yeni eyaletler oluşturma politikaları gelecekte etnik gruplar açısından büyük sorunlara yol açarak, **bu gruplar arasında çevre alanı rekabeti kızıştırma bakımından** tehlikeli görünmektedir.

Son olarak şunu söylemek gerekir ki, İran'da geçen yüzyılda yaşanan etnik bazı kanlı çatışmalar ve devamlılık gösteren etnik sorunların, merkezin uyguladığı şiddet politikaları sonucu sürekli ertelenmesi olgusu, çevreyi sadece geçici bir süre için pasif pozisyona geçerek bir sonraki hareket dalgası için uygun zamanı bekleme güdüsü ile güç toplamaya sevk etmiştir. Komala lideri Abdullah Muhtadi'nin 16 mart 1991 tarihinde Stokholm'da bir röportaj sırasında yaptığı "Halkı mobilize etmemiz için hükümet iyice destabilize olmalıdır" yorumu yukarıdaki tespiti kanıtlamaktadır. %36'lık bir nüfus oranı ile ülkede azınlık konumunda olması gerçeğine ters düşecek bir şekilde baskın etnik grup rolünü Pehlevi döneminden günümüze dek sürdüren Fars etnik

grubu, yıllardan beri diğerk etnik grupları zor ve şiddet yöntemleri ile **tek kültürlülük gömleği** içine hapsedmiştir. Günümüzde etnik bilinç ve etnopolitik mobilizasyon düzeyi epey yükselen etnik gruplar için bu gömleğin son derece dar olduğu kesindir. İran'daki etnik gruplar "bu gömleği" parçalayıp üstünden atmadan, merkezin çoğulcu demokrasi, federalizm gibi kavramları benimsemesi ve devletin yeni dönemde çok kültürlülüğu kucaklayan bir yapıya kavuşması zorunluluğu, ülke bütünlüğünü sürdürmek bakımından tek çare olarak gözükmektedir.

Umut ve istekleri ne monarşi rejiminde, ne de İslam rejiminde bir türlü gerçekleşemeyen etnik gruplar yeni dönemde merkezle olan ilişkilerini geçmiş deneyimlerimden aldıkları dersle sadece **sağlam güvence ve somut yerel yönetim biçimini kazanma koşulu zemininde** sürdüreceğe benziyor. Bu durum İran'da etnopolitik hareketlerin önümüzdeki yıllarda nispi suskunluk halinden çıkarak yeni bir safhaya gireceğinin de ipuçlarını vermektedir. Önümüzdeki dönemde merkezle çevredeki etnik gruplar arasındaki etkileşim büyük ölçüde merkezin tutumuna bağlı olarak değişebileceği gibi, etnopolitik hareketlerde büyük rol oynayan politik kurum ve aktörlerin politik tavır ve davranışlarına göre de şekillenebilecektir. Bu aşamada yerel seçkinlerin takınacakları tavırlar, kullanacakları politikalar, yerel örgütlerin stratejik hedefleri doğrultusunda kitle desteği kazanabilme başarısı veya başarısızlığı, dış faktörlerin etkisi büyük önem arz edecektir.

EK 1 İran'da etnik bölgeler

kaynak : Rafael Blaga “İran Halkları El Kitabı”, 1.baskı, yaynevi belirsiz 1997, s 18

EK 2 Kısaltmalar

- ADP :** Azerbaycan Demokrat Partisi
- ADHP :** Arap Demokratik Halk Cephesi
- BDP :** Beluç Demokratik Partisi
- BHDC :** Beluçistan Halkının Demokratik Cemiyeti
- DAK :** Dünya Azerbaycanlıları Kongresi
- GAMOH:** Güney Azerbaycan Milli Oyanış Hareketi
- İİC :** İnan İslam Cumhuriyeti
- İCP :** İslam Cumhuriyeti Partisi
- İKDP :** İnan Kürdistan Demokrat Partisi
- MHCP :** Müslüman Halkın Cumhuriyeti Partisi
- THMB :** Türkmen Halkının Mücadelesi Birliği

EK 3

İran Kürdistan Demokrat Partisinin (İKDP) 13. Kongresi

İran Kürdistanı Kürtçe sesi radyosunun verdiği habere göre, 3 Temmuz 2004 tarihinde İKDP'nin 13. Kongresi yapıldı. 5 gün devam eden kongrede İran'la ilgili bir çok güncel konu tartışıldı. Öncelikle İran'daki son durum ele alınarak, İran İslam Cumhuriyetinin baskıcı bir rejim olduğuna, insan haklarının sürekli ihlal edildiğine, özgürlüklerin kısıtlandığına dikkat çekildi. Ayrıca, yapılmak istenen reformlarla ilgili şüphelerin arttığından, 7. Meclis seçimlerinden sonra rejimin tek elde toplanmasından ve bu rejimin gerçek mahiyetinin artık hem yurt içinde, hem de yurt dışında anlaşıldığından bahs edildi. Son olarak, rejimin atom silahı elde etmesi konusunda ayrıntılı bilgi verildi. Kongrede ayrıca, partinin yeni stratejisi de belirlendi. Partinin eski stratejisi "İran'a demokrasi, Kürdistan'a özerklik" şeklinde idi. Eski stratejinin terk edildiği belirtilerek, yeni stratejinin bundan böyle "İran için demokratik, federal ve çoğulcu sistem ve sistem içinde Kürdistan halkının ulusal haklarının temin edilmesi" şeklinde yeniden formüle edildiği ilan edildi.

EK 4

Arap aydınlarından ünlü siyasetbilimci Yusuf Benitorof'la yapılan röportajın özeti

Tarihimize baktığımızda Kaçarlar döneminde, yani 1925'te Rıza Şah'ın işbaşına gelmesine kadar ülkemizin *Memaliki Mahruseyi İran* adlandığını görürüz. O dönemde Arabistan memleketi, Azerbaycan memleketi, Kürdistan memleketi gibi eyaletler, diğer adıyla memleketler topluluğu İran'ı oluşturmaktaydı. Daha sonra *Memaliki Mahruseyi İran, Keşveri Şahenşahi İran'a* dönüştürüldü.

Bu günkü rejim, ülkedeki çok sayıda etnik grubun varlığını kabul etmemektedir. Hatta bu grupların tanımını bile "kavim" sözcüğü ile yapmaktadır. Bana göre, "kavim" kavramı yanlış bir tanımlama olup, eski çağlardaki göçebe kabileleri akla getirmektedir. Bu bakımdan, M. Hatemi'nin 2000 yılında BM'de yapmış olduğu konuşmasında açık bir şekilde İran için "kesir-ül milli est" (İran çok ulusludur) tanımını yapması ilginç bir örnektir. Biz etnik grupları 4 gruba ayırıyoruz : 1) ortak dil; 2) ortak coğrafya; 3) ortak tarih ve kültür; 4) ortak psikolojik özelliklere sahip gruplar. İran'da etnik gruplar büyük ayrımcılığa maruz kalmaktalar. En basitinden, 25 yıllık Anayasanın etnik gruplara tanıdığı dil konusundaki hakları icra edilmelidir. Yerel haklara dil hakkı bahsi geçince, Fars şovnistleri "İran bölünecek" diye kıyamet koparıyorlar. Bu gün etnik bölgeler arasında gelişim açısından büyük farklar vardır, örneğin işsizlik oranına göre en başta Kirmanşah bölgesi, 2. yerde de Kuzistan bölgesi gelmektedir. Üniversite giriş sınavlarına katılanların genel sayısına göre Kuzistan 26.-27. yerdedir. Etnik gruplara karşı ekonomik ayrımcılığın yanı sıra sosyal baskılar da vardır. İran'da Arap karşıtlığı, Türk karşıtlığı hakaret derecesine varmaktadır. Benim tanıdığım Azerbaycan kültür gruplarındaki arkadaşların çoğu İran'ın bütünlüğünü düşünen vatanperver insanlardır. Eğer bir Azerbaycan Türkü diyorsa ki, İran'ın %30'dan fazlası Türktür, o zaman kendi dil hakları, etnik hakları uğrunda mücadele etmesi çok doğaldır. Irak'taki %18'lik Kürt, Afganistan'daki % 20'lik Tacik nüfusun dilinin resmileşmiş olduğunu görünce, onlar da kendi dillerinin

resmileştirilmesini talep etmekte haklıdırlar. Hele ben Batı örneklerinden bahsetmiyorum. Son olarak şunu söylemek istiyorum, İran'daki etnik gruplara Anayasa çerçevesinde davranılmalıdır. Eğer etnik gruplar baskılara maruz kalırsa, bu işleri karıştıracak eller her zaman bulunacaktır.

Kaynak : www.tribun.com erişim 25 Mayıs 2004

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

Abrahamian Ervand, Iran Between Two Revolutions, Princeton University Press 1982

Agayev S.L., İran v Proşlom i Nastoyaşem, “Nauka”, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1981

Akyol T., Osmanlı’da ve İran’da Mezhep ve Devlet, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1999, Ahmadi Hamid, Govmiyet ve Govmgerayi der İran (İran’da etnik gruplar ve etnik milliyetçilik; efsane ve gerçekler), “Neşr Ney”, Tehran 1999

Algar Hamid, İslam Devriminin Kökleri, çeviren Çetin Demirhan, İşaret yayınları, İstanbul 1988

Al-Hamadani İbn al-Fakih, Ahbar al-Buldan (ülkeler hakkında bilgiler) Rusça’ya çeviren Jamkoçyan, İzdatelstvo Akademii nauk Armenii, Erevan 1979

Aliyev S.M., Kuznetsova İ.A., Kulagina L.M., Oçerki Novoy İstorii İrana, “Nauka”, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1978

Arabacıyan Z.A., İran vlast, reformı, revolutsii (XIX-XX vv.), Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1991

Armağan Mustafa ve diğerleri, Değişen Milliyetçilik, Tartışılan Sınırlar, Şehir Yayınları İstanbul 2001

Affa Hassan, The Kurds: A Historical and Political Study, London, Oxford, 1966

Armaoğlu Fahir Prof. Dr, XX yüzyıl Siyasi Tarihi 1918-1980, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Tisa Matbaası, Ankara 1986

Asadullayev Kurban, Sverşeniye dinastii Kadjarov v İrane (1920-1925), Duşanbe 1966

Atabaki Touraj, Azerbaijan : Ethnicity and Autonomy in Iran After the Second World War, New York, St. Martin, 1993

Atayev Hommat, Osvoboditelnoye Dvijenie Turkmen v İrane, İzdatelstvo “İlim”, Aşkabad 1971

Atayev Serdar K., Sosialno-ekonomičeskoye i političeskoye polojenije beludjey İrana (20-30 g. XX v), Aşkabad 1993

Azeri Ali, Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani 1918-1920, Elila Ankara

Azer San’an, İran Türkleri Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1942

Bagdasarov S.B., Osnovniye etapi istoričeskogo razvitiya İrana, Moskva 1973

Balayan B.P., Vosstaniya Plemen na yuge İrana (1922-1930), fakultet Boctokobedeniya, İzdatelstvo Yerevanskogo Universiteta, Yerevan 1974

Baykara Hüseyin, İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri, Emek Matbaacılık, İstanbul 1978

Benitorof Yusif, Nazari be meseleyi Arabi Kuzistan Abadan Petrol Fakültesinde yapmış olduğu kanuşmanın özeti, Farsça metin, yayınevi belirsiz, 1978

Blaga Rafael, İran Halkları El Kitabı, birinci baskı, yayınevi belirsiz, 1997

Bonine M.E. and Keddie Nikki, Continuity and Change in Modern Iran, State University of New York press, Albany, 1981

Breuilly John, Nationalism and the State, The University of Chicago Press, Chicago 1993

Brown E. Michael, Ethnic Conflict and International security, Princeton university Press, Princeton, New Jersey 1993

Bruinessen Martin van, Kürdistan Üzerine Yazılar, İletişim yayınları, İstanbul, 1997

Burke E., Lapidus I. İslam, politics, and Social Movements, University of California Press, Berkeley Los Angeles London, 1988

Burnaşev Stepan D, Opisaniye Oblastey Azerbaydjana v Persii I ih političeskoye sostoyaniye, Tiflis 1786

Chubin Shahram, Iran's National Security Policy: Intentions Capabilities & Impact, Acarnegie Endowment Book, Washington 1994

Cottam Richard, Nationalism in Iran, Pitsburg, Pitsburg university Press, 1978

Delili H.E., Azerbaycanın Cenub Hanlıqları XVIII asrın II yarısında, "Elm" Neşriyyatı, Bakı 1979

El-Tai Ali, Bohran-i hovviyeti govmi der İran, Neşri- Şadegan, Tehran 1378

Eriksen Hylland Thomas, Ethnicity and Nationalism, Pluto Press, London 1993

Esin Emel, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, c 1, Edebiyat Fak Matbaası, İstanbul 1978

Frye Richard, Nasledie İrana, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1972

Glazer Nathan; Moynihan P. Daniel, Ethnicity, Theory and Experience, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, 1975

Gurr Robert Ted; Harff Barbara, Ethnic Conflict in World Politics, Westview Press, Oxford 1994

Gankovskiy Y.B., Problemi Razvitiya Stran Sovremennego Blijnego I Crednogo Vostoka (İran, Pakistan, Tursiya), İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1981

Gellner Ernest, Milliyetçiliğe Bakmak, İletişim Yayınları, İstanbul 1994

Hassanpour Amir, Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985, Mellen Resarch University Press, San francisco, 1992

Hasanpur Emir, Kürt Diliyle İlgili Devlet Politikaları ve Dil Hakları, Avesta Yayınları ingilizceden çev : Cemil Gündoğan, İstanbul,1997

Habibov Evez, Cenubi Azerbaycanda Azadlık Hareketi, Azərneşr, Bakı 1988

Hechter Michael, Containing Nationalism, Oxford University Press,2000

Heraclides Alexis, The Self-Determination of Minorities in International Politics, Frank Cass, London, 1991

Hesenli Cemil, Soyuq Müharibenin Başlandığı yer – Güney Azerbaycan 1945-1946 Aypara Matbaası, Bakı 1999

Hesenli Cemil, Güney Azerbaycan : Tehran-Bakı-Moskva Arasında (1941-1945), Diplomat Neşriyyatı, Bakı 1998

History of Baluch race and Baluchistan , Karachi, Process Pakistan, 1958

Hommat Abdorrafi, Tarih-e nehzhadaye melliye İran, Şerkete sehamiye çap ve enteşarate Kanneve İran, Tehran 1970

Hourani Albert, Khoury Philips, Wilson Mary, The Modern Middle East”, I.B. Tauris, London, 1993

İbrahimov T.A., İran’da Siyasi Cemiyetler ve Teşkilatların Yaranması ve Onların Faaliyetleri Elm Matbaası, Bakı 1967

İnalçık H., Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), çeviren Ruşen Sezer, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2004

İran – etnografiya; Karta Harodov , İstitut Etnografii ANSSR, Moskva 1958

İvanov M.S., İran v 60-70-h godah XX veka, “Nauka”, Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, Moskva 1977

Jigalina O. İ., Nasionalnoe Dvijenie Kurdiv v İrane (1918-1947), Glavnaya Redaksiya Vostočnoy Literaturı, Moskva 1988

Jigalina O. İ., Etnososialnaya Evolutsiya İranskogo Obşestva, İzdatelskaya Firma” Vostočnaya Literatura”, Moskva 1996

Kasımlu Abdurrahman, İran Kürdistanı, Utku Basımevi, Ankara 1980

Kazemzadeh Firuz, Russia and Britain in Persia 1864-1914; A study in imperialism, Yale University Press, London 1968

Kedourie Elie, Nationalism, Hutchinson University Library, London 1966

Kerim Mehmed, İran İslam Devrimi, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1980

Kesraiyen Nasrullah, “Torkmenhaye İran”, fotoaflar N Kesraiyen, metin yazarı Ziba Erşi, “Nuştar”, Neşri Agah, Tahran 1991

Kirişçi K. ve Winrow G.M., Kürt sorunu, Kökeni ve Gelişimi, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 1997

Klyaştorina V.B., İran 60-80-h godov ot Kulturnogo Pluralizma k İslamizasiı Duhovnih Sennostey, İdeologiya, Politika, “Nauka”, Moskva 1990

Kohn Hans, A History of Nationalism in the Middle East, Harcourt, Brace and Company, New York, 1929, republished in 1969

Koohi-Kamali Fereshteh, The Development of Nationalism in Iranian Kurdistan

Kreyenbroek G. Philip and Sperl Stefan The Kurds a Contemporary Overview, Routledge/SOAS politics and Culture in Middle East Series

Kulagina L.M i Dunayeva E.B., Granisa Rossii s İranom (istoriya formirovaniya), İnstitut Vostokovedeniya, Moskva 1998

Lenczowski George, Russia and the West in Iran 1918-1948, Ithaca New York 1949

Logaşova B.P., Turkmeni İrana, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva 1976

Maksudi Mocteba, Tahavvulate Govmi der İran, Muassiseye Mutalaate Melli, Tahran 1380

Mahmutov Suleyman, Nasionalno-Osvoboditenniye, Narodno-Demokratiçeskiye i Antiimperialistiçeskiye Dvijeniya v İranev Noveşşoye Vremya (19118-1980), Aşabat 1982

Melikov O.S., Ustanovlenie Duktaturı Peza-Şaha v İrane, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva 1961

McDowel, A Modern History of the Kurds, Tauris, London 2000

Morşidizad Ali, Rovşenfikrane Azeri ve Hovviyeti Melli ve Govmi, Neşre Merkez, Tahran 1380

Mutahhari, İslam Devrimi, bütün eserleri :3, çeviren Kenan Çamurcu, Akademi Yayınları, İstanbul 1989

Nairn Tom, Faces of Nationalism, printed by Verso, London New York 1997

Nasionalnoe i internacionalnoe v ideologii nasionalno-osvoboditel'nogo dvizheniya Tezisi Çast II "Nauka" Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturi, Moskva 1974

Nesibzade Nesib, Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan, Ay-ulduz Neşriyyatı, Bakı 1997

Oçerki Novoy İstorii İrana, "Nauka", Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturi, Moskva 1978

Ovçarenko V., Politika İslamskoy Respubliki İrana v oblasti kulturi i obrazovaniya (1980-85), İstitut Vostokovedeniya, Moskva, 1986

Ören Mehmet Emin, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, Mars Matbaası, Ankara 1998

Özkırımlı Umut, Milliyetçilik Kuramları - Eleştirel Bir Bakış, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999

Parlar Suat, Orta Doğu Vaat edilmiş Topraklar, Bibliotek Yayınları, İstanbul 1997

Persson Magnus, Great Britain, the United States and the Security of the Middle East. The Formation of the Baghdad Pact, Lund University Press, Sweden 1998

PassejNikolay P. Politicesko-ekonomiceskoye polojenije "Farsa"(provinsiya İrana), Moskva 1911

Purpirar Nasir, On iki Asır Sükut!(İran tarihinin temeli hakkında düşünceler), Birinci kitab, Ehemidlerin Zühuru", Farsçadan çeviri, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Neşriyyatı, Bakı 2002

Raikka Juha, Do we need Minority Rights, Conceptual Issues, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, London 1996

Rühnborn klaus Michael, provinsiya i sentralnaya vlast b İrane XVI-XVII v, Berlin 1966

Saray Mehmet Doç. Dr. Atatürk ve Türk Dünyası; Türkiye ve Türkiye haricinde yaşayan Türkler, Acar Yayınları, İstanbul 1988

- Seidov R.A, İranskaya Burjuaziya v kontse XIX naçalo XX v., “Nauka”, Moskva 1971
- Serdarniya Samed, Salar-ı Milli Bağır Han, Şafak Matbaacılık, Ankara 1996
- Somersan Semra, Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk, Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2004
- Smith D. Antony, Milli Kimlik, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999
- Smith D. Antony, Nationalism & Modernism A Critical Survey of Recent Theories of Nations & Nationalism, printed by Routledge, London 1998
- Smith P., Ethnic Groups in International Relations, Dartmoth publishing Company Limited, 1990
- Sedr Zya, Kesreti Govmi ve Hovviyeti Melliye İraniyan, Endişeye Nou, Tahran 1377
- Sovremenny İran, Spravoçnik Rossiyskaya Akademiya Hauk, 1993
- Stevens Roger, The Land of the Great Sophy, London 1979
- Şeriati Ali, Ali Şiası Safevi Şiası, çeviren Feyzullah Artinli, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990
- Şitov G., Persiya pod vlastyu poslednih Kadjarov, ANSSR, Moskva 1933
- Tagiyeva Ş, Rehimli E, Bayramzade S, Güney Azerbaycan, Orxan Neşriyyatı, Bakı 2000
- Talipov Nurman A., Obşestvenniye mısli v İrane v XIX- naçalo XX v., Nauka, Moskva 1988
- Tambiab J. Stanley, “The Nation-State in Crises and the Rise of Ethnonationalism”, The Politics of Difference edited by Edwin Wilmsen and Patrick McAllister, Chicago University Press, Chicago and London, 1996
- Toğan Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine giriş, c 1, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981
- Tarbiyat Mohammed Ali, Daneşmendane Azerbaycan, Tehran 1935
- Üşür Serpil, İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol, İstanbul: Belge Yayınları, 1992_
- Vatikiotis P.J., Islam and the State, New York: Routledge, 1987
- Zehtabi M.T.(Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi Cilt 1, Ahtar Neşriyyatı, Tebriz 1999
- Zubaida Sami, Islam the People and the State; Political Ideas and Movements in the

Middle East, I.B. Tauris, London, 1993

Werner Christoph, An Iranian Town in Transition, A Social and Economic History of the Elites of Tabriz, 1747-1848, Harrasowitz Verlag, 2000

Wilber Donald, Iran : Past and Present, Princeton 1976

Wilmsen Edwin; McAllister Patrick, The Politics of Difference, Ethnic Premises in a World of Power, Chicago University Press, Chicago, London 1996

Zanjani Abbasali Amid, Minority Rights a Survey of Some Purports of the International Rights from the Viewpoint of the İslamic Jurisprudence, International Publishing Co. Tehran, 1997

2. Makaleler

Amirahmadi Houshang, "Iran's Development: Evaluation and Challenges", Third World Quarterly, 1996

Azeroğlu, "Seyid Cafer Pişaveri hakkında hatıralar", "21 Azer" dergisi yaz 2000

Bayır Emre, "İran'da Fars Milliyetçiliğinin üç dalgası: 'İranlılık' Düşüncesine Giden Yol", "Stratejik Analiz" dergisi sayı : 9 Ocak 2001

Bird Karen, "The Political Representation of Visible Minorities in Electoral Democracies: A comparison of France, Denmark and Canada", "Nationalism and Ethnic Politics", Vol 11, 2005

Blum Andrew, "Recognition as Protection/Recognition as Threat : Understanding the Link between Minority Rights and Ethnic Hostility", "Nationalism and Ethnic Politics", Vol 7 No 2, Summer 2001

Bostancı Naci, "Kürt Sorunu ve Milliyetçiliğın Ötesi", "Türkiye Günlüğü" dergisi, sayı 54 Ocak Şubat 1999

Cottam Richard, "Nationalism and İslamic Revolution in Iran", "Canadian Review of Studies in Nationalism", Vol IX No 2, Autumn 1982

Carment David; James Patrick, "Internal Constraints and Interstate Ethnic Conflict : Toward a Crisis-Based Assessment of Irredentism", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 39, No 1 (Mar 1995) 82-109

Çapraz Kemal, "İran Türkmenleri", "Tarih ve Medeniyet" dergisi sayı :22 ,Aralık 1995

- Chehabi H.E., "Ardabil becomes a Province : Center-Periphery Relations in Iran", "International Journal of Middle East Studies", Vol 29, No 2 (May), 1997
- Dion Douglas, "Competition and Ethnic Conflict Artifactual?", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 41, No 5 (Oct 1997) 638-648
- Drake St. Clair, "Some Observations on Interethnic Conflict as one Type of Intergroup Conflict", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 1, No 2 (June 1957) 155-178
- Ellingsen Tanja, "Colorful Community or Ethnic Witches? Brew? Multiethnicity and Domestic Conflict during and after the Cold War", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 44, No 2, (Apr 2000) 228-249
- Fink F. Clinton, "Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 12, No 4, Special Review Issue(Dec 1968) 412-460
- Fogg Richard Wendell, "Dealing with Conflict : A Reperoire of Creative, Peaceful Approaches", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 29, No 2, (Jun 1985) 330-358.
- Geyseri N., "Govmiyeti Arab ve Hovviyeti Melli der İran", "Fesnameyi Mutaleati Rahbordi", No:1 bahar 1377, Tehran
- Ganjuly Rajat, "Poverty, Malgovernance and Ethnopolitical Mobilization: Gorkha Nationalism and the Gorkhaland Agitation in India", "Nationalism and Ethnic Politics", Vol 11,2005_
- Grove Andrea, "Theory, Perception, and Leadersnip Agency: A Multiple Processing Model of nationalist Mobilization", "Nathionalism and Ethnic Politics", Vol 7 No 2 Summer 2001_
- Gurr R. Ted; Moore H. Will, "Ethnopolitical Rebellion : A Cross-sectional Analysis of the 1980s with Risk Assessments for the 1990s", "American Journal of Political Scince" Vol 41, No 4,(Oct 1997) 1079-1103
- Hall Stuart, "Melez Şahsiyetlerimiz", "Birikim" dergisi sayı 45/46 Ocak Şubat 1993
- Henderson A. Errol, "Culture and Contiguity : Ethnic Conflict, the Similarity of States, and the Outset of War, 1820-1989", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 41, No : 5 (Oct 1997)
- Ishiyama John, "Ethnopolitical Parties and Democratic Consolidation in Post-Communist Easretn Europe", "Nathionalism and Ethnic Politics", Vol 7 No 3 Autumn 2001_
- Johns Michael, "Assessing Risk Assessment : A Baltic Test", "Nathionalism and Ethnic Politics", Vol 8 No 1, Spring 2002 _
- Kadritzke Niels, "Milliyetçiliğin Tarihe Şaşırtıcı Dönüşü", "Birikim" dergisi sayı 45/46 Ocak Şubat 1993

- Kocaoğlu Mehmet, "Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü" Avrasya Dosyası, İlkbahar 1995
- Kramer Martin, "the Middle East, Old and New", "Daedolus", vol 126, no:2, Spring 1997
- Lecours Andre, "Ethnonationalism in the West : A Theroretical Exploration", "Nathionalism and Ethnic Politics", Vol6 No 1 Spring 2000
- Lichbach Mark Irving; Gurr Ted Robert, "The Conflict Process: A Formal Model", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 25, No 1, (Mar 1981) 3-29
- Maiz Ramon, "Democracy, Federalism and Nationalism in Multinational States", "Nathionalism and Ethnic Politics", Vol 5 No 3-4 Autumn/Winter 1999
- Major Marc R., "No Friends but the Mountains: A Simulation on Kurdistan", "Social Education", 60, 3; Academic Research Library, March 1996
- Mardin Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar : Merkez-Çevre İlişkileri", derleyen Kalaycıoğlu E. ve Sarıbay A, "Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme", Alfa Basım, Yayım, İstanbul, 2000
- Olzak Susan, Kiyoteru Tsutsui, "Status in the World System and Ethnic Mobilization", "The Journal of Conflict Resolution", Vol42, No 6, (Dec 98), 691-720
- Osaghae E. Eghosa, "Explaining the Changing Patterns of Ethnic Politics in Nigeria", "Nathionalism and Ethnic Politics", Vol9, No 3 Autumn 2003
- Parker Jenneth, "Coopertaion and Conflict : an Analysis of Political Legitimacy Claims in Lobbying for Education for Sustainable Development", "Contemporary Politics, Vol 11, No 2-3 June-September 2005
- Peoples D. Clayton, "How Discriminatory Policies Affect Interethnic Violence. A Cross-National, Group-Level Analysis", "International Journal of Sociology", Vol 34, No 1, Spring 2004__
- Ram Haggay, "The İmmemorial Iranian Nation? School Textbooks and Historical Memory in Post-revolutionary İran", "Nations and Nationalism" 6(1),2000
- Ramazani R.K. "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?", "The Middle East Journal". Vol 52 no:2 Spring 1998
- Sambanis Nicholas, "Do Ethnic and Nonethnic Civil Wars have the Same Causes? : A Theoretical and Empirical Inquiry (Part 1)", "The Journal of Conflict Resolution", Vol 45, No 3, (June 2001), 259-282
- Saxton D. Gregory, "Structure, Politics and Ethnonationalist Contention in Post-Franco Spain: An Integrated Model", "Journal of Peace Research", Vol 41 No 1, 2004

“Stratejic Studies Quarterly (Special Issue on Ethnicity in Iran)”, Research Institute of Stratejic Studies, Tehran No. 1, Spring 1998 (Farsça)

Toit De Pierre, “Bargaining about Bargaining : Including the Self-Negating Prediction in Deeply Divided Societies – The Case of South Africa”, “The Journal of Conflict Resolution”, Vol 33, No 2 (Jun 89), 210-230_

Walzer Michael, “Yeni Kabile Varlığı”, “Birikim” dergisi sayı 45/46 Ocak Şubat 1993

Wilkes Rima and Okamoto Dina, “Ethnik Competition and Mobilization by Minoritie at Risk”, “Nathionalism and Ethnic Politics”, Vol 8, No 3 Autumn 2002

World Directory of Minorities “Iran” 2002

Yavuz M. Hakan and Gunter M. Micheal, “The Kurdish Nation“, “Current History”, 100,642, Academic Research Library, January 2001

Yeni Sabah” gazetesi, No:05(031) 9 Eylül 1999, s 3-5, Bakı Azerbaycan

İnternet siteleri

www.iran-e-azad.org/english/dad.html

www.iran-e-azad.org/english/ndf.html

[http// www.gooya.com](http://www.gooya.com)

[http//www.iran-emrooz.de](http://www.iran-emrooz.de)

[http//www.dre-mfa.gov.ir](http://www.dre-mfa.gov.ir)

[http//www.durna.info](http://www.durna.info)

[http//www.diloguecentre.org](http://www.diloguecentre.org)

[http//www.president.ir](http://www.president.ir)

[http//www.mellat-majlis.ir](http://www.mellat-majlis.ir)

[http//www.persin_language.org](http://www.persin_language.org)

[http//www.irna.com](http://www.irna.com)

[http//www.iranexpert.com](http://www.iranexpert.com)

[http//www.isnaency.com](http://www.isnaency.com)

[http//www.msht.gov.ir](http://www.msht.gov.ir)

[http//www.tribun.com](http://www.tribun.com)

[http//www.azadtribun.com](http://www.azadtribun.com)

[http//www.kurdistanpress.com](http://www.kurdistanpress.com)

[http//www.peykeiran.com](http://www.peykeiran.com)

[http//www.gamoh.org](http://www.gamoh.org)

[http//www.azbilotop.com](http://www.azbilotop.com)

[http//www.al-ahwaz.com](http://www.al-ahwaz.com)

